ItK 2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1978

A TARTALOMBÓL

Nemeskürty István: Balassi Anna-verseinek időrendje
Rejtő István: Hogyan lett Mikszáth Ilyefalva képviselője
Pomogáts Béla: Gulyás Pál költészetének első korszaka

*

Nagy Miklós: Arany folyóiratai és a regényműfaj

*

Bernáth Árpád: Drámai cselekmény — epikai cselekmény
Bécsy Tamás: Válasz Bernáth Árpád következtetéseire

Szemle

Komlós Aladár: Kritikus számadás *(Lőrinczy Huba)*
A negyvennyolcas forradalom kérdései *(Erdődy Gábor)*
Kovács Kálmán: Eszmék és irodalom *(Csűrös Miklós)*
Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába *(Sárközy Péter)*
Széles Klára: Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra *(Szabó Zoltán)*
Rónay László: Hűséges sáfárok *(Nagy Sz. Péter)*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK
1978. LXXXII. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor
főszerkesztő
Komlovszki Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla
társszerkesztő
Bíró Ferenc
Kiss Ferenc
Tarnai Andor
Tverdota György
Varga József
Veres András

Nemeskürty István: Balassi Anna-verseinek időrendje 145
Rejtő István: Hogyan lett Mikszáth Ilyefalva képviselője 157
Pomogáts Béla: Gulyás Pál költészetének első korszaka 173

Kisebb közlemények

Blazovich László: Ransanus és a hun-magyar rokonság. 182 — *Horváth Iván:* „Öltöznek be az erdők zöldbe"? 184 — *Hargittay Emil:* A Pázmány-levélfilológia helyzete. 185 — *Pál József:* Canova és Kazinczy. 187 — *Fried István:* Kisfaludy Sándor szlovákul és szerbül. 194 — *Nagy Miklós:* Arany folyóiratai és a regényműfaj. 201 — *Geönczy József:* Arany János és Gönczy Pál barátsága 207

Vita

Bernáth Árpád: Drámai cselekmény — epikai cselekmény 210
Bécsy Tamás: Válasz Bernáth Árpád következtetéseire 221

Műhely

Bojtár Endre: Az irodalmi mű jelentése (Konrád György: *A látogató*) 227

Szemle

Komlós Aladár: Kritikus számadás *(Lőrinczy Huba)* 239
A negyvennyolcas forradalom kérdései *(Erdődy Gábor)* 243
Kovács Kálmán: Eszmék és irodalom *(Csürös Miklós)* 247
Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába *(Sárközy Péter)* 250
Széles Klára: Reviczy Gyula poétikája és az új magyar líra *(Szabó Zoltán)* 252
Rónay László: Hűséges sáfárok *(Nagy Sz. Péter)* 254

*

Ruttkay László: Jeszenszky (Jessenius) János és kora (1566—1621). — J. A. Blackwell: Rudolf of Varosnay. — Veress Zoltán: Jókai természettudománya. — Köpeczi Béla — R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. — Hatvany Lajos: Szalontától Pestig. — Sípos Lajos: Babits Mihály és a forradalmak kora. — Fülöp László: Élő költészet. — Általános nyelvészeti tanulmányok XI. *(Waczulik Margit, Mályusznė Császár Edit, Szakács Béla, Varga Imre, Nagy Miklós, Laczkó András, Kovács Kristóf András, Horváth Tamás)* 257

Krónika

Vajthó László (1887—1978) *(Antal Gábor)* 268
Bisztray Gyula (1903—1978) *(Vargha Kálmán)* 269
Sólyom Jenő (1904—1978) *(Kovács József László)* 269
Az Irodalomtudományi Intézet 1976-77-ben megjelent kiadványai 270

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménesi út 11—13.

NEMESKÜRTY ISTVÁN

BALASSI ANNA-VERSEINEK IDŐRENDJE

„Régi költők kiadásánál jobb talán valamely hagyományos sorrendhez ragaszkodni, mint egy legjobb esetben is hypothetikus időrend rekonstruálásának kísérletével megzavarni." Babits Mihály szavai ezek, s éppen Balassi verseivel kapcsolatban, *Balassa* című, 1924-es tanulmányában.[1]

Legújabban is joggal hangoztatott nézet, hogy ne bolygassuk a nagy reneszánsz költő verseinek keletkezési sorrendjét, hiszen méltatást inkább igénylő tett a vesciklus-teremtés ténye.[2] Végül is hova jutnánk, ha például egy regényt nem a fejezeteknek az író által meghatározott sorrendjében publikálnánk, hanem keletkezésük időrendje szerint? Mivel pedig Balassi Bálint saját maga által összeállított kötete, fogjuk fel azt akár Nagyciklusnak, akár versbe foglalt szerelmi regénynek, lelkendezzünk bár számmisztikai elképzeléseinek manierista különcségén: az összeállítás puszta ténye is alkotói teljesítmény, szükségtelen okvetetlenkedés tehát egy keletkezési sor- és időrend utólagos kikövetkeztetése.

Mégsem az. Mert nézetünk szerint éppen az emeli egy magasabb rendezési elv szerint utólag más sorrendbe csoportosított versgyűjtemény jelentőségét és értékét, ha tudjuk, hogy mihez viszonyítva történt az átrendezés? A kötetben véglegesen elhelyezett költemény helyi értéke tehát annak ismeretétől is függhet, hogy az adott vers mikor s miért keletkezett?

Ez bátorít, hogy megkíséreljem az Anna-versek időrendjének összeállítását.

A) *A költő által közölt adatok*

Kiindulópontunk a költőtől származó, kétségtelen hitelű keltezése.

Egyetlen ilyen Anna-vers van: *„Az én szerelmesem haragszik most reám. . ."* Ez mint Ungnádnéhoz írott vers kétségtelen hitelű, hiszen Anna nevére írta és kétségtelen keltezésű, mert:

Ezerötszáz és hetvennyolcnak végében
Hogy volna szeretőm én hozzám kétségben
Úgy szedém ezt egyben;
Nevét megtalálod versek eleiben.

Tudjuk tehát, hogy Ungnádné Losonczi Anna 1578 „végében", december hónapban féltékenységi jelenetet rendezett, s a költő most a verssel igyekszik kibékíteni a duzzogó asszonyt.[3]

E tényből következik, hogy tehát az udvarló versek, majd a beteljesült, zavartalan szerelem énekei szükségképpen csak 1578 decembere előtt keletkezhettek. Annál is inkább, mert egy veszekedés

[1] BABITS Mihály: Összes művei. Bp., én. 1010.

[2] HORVÁTH Iván: Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója. ItK 1976. 5/6 és SZÖRÉNYI László: „Valahány török bejt". ItK 1976. 706. jegyzet.

[3] ECKHARDT Sándor szerint ez a költemény „a többi hasonló alakban írott keletkezésének megállapításához támaszpontot nyújt." Balassi Bálint Összes Művei I. Bp. 1951. 187.

tartósabb kapcsolat következménye lehet csak; s valóban, Anna azt képzeli, hogy a költő „őtet megunta", „ha vig vagyok, azt hiszi, hogy mást szeretek"; „félt engemet, tudom, másnak nem engedne" . . . Az a gyanú, hogy őt megunták: hónapok óta tartó kapcsolat után fészkelhetett csak a büszke asszony fejébe.

Tudjuk, hogy Balassi az 1578. esztendő első negyedében ismerhette meg, szerethette meg Annát. Valószínűleg azon a nevezetes pozsonyi országgyűlésen találkoztak, ahol Bornemisza is fellépett, *Fejtegetését* osztogatva; az a Bornemisza, aki Balassi tanítómestere volt, s aki 1577 nyarán Balassi zsengéjével, a *Füves kertecskével* vigasztalta Annát gyermekeinek halála alkalmából. De vigasztalta talán a Balassi-családot is az apa, János elhunyta miatt, még ha a fordító nevét, hihetőleg óvatosságból, nem is tüntette fel Bornemisza a maga kiadványában. (Balassi Bálint a Habsburg dinasztiával ellenséges lengyel király, Báthory István szolgálatában állt.)

Ha viszont az ismeretség 1578 január–február táján történt, s ha a fellobbanó szerelmet udvarló versek követték; másfelől pedig, ha decemberben már megvolt az első féltékenységi jelenet: akkor az intim testi kapcsolat, a beteljesülés csakis 1578 nyarán vagy a nyár táján jöhetett létre.

Valóban meg is van a *„Most adá virágom. . ."* kezdetű ének, utolsó strófájában ezzel a diadalittas utalással:

Ezerötszáz és hetvennyolc esztendőben
Egy szerelmes helyen hogy volnék rejtökben
Az adá virágát akkor én kezemben,
Kit Istentül kérek gyakran könyörgésemben.

Itt az a bökkenő, hogy a diszkrét költő nem nevezi meg Annát és pontosabb keltezést sem közöl. A nyár azonban annyira jelen van a versben, hogy közelebbi dátum megadása szükségtelen. Azt pedig, hogy ez a költemény Annára vonatkozik és nem más nőre, a magunk részéről kétségtelennek tartjuk,[4] annál is inkább, mert az aenigmákat kedvelő Balassi mégiscsak elrejtett egy félreérthetetlen utalást a kíváncsi olvasó számára: az a nő „adá virágát akkor én kezemben", „kit Istentül kérek gyakran könyörgésemben". Tehát Balassi útmutatása szerint ez a vers arról az asszonyról szól, annak virágát sikerült leszakítania, akinek meghódításáért már korábban „gyakran" imádkozott. Vagyis kell olyan versnek lennie, melyben a költő egy áhított nő megszerzéséért fohászkodik.

B) A költő által közölt adatokból következtethető további sorrend.

A *„Reménségem nincs már nekem ez földen életemben. . ."* kezdő sorú énekben ez olvasható:

Te jó Isten, ki ez tőrben engem csudaképpen
már régen ejtettél,
Ezt engedjed, hogy szánjon meg velem kit ily igen
te megszerettettél. . .

Íme tehát a fohász: ha már egyszer megszerettetted velem ezt az asszonyt, add is nekem, uram. Milyen ez az asszony? „Elfut előle"; „semiben sem kedvez" – tehát nem akarja rászánni magát az odaadásra; sőt, „engemet ez világbul kivégez". Ez a sor, az első strófa utolsó sora, további fogódzópont nyomozásunkhoz; visszatérünk rá.

Most tehát megleltük az imát. De kezünkben az a költemény is, melyben a szeretett nő bevallja: ez a buzgó imádkozás annyira meghatja őt, hogy nem bánja: enged. . .

[4] Eckhardt Sándor szerint „valami ismeretlen hölgyről van itt szó, kinek B. B. a következő versek tanúsága szerint is teljes sikerrel udvarolt". I.m. 174. – Tehát Eckhardt Sándor is megfigyelt egy egymásutániságot, csak éppen nem Annára gondolt.

De hogy látom hozzám szerelmedet
És érettem untatod az Istent
Ez gerjeszt engemet.

Csakhogy ez a szívmelengető ígéret egyelőre a költő álmában hangzik el. Ebben a *„Kikeletkor, jó pünkesd havában. . .”* kezdő sorú versben Balassi pünkösd havában, lévén „szerelem kinjában”, elalszik a kertben egy fa alatt, és azt álmodja, hogy szerelme, mint láttuk, hajlandó engedni az ostromnak, azzal a feltétellel, hogy „óni fogja hírét”.

Ez a kellemes álom is imával végződik; bár adná Isten, hogy a valóságban ugyanezt ígérje a szeretett nő:

Irgalmasságnak ura Istene,
Ki így is szoktál jelentenie
Mi könyörgésünkre,
Teljesíts be ígéreted rajtam,
Adjad bizonyában hogy hallhassam,
mit álmomban láttam

Az ígéret valóban be is teljesült; Anna engedett az ostromnak, „odaadta virágát” Bálintnak.

Megtaláltuk tehát az udvarló versek láncolatát kora nyártól a *„Most adá virágom. . .”*-ig:

Reménségem nincs már nekem ez földen életemben. . .
Kikeletkor jó pünkesd havában. . .
Most adá virágom nekem bokrétáját. . .

Ha most az udvarlás türelmetlenül sürgető szakaszát megelőzően a megismerkedés után kibontakozó szerelemnek még bátortalanul udvarló korszakát keressük a versekben, akkor vissza kell térnünk a *„Reménségem nincs már nekem. . .”* első verssszakának már jelzett utolsó sorához:

engemet ez világbul kivégez?

Keressük meg azt a verset, amelyben a csodált nő azzal fenyegeti a költőt, hogy őt ez világbul kivégezi.

Íme: a *„Már csak éjjel hadna énnekem nyugodnom. . .”* harmadik strófájában a szerelmében álmatlanul hánykolódó, majd mégis elszenderedő költőnek mérges nyíllal felfegyverkezett szerelmese jelenik meg:

Tetszék, mintha volna kézíja kezében,
Kinek mérges nyila vetve idegében,
Arányoz azzal engem ölni éltemben,
Ezt látván mintha így szólanék ijedtemben:
Ne siess engemet megölni Asszonyom! . . .

De bizony a szép asszony az esdeklésre is keményen válaszol, vagyis Bálintnak e vers írásakor még kevés reménye volt, hiába lángolt szerelme:

Elköltél, mond, arról, könyörgésed semmi.
Meghalsz, meghalsz, úgymond, meg nem menthet senki,
Világbul akarom, hogy kezem miatt mull ki.

Tudjuk persze, hogy ez a vers egy Regnart-dal hű átdolgozása, a költő egész költészetének ismeretében mégis hitelesnek fogadhatjuk el egyéni élményét. Nem csak ilyen mozzanatait:

De lám éjjel–nappal érte csak kínlódom
Gyakran költ álmombul róla való nagy gondom

hanem a vers egész kedélyvilágát, annál is inkább, mert ha utána tesszük a másik Regnart-fordítást, a már említett *„Reménségem nincs már nekem..."*-et, akkor mintha egyik Regnart-dal felelne a másiknak.

Persze felhozhatjuk, hogy a *„Reménségem..."*-ben olyan részletek vannak, melyek mintha szerelmi cívódásra utalnának:

Mert szerelmem, ki volt nekem, az elfut előlem...

csakhogy a következő sor máris megmagyarázza a dolgot:

semmiben sem kedvez

és tudjuk jól, hogy az a *kedvezés* mit jelent. Hát persze! A költő szeretné, ha „fáradtságát, minden gondját" letehetné „szerelme ölében". Ha ez az óhaja teljesülne, azt se bánná, hogy lakóhelye távol esik Anna lakóhelyétől. Különben, ha a *„Volt nekem"* közlést szó szerint vesszük is, és ezért nem udvarló-versnek, hanem *postquam* helyzetet tükröző költeménynek tekintjük: akkor sem tudnánk mit kezdeni a „volt" múlt idővel...

De elutált, mert mást talált, éntőlem már elvált

Vagyis Anna az íratlan szabályok szerint kelleti magát. Ígér is, vonakodik is, más férfiakra is kedvesen mosolyog. Talán hitegeti is egyikét-másikát, amint az ősidők óta szokás; nagyon valószínű, hogy a látszatra sokat adó Anna gondoskodott róla, hogy társaságában többen forogjanak, mert éppen ezáltal kerülhető el a gyanú, hogy csak egyet szeret.

Tegyük tehát felsorolásunk elejére ezt a *„Már csak éjjel hadna..."* kezdetű verset.

Keressük meg most a *postquam* énekeket, a *„Most adá virágom..."* és *„Az én szerelmesem haragszik most reám..."* között.

Nem is kétséges, hogy a *„Most adá virágom..."*-at az *„Íme az pelikán az ő fiaiért..."* követte. Mégpedig azért nem kétséges, mert ott van a félreérthetetlenül elégedett mondat:

Megvagyon jutalma az én szolgálatomnak.

Balassi tehát a virág leszakítása után – „életemnek kinyilt szép *virága!*" – ékszert küldött Annának. Sőt: kisvártatva egy gyűrűt is, ami már szoros kapcsolat jele:

Eredj édes gyűrőm, majd jutsz asszonyodhoz
Ki viszen tégedet csókolni szájához

A gyűrű küldése azért is fontos emlékeztető, mert egyelőre nem találkozhatnak; az óvatos Anna átmeneti visszavonulást parancsolt, ami nagyon is érthető, ha meggondoljuk, hogy a figyelő szemeken kívül eladó lányára is tekintettel kell lennie. (Csak zárójelbe téve jegyezzük meg, hogy a férfi általában nem udvarló ajándékul küld gyűrűt, mert a gyűrű a megtörtént, a létesített kapcsolat záloga.[5])

Anna óvatosságának jelei:

Ó, hogy nekem ahoz
Nem szabad most mennem, én vigasztalómhoz!

*

[5] Heltai Gáspár: Ponciánus Históriája. Bp. 1976. 110.: „Szerető feleségem, hozd elő a gyűrőt, melyet az első elhálásakor néked adtam volt."

Tudja ez világnak minden álnokságát
Nem hiheti senki hizelkedő szavát
Igen ójja magát
Vagyon okossága, jól rendeli dolgát

De ha valaki mégis úgy gondolná: gyűrű ide, gyűrű oda, miért ne lehetne ez a magát igen óvó és dolgait jól rendező Annát magasztaló vers udvarlás – és nem *postquam* szerzemény – úgy ez esetben azt válaszoljuk, hogy a vers feltűnően elégedett, nincs benne a Balassi udvarló verseire annyira jellemző emésztő-sürgető türelmetlenség.[6]

Ezt a gyűrű-verset követi a már elemzett féltékenységi vers,

„Az én szerelmesem haragszik most reám. . ."

Mivel ez keltezett és névvel ellátott költemény, erősen valószínű, hogy e nemben az első. Nem előzhette meg más, hasonló témájú vers.

De melyik követte?

Nyilván az, amelyikben Balassi gyémántkeresztet küld ajándékul. Engesztelés is ez az ajándék, meg, karácsony lévén: karácsonyi-újévi köszöntés is. Balassi, akárcsak kortársai, tartotta a téli napforduló rómaiak óta élő ajándékozási szokását. Gondoljunk Rimayhoz Braunsbergből 1591-ben írott levelére: „újesztendőbeli kedveskedő ajándékom emlékezetire küldtem két könyvet is."[7] Ilyen újesztendőbeli kedveskedő ajándék Annának ez a gyémántkereszt, melyet nyilvánvalóan veszekedés után küld a költő, mondván:

Szentírás szerint is kereszt csak bút jegyez
Én kínaimat is jelenti bizon ez,
Mert nekem oly nehéz
Hogy szerelmem neked sok bánatot szerez.

Az utolsó strófában is engeszteli Annát:

Kérem, ne búskodjék, mutasson víg kedvet.

Közben telt-múlt az idő, és 1579-et írunk.

Ujabb féltékenységi konfliktus: ezúttal a költő féltékeny. Gyanakszik, hátha Anna megcsalja:

Minap vőm eszemben szeretőmnek dolgát,
Hozzám szerelmiben állhatatlan voltát,
Ravasz álnokságát,
Azért így jelentém szüvem titkos kénját.

Azért valószínű, hogy ez a vers: *Ó, te csalárd világ, nyughatatlan elme!* az 1578 decemberében jelzett konfliktus után keletkezett, mert az első versszak végén ez áll:

Új gyötrelmet hozál eszem vesztésére?

[6] Eckhardt Sándor is gyanítja, hogy az „Eredj, édes gyűrőm. . ." Anna-vers; felsorolja a dolog mellett szóló érveket; de mivel a hetedik strófa utolsó sora szerint Anna „Fejér ruhájában mint szép fejér páva" jelenik meg, mégis elveti feltevését, vélvén, hogy Anna gyermekeit gyászolja s ezért nem hordhat fehér ruhát. Csakhogy e vers írásakor már letelt a gyászév! (A kicsinyek 1577 kora nyarán haltak meg. /l.m. 169.)

[7] Balassi Bálint: Összes versei, Szép Magyar Comoediája és Levelezése. Bp. 1974. 414.

Tehát egy újabb gyötrelem. Balassi főleg a szégyentől tart, attól, hogy nevetségessé válik:

Testemet ám verjed
Bár azmint akarod, csak ne szégyenítsed!

Ha az Anna-versek közt számba jöhető, még sorra nem vett darabokat szemügyre vesszük, akkor az ez idő tájt keletkezett négy–öt, eddig nem említett vers közül bizonyosan a szakítás költeménye a *„Lelkemet szállotta meg nagy keserűség. . .”* Erre mindjárt visszatérünk.

Marad a nagy valószínűséggel e szakítás előtt, a lázas szerelem és lázas veszekedések időszakában keletkezett verseknek a *„Nő az én gyötrelmem. . .”* és ennek párja, a *„Nő az én örömem. . .”*

Ezúttal megint Anna féltékeny, s a költő beismeri, hogy joggal:

De te én elmémnek azelőtt szerelmes
s kegyes tömlöctartója
Mit engedhetnél meg, ha ellened való
vétkem nekem nem volna?

Ez a megejtő szemtelenséggel feltett kérdés – (amit különben más versében később Istenhez intéz,[8] lásd a későbbiekben teendő megjegyzésünket vallás és szerelem összefüggéseiről) – új minőség az Anna-versek között. Az eddigi panaszok, sirámok és a kibékülés feletti örömek Regnarttól kölcsönzött, petrarkista jellegű érzelem-áradatában megszólal a költő téveszthetetlenül egyéni hangja, némi túlzással azt is mondhatnánk: minden nagy költőre kötelezően jellemző önzése, egocentrizmusa. „Örülj, hogy megcsaltalak, legalább van mit megbocsátanod.” Amilyen fura érv ez egy szeretett asszonnyal szemben, annyira természetes a vallási gyakorlatban: Isten szívesebben bocsát meg a bűnösnek, mint a bűntelen apró hibáinak; ezzel ösztönzi a keresztény hit híveit bűnbánatra!

Nézzük tovább a *„Nő az én gyötrelmem. . .”* kezdő sorú verset.

Ennek az ellenállhatatlan bocsánatkérő kimagyarázkodásnak van egy fontos mozzanata:

Mert az én szüvem tulajdon fejedelme
hozzám mostan kegyetlen

E két sor második sorából tudjuk, hogy tehát a *„Nő az én örömem. . .”* ennek a versnek a folytatása, párverse, mert Anna, miután megbocsátott, imigyen becézi a költőt:

Nő az én örömem most az én szép szerelmem
erre való néztében
Bús kedvem sincsen semmi énnekem,
Mert ismeg bévett nagy szerelmiben!
Megengedett, fogott kezet,
megbékéllett kegyesen;
Halálomtul megtérített,
engem csókolván édesen

*

megbocsátott már fejemnek
Megcsókolván és ezt mondván:
miért mondasz kegyetlennek?

[8] „S mit engedhetnél meg, ha nem vétkeznének / Teellened a hivek?” „Bocsásd meg, Úristen, ifjúságomnak vétkét. . .” Balassi Bálint: i.m. 66.

Anna tehát félreérthetetlenül válaszol a *„Nő az én gyötrelmem. . ."*-ben elkesergett vádra: „az én szüvem tulajdon fejedelme hozzám mostan kegyetlen". Azt válaszolja, kérdezve: „Miért mondasz kegyetlennek? "

De nem csupán ez az egy megfelelés bizonyítja, hogy a *„Nő az én örömem. . ."* válasz vers a *„Nő az én gyötrelmem. . ."*-re. Az elsőben, a gyötrelmes versben Balassi halállal fenyegetőzik:

Reméntelen vagyok, immár csak kévánok
jutni hamar halálban

Íme, most Anna „halálától megtérítette" szerelmét. Egyébiránt még a megengedni-megbocsátani szó is ismétlődik: „megengedett, fogott kezet". . .

Ezek szerint az 1578. decemberi engesztelő költemény után így sorjáznak az Anna-versek:

Szentírás szerint is kereszt csak bút jegyez. . .
Ó, te csalárd világ, nyughatatlan elme. . .
Nő az én gyötrelmem az én szerelmemtül. . .
Nő az én örömem most az én szép szerelmem. . .

És most már alig van más hátra a készletből, mint a szakító vers: *„Lelkemet szállotta meg nagy keserűség. . ."* Ez az „elbocsátó szép üzenet" olyan ravaszul van megkomponálva, hogy bár voltaképpen a költő maga panaszkodik benne, de ezt a panaszt ő kevélyen mégis Anna szájába adja:

Igazán történt ez is méltán rajtam
Mert ok nélkül magam búcsút neki adtam
Szegént háborgattam
Hozzám nagy szerelmét semminek tartottam

Ez a Losonczi Anna nevében szerzett heroida is új műfaji jelenség a divatos Regnart-daloskönyvvel kezében udvarolni kezdő költő eddig még nagyon is kurta életművében. Különlegessége, hogy egy tényleges szakítást énekel meg, végig finoman bizonytalanságban hagyva az olvasót, hogy végül is ki adott búcsút kinek? (szó szerinti értelmezésben Anna Bálintnak.)

Balassi Bálint, legalábbis költeménye szerint, látszólag dacos-könnyen vigasztalódik: más virágot talált, de úgy kell Annának, miért „eresztette más szűz kezére".

1579 nyarán Balassi bevonul Egerbe katonatiszti szolgálattételre. Kapcsolatuk tart egy darabig – Ungnádné 1582. tavaszán még kölcsönt is ad a hugai kiházasításának gondjaival bajlódó költőnek – de Anna-vers ezekből az évekből már nem maradt ránk. Talán nem is készült.

Elvileg természetesen széthúzhatjuk időben ezeket az Anna-verseket úgy 1578–1582 közé; számunkra most ezúttal a sorrend, az egymásutániság kérdése a döntő; mégis úgy véljük: az Anna-versek, e gyorsan felizzó, majd hatalmas lánggal ugyanilyen gyorsan ellobbanó szenvedély lírai tanúbizonyságai gyakorlatilag egy tavasztól-tavaszig tartó esztendő során születtek, 1578 tavaszától 1579 tavaszáig-nyaráig. (Tudjuk, hogy Balassi élete végéig őszintén ragaszkodott első nagy szerelme emlékéhez, de ennek az első – vagy első néhány! – esztendőnek az izzása később már nem tér vissza.)

Losonczi Anna és Bálint szerintünk 1579-ben történt átmeneti szakításához eddig figyelembe nem vett fontos adat Bornemisza Postilláinak V. kötete. Mert vajon kinek ajánlja Bornemisza közvetlenül sikeres szökése után kinyomtatott prédikációskönyvét, a nagy sorozat ötödik, 1579-es utolsó kötetét, mely „végeztetett Detrekő várába"? Losonczi Annának! (És persze férjének, a hadi szolgálatban buzgólkodó bánnak, Ungnad Kristófnak). Bornemisza nyíltan megírja: „Ez utolsó és ötödik részét az én öregbik Postillámnak főképpen tűnagyságtoknak köszönhetik a hívek". Vagyis Anna asszony fizette a nyomtatás költségeit. Mindez nem gátolta Bornemisza mestert abban, hogy már az előszóban alaposan meg ne mossa Ungnadné asszony fejét: e kötetben elsősorban is a bűnről lesz szó, „mi légyen

az emberi romlottság"; az „mely röttenetes legyen Istennek előtte"; és miféle lelkifurdalások gyötrik a vétkezőket: „az önnen lelkek röttegvén vádolják őket", még akkor is, amikor „ők mind szemek, fülök bedugnák előtte, csakhogy gyönyörködhetnének undokságokban – de az ő lelkifurdalások nem ereszti őket azban való édeskedésre az ő akaratjok szerint." Miféle undokságokra gondol Bornemisza? Megmondja egyenesen: többek között a paráznaság vétkére, a házasságtörésre, a bujálkodásra céloz. Jó lesz vigyázni, mennydörgi a kérlelhetetlen prédikátor, mivelhogy a paráznaságot már itt e földön is bünteti az úr, mégpedig „francuval, vagy gyermeki halálával(!), vagy nagy szégyennel"... Bizony ezek szörnyű fenyegetések, a nemibetegség is, a gyermekek halála még inkább. Képzelhetjük Ungnadné rémületét, hiszen csak egyetlen gyermeke maradt: leánya, Annamária; a többiek, mint emlékezhetünk, 1577-ben meghaltak. Ha azonban a bűnös megtér, bűnbánatot tart, minden jóra fordulhat. „Mind csak az fejében írtam mindezeket, hogy az istenfélő olvasókat hozhatnám az Istennek igéje szerint igaz pönitenciára."

Előszavának végén Bornemisza ismét személyes hangot üt meg: „Ez ötödik részt kedig nagyságtoknak neve alatt azért bocsáttam ki: hogy amikor ehhöz akarnék kezdeni, szinten akkor hozá az Úristen nagyságtokat hozzám Semptére. És ugyanakkor megjelenté nagyságtok énnekem, hogy az tü megszomorodott lelketeknek vigasztalását szivetek szerint kévánnátok... És midőn hallanám, hogy magatokat ígérnétek az Úristennek kedve szerint való életre, örvendeztem rajta." Ezért tehát Bornemisza – Anna asszonyra gondolva írta e kötet prédikációit, „amint megtetszik, ha jó figyelmetesen általolvassa nagyságtok." Egyes részeket az író Anna asszony kedvéért „külön meg is jegyez, hogy könnyebben megtalálhassa."

Ezt a fontos Bornemisza-előszót eddig nem vette figyelembe a Balassi-kutatás, pedig igencsak valószínű, hogy a szerelmi viszony megszakításának Bornemisza intése is egyik oka lehetett, hiszen Losonczi Anna annyira komolyan vette szerelme gyermekkori tanítómesterének dörgedelmét, hogy e tolakodón fenyegető lelki oktatás ellenére is jelentős összeggel támogatta, méghozzá üldöztetése idején, amikor a Bornemisza melletti kiállás politikai következményekkel is járhatott! „Mert senkinek ennyi költsége nem ment reá, mint nagyságtoknak."Egyébként Balassi Bálint is olvasta az *Ördögi Kisirteteket* – talán maga Bornemisza küldte meg neki – mert a *Szép magyar komédia* előszavában hivatkozik Péter pap e művére.

De túl a botrányon és a politikai bonyodalmakon: az *Ördögi Kisirtetek* az olvasó lelki életére is erősen hatott. Ez a bűnbánatra serkentő, merész hangú, kemény és mégis szeretetben fogant, őszinte könyv mindenkit megfogott, aki csak olvasta. Losonczi Annát ezzel az említett előszóval együtt éppúgy megrendíthette, mint Balassi Bálintot, akitől ilyen töredéksor maradt ránk:

Pokolbeli kisértetek faggatnak...

Egy későbbi, 1584 decemberében írott versében pedig arról panaszkodik, hogy:

Sok késértet éri, mindenképpen ijeszti,
Tőled rettegteti, kétségre kénszeriti
Ki miatt majd elvész, ha véle jót nem tössz,
Magát pokolra ejti.

*

Éneklém ezeket nagy keseredett szüvel
Várván az Úr kegyelmét fejemre szent lelkével
Tétova bujdosván, bűnömön bánkódván
Tusakodván ördöggel.

1579 nyarától 1580 nyaráig-őszéig aligha találkozhattak, hiszen ez az időszak a hatvani rajtaütés előkészítésével, végrehajtásával és utózöngéivel telt el. Később pedig, 1581-ben már aligha folytathatta

a költő az „Anna-verselést" ugyanazon a hőfokon, egyik költeményével következetesen a másikra utalva, amilyenen 1579 kora nyarán abbahagyta. 1582 pedig már a kölcsönkérésnek és a húgok kiházasításának nagyon is gyakorlati esztendeje; bármiként értékeljük is ezt a nyugtatvánnyal megpecsételt pénzügyletet – amit az öregedő Anna Bálint meggondolatlansága folytán elő is vett a fiókból és meghurcolta vele a költőt, aki íme még volt szeretőjének is tartozik! – ahol egy idősebb nő fizet egy fiatalabb férfinak, oda azok a fajta lírai indulatok, aminőket az Anna-versek őszintén felmutatnak, sehogyan se illenek.

C) Az A és B pontok alapján kialakított sorrendből következő további valószínű sorrendiség

Lehetséges, hogy a *„Mire most barátom azon kérdezkedel..."*, ez a másoló figyelmetlensége folytán hosszadalmasságában is töredékes ének áll időrendben legközelebb a szorosan vett Anna-versekhez; talán azok nyitánya. A ránk maradt utolsó strófa a *„Már csak éjjel hadna énnekem nyugodnom..."*-ra látszik utalni:

Fészket vert szüvemben már az ő szerelme
Előttem szüntelen képe, jó termete
Ha szinte aluszom is, álmodom vele,
Mert csak övé vagyok, senkié egyébé

Más mozzanatok is arra utalnak, mintha most ébredezne benne az Anna iránti szerelem: *„gyötrődem nyeréséért...nézssze csak személyét annak, aki engem szeret... gyötrődöm én azért... hogy igazán szeret, azt megtudtam... kész azért szüvem már szenvedni érette..."*

Mivel azonban a költemény még a korabeli magyar énekszerző gyakorlathoz áll közel, mivel érvei még nem élményekkel, hanem a tanultak felmondásával bizonyítanak; mivel gondolatmenete döcögős, többször ismétli magát: csakis az Anna-versek elejére tehetjük; közéjük – ahová a legújabb kiadás is sorolja – nem fér. Van még egy Marullus-átköltés, tehát egy 1583 körül keletkezett költemény, a *„Valaki azt hiszi, hogy nyerjen menyeken és szüzeken..."* mely szóba szokott jönni, mint netáni kései Anna-vers. Úgy véljük, ez stílusgyakorlat, amiben Anna emléke csak igen távolról kísért.

Viszont az Anna-versek utózengésének foghatjuk fel a *„Mint sík mezőn csak egy szál fa, egyedül úgy élek..."* kezdetű szép éneket. Balassi egyedül van Egerben. Rédey Bonaventura még nem szervezte meg bordélyházi összejöveteleit; Marullus poéta versei is messze vannak, most „szerkesztik" a kötetet Párizsban; így hát csöndes-szomorú nosztalgiával idézi fel a távoli szép napokat valahol ott a Kis-Kárpátok keleti lejtőin.

Ezzel tehát az Anna-versek felsorolásának végére is jutottunk volna, ha nem várna tisztázásra egy igen fontos, méghozzá a versfők által is hitelesített költemény, a *„Bizonnyal esmérem rajtam most erejét..."* kezdetű, versfőiben ezzel egyértelműnek tűnő birtokviszony jelzéssel: *„Balassi Bálinté Anna"*. Bár ezt a sok tekintetben rejtélyes, sőt rejtvényszerű, aenigmatikus művet a beteljesült szerelem utáni állapotot követő futó veszekedés bizonyítékaként szokás nyilvántartani, mégis szólnak érvek amellett, hogy a *„Most adá virágom..."*-at talán közvetlenül megelőző udvarló versről van szó. Vegyük sorra először ezeket az érveket.

Anna elvette a költő szabadságát, mégsem elégíti ki a férfit, s bár ő sem gyűlöli Bálintot, mégis szüntelenül kínozza.

Jót várnék őtüle, de ő csak gonosszal
fizet külemb-külembféle sok kínokkal,
kegyetlen válasszal

Mi több:

Akaratomban ő semmit megmívelni
Nem akar énnekem semmiben engedni...

Annyira nem akar engedni Anna, hogy elűzte maga elől a költőt, ki el is megy, legalábbis ezzel fenyegetőzik.

Ez a látszólag civódásról tanúskodó költemény tehát valójában mintha a szerelmi ostrom diadalmas faltörő kosa lenne. Mi másra vonatkozhatnának ezek az idézett sorok, mint a türelmetlenül követelt pásztoróra elutasítására?

Bálint a végső fegyverhez folyamodott: ám legyen! Ha az asszony nem enged, sőt haragszik – nyilván, mert a költő egyre erőszakosabban követelőzik – akkor ő elmegy, többé akár ne is lássák egymást. De az utolsó strófában azért, roppant hatásosan és őszintén, sirva fakad és arra kéri Annát: ne nevesse ki, ne űzzön gúnyt belőle, amiért férfi létére elsírta magát:

Az versszerző neve fel vagyon jegyezve
könnyhullatásiban rendelte ezt egybe,
Keserves énekbe,
Ha Istent szereted, ne tréfáll meg érte.

Anna és Bálint szabályosan eljátszották az udvarlás utolsó felvonásában az íratlan illemkódex előírásait úgy, ahogyan a csaknem ugyanekkor keletkezett *Eurialus és Lucrétia* is tanítja:

Ifjúnak először, mintha tusakodnék
ellene Lucretia,
Mondá, hogy hitire és tisztességére
néki nagy gondja volna
Beszédnél, csókoknál, ölelgetéseknél
többet ő nem kévánna. . .

Sőt, amikor Eurialus „az ágyra felemelé" Lucretiát, a nő akkor is

Képmutatásképpen mégis tusakodék
ellene egy kevéssé. . .

A *„Bizonnyal esmérem rajtam most erejét. . ."* talán még azzal is levette a lábáról Annát, hogy Bálint szép istenes énekének első sorát vette kölcsön. . . De ha Anna erre nem is gondolt, mert talán nem ismerte ezt a költeményt: akkor is tanulságos megállapítanunk, hogy Balassi mintha már most, 1578-ban annak az újplatonista szerelemfilozófiának lenne a híve, melyet oly pontosan írt le Klaniczay Tibor[9] s ezért keveri oly tudatosan a vallást a szerelemmel, hol Annát téve mintegy istennővé, hol pedig profán módra egy gyermekes-férjes asszony kézrekerítéséért rebeg hő imákat.

Még arra is található magyarázat, hogy miért nevezi a költő szeretőjének Annát, ha udvarlása visszautasításra talál?

Hogy nagy szerelmibe
Engemet már bévett, vagyok szeretője. . .

A *szerető* szó csak a múlt század óta hordozza azt a parfőmszagú, erotikus mellékzöngét, amit ma tulajdonítunk neki! A XVI. században ez a szó még mást jelentett, olyasmit, hogy én szeretem őt és a társaság által tudomásul vett udvarlója, hódolója vagyok. Bizonyára Anna is úgy okoskodott, hogy „beszédnél, csókoknál, ölelgetéseknél többet ő nem kévánna". Hiszen, ha a szó általunk vett mai

[9] KLANICZAY Tibor: Hagyományok ébresztése, Bp. 1976. 311–326.

értelmében lett volna Balassi a vers írásakor Anna szeretője, akkor mire vonatkoznak az ilyen részletek, mint:

Talán megszán engem
S nem leszen kegyetlen örökké ellenem. . .

Nem árt arra figyelmeztetnünk magunkat, hogy a hihetőleg kifinomultan változatos magyar reneszánsz szerelmi szótárban külön jelentősége van a *kegyes* szónak, mint egy nőtípust jelölő főnévnek: míg a kegyetlen nő a szó szoros értelmében sem oszt kegyet, addig Balassi és más korabeli költők *kegyes*-nek nevezik az udvarlást szívesen elfogadó, de pillanatnyilag még tartózkodó, magát kéretőnőt. És íme, mit látunk a *„Bizonnyal esmérem rajtam most erejét. . .”* első strófájának utolsó sorában?

Kit tűrök naponkint egy szép víg kegyesért. . .

E szerintünk elfogadható érveléssel mégis szemben áll a vers egész hangulata; szemrehányásainak az a fajta ingerültsége, ami egy magát „birtokon belül” érző férfira jellemző; a versfők egyértelmű közlése, hogy tudniillik Anna Balassi Bálinté, senki másé; végül pedig az utolsó strófák könnyes, búcsúzó hangvétele.

Igen ám, de hová tegyük akkor ezt a verset? Hová illik? A *„Most adá virágom. . .”* és az első veszekedést dátumszerűen rögzítő decemberi vers közé nem, éppen mivel ama veszekedés az első lehetett; később pedig már sokkal szemrehányóbb indulatok kavarognak Balassi lelkében és verseiben.

Annyi tény, hogy a megfejtést itt is elrejtette Balassi, mint mindegyik Anna-versében. Ha tudnánk, mit jelent e célzás: *„akaratomban ő semmit megmívelni nem akar énnekem semmiben engednī”* – akkor könnyen meglelhetnénk a vers pontos helyét. De mert nem tudjuk, nem gondolhatunk másra, mint a szerelmi gyönyör megtagadására.

Megkockáztatjuk azt a feltételezést is, hogy Balassi később talán alakított e versén; talán változtatott a versfőket nem érintő sorok némelyikén, alkalmasabbá téve művét a Nagyciklusban neki szánt helyére. De ez csak halvány gyanú. A magunk részéről hajlunk arra, hogy az udvarló versek végére tegyük.

Az Anna-versek sorrendje íme tehát ez:

1578.	1. Mire most barátom azon kérdezkedel	17. sz.[10]
	2. Már csak éjjel hadna énnekem nyugodnom	11. sz.
	3. Reménségem sincs már nekem	13. sz.
	4. Kikeletkor jó pünkesd havában	16. sz.
	5. Bizonnyal esmérem rajtam most erejét	18. sz.
	6. Most adám virágom nekem bokrétáját	12. sz.
	7. Íme az pelikán az ő fiaiért	9. sz.
	8. Eredj, édes gyűrűm, majd futsz asszonyodhoz	10. sz.
	9. Az én szerelmesem haragszik most reám	20. sz.
1579.	10. Szentírás szerint is kereszt csak bút jegyez	23. sz.
	11. Ó, te csalárd világ, nyughatatlan elme	15. sz.
	12. Nő az én gyötrelmem az én szerelmemrül	21. sz.
	13. Nő az én örömem most az én szép szerelmem	19. sz.
	14. Lelkemet szállotta meg nagy keserűség	22. sz.
	15. Mint sík mezőn csak egy szál fa egyedül úgy élek	25. sz.

*

[10] Az 1974-es Balassi-kiadás, i.m. versszámai.

Nem állítjuk, hogy következtetéseink csalhatatlanok. Bár kerekedne vita s hozna végleges bizonyosságot. Arra kérjük az olvasót: próbálja meg e sorrendet felcserélgetni és a felcserélgetés következtében előállott új sorrendben belső logikát találni. Ha az 1578. decemberi verset elfogadjuk kiindulópontul, márpedig el kell, hogy fogadjuk, s ha ennek következtében a nyári *„Most adám virágom"*-at szintén oda soroljuk, ahová szerintünk kell s lehet: akkor a többi vers egyszerűen nem áll össze más sorrenddé, másként „nem felel egymásnak".

Gondolatmenetünknek mégis van gyengéje: feltételezzük, hogy ezeket a verseket egyazon személyhez írta a költő. A sorrend csak e feltételezés alapján logikus.

Mi jogosít e feltételezésre? Először: a versek egységesen személyes hangja. Másodszor: bármekkora nőcsábász lett légyen is Balassi Bálint: ha szerelmes volt, márpedig az volt, nem írhatott néhány hónap leforgása alatt több nőnek azonos hőfokon ennyire személyes mozzanatokkal teli verseket.

Hasonlítsuk össze ezt a szerintünk helyes időrendi sorrendet a Nagyciklussal: a költői szerkesztés tudatosságának bámulatra méltó eredményeit kapjuk.

Mint láthattuk, Balassi az Anna-versekben gondoskodott arról, hogy az olvasó – eleinte maga a szeretett asszony, később a szűkebb baráti kör – pontos sorrendet kaphasson; egy szenvedély történetét. Minden egyes Anna-versben el van rejtve egy-egy olyan utalás, sor, jelző, kifejezés, ami félreérthetetlenül utal az előzőre, illetve következőre. Ezt a költő által elénk terített szálat gombolyítottuk fel. Értékéből veszítene ez a szinte már raffinált tökéllyel összeállított sorozat, mely divatos Regnart-„slágerek" magyarításával kezdődik és a heroida műfajig ível fölfelé, ha nem vennénk tudomásul az időrendi sorrendet! De még tovább megyünk: a Nagyciklusnak, mint mondottuk, bámulatra méltó tudatossága is veszít jelentőségéből, ha feledjük, hogy a költő egy nagyon is jól egymásba illő vers-építmény bontott meg, s rakott a régi téglákból új házat!

Balassi, amint azt *Szép magyar komédiá*jának ajánlásában oly nagy önbizalommal írja, valóban egy verses levelekből összeállított szerelmi regényt[11] szerkesztett össze az Anna- és a Júlia-versekből, egyáltalán: egész addigi világi témájú életművéből. A címeket is ekkor találta ki, s e címek is részei magának a műnek. Az egész elejére pedig, mint tudjuk, odaillesztette – vagy ekkor írta? – az *Aenigmát.* Balassi Bálint tehát ugyanazokból a költeményekből kétféle versgyűjteményt alkotott! E második mű, a *Nagyciklus* értelmezését, ha úgy tetszik, meséjét pontosan ismertette Varjas Béla.[12]

De éppen mert a dolog így áll, azt a jámbor javaslatot tesszük, hogy a jövőben időrendi sorrendben is közöljük a Balassi-verseket, vagy legalább az „Anna-sorozatot" és egyazon köteten belül a *Nagyciklus* Balassi-tervezte sorrendjében is. Olyan kevés az a száz valahány Balassi-vers, hogy ennyi papírt igazán áldozhatnánk a magyar költészet nagyobb dicsőségére.

Az Anna-versek sorrendjének tisztázása után már könnyű feladat meghatározni a többi költemény keletkezési időrendjét. De ez már túlterjed szerény célkitűzésünkön. Olyan vonatkozásokra, mint kiadás, vagy mint egy közlési párhuzamosság csak azért tértünk ki, hogy kifejezésre juttassuk: egy időrendi sorrend szerintünk nélkülözhetetlen és sürgető meghatározása mellett feltétlen létjogosultsága van a Nagyciklus Balassi-tervezte publikálásának is, úgy, ahogyan azt Babits Mihály 1924-es tanulmánya óta annyian szorgalmazzák.

István Nemeskürty

LA CHRONOLOGIE DES POÉSIES DE BALASSI ÉCRITES À ANNA

L'étude essaie d'établir la chronologie des poésies de Balassi écrites à Anna. Elle présente l'histoire de l'amour de poète envers Anna Losonczi, qui peut être poursuivie même dans ses poésies. Elle fixi la chronologie de quinze poésies et elle suppose que ces poésies ont été écrites à partir du printemps de 1578 jusqu'au printemps-été de 1579.

[11] „Rövidnap más szolgálót is szerzek Kegyelmeteknek, ki nemcsak ékes énekekkel is, és valami dolgok az én szerelmemben megtörténnek, mindazokról írt szerelmes levelekkel gyönyörködteti tikegyelmeteket". Balassi Bálint: i.m. 167–168.

[12] VARJAS Béla: Balassi Nagyciklusa. 1976. és Reneszánsz-füzetek 34. Bp. 1977.

REJTŐ ISTVÁN

HOGYAN LETT MIKSZÁTH ILYEFALVA KÉPVISELŐJE

Mikszáth Kálmán 1887-es képviselői fellépéséről szakirodalmunk eddig igen keveset tudott. Az erre vonatkozó közlések többségükben csak az ilyefalvi mandátum megszerzésének tényét és az író helyzetének változását jelezték. Váradi Béla szólt a megválasztásról, majd könyve egy másik helyén messzire vezető következtetésre jutott: „A képviselőség egyrészt fokozta [Mikszáth] munkakedvét azzal, hogy anyagi helyzetét javítván segítette az alkotáshoz szükséges otium megszerzésében, másrészt forrásai meggazdagodását is jelentette, megnyitván előtte a tapasztalatoknak azt a mezejét, melyet csak messzibbről, az újságírói páholyból nézett eddig. . ."[1] Schöpflin Aladár Mikszáth parlamenti karcolatairól szóló elemzésbe illesztette a szabadelvű párti mandátum megszerzését. Felvillantotta a mikszáthi karcolatok sajátos hangját, és a parlamenti életről szerzett közvetlen benyomások következményét látta Mikszáthnak Tisza Kálmán személye és magatartása iránt érzett rokonszenvének kibontakozásában.[2] Király István is szélesebb keretekbe illesztette Mikszáth kormánypárti képviselővé választását. Az 1882-től sorozatosan megjelentetett parlamenti karcolatokat elemezve vizsgálta a kor politikai és társadalmi mozzanatait, hogy részletesen bemutassa, miként látta Mikszáth a képviselői székből az őt környező világot. A képviselőválasztás tényét csupán egy rövid mondattal az életrajzi fonalba illesztette.[3]

Az 1887-es ilyefalvi megválasztásról legtöbbet Mikszáth Kálmánné „Visszaemlékezései"-ben találhatunk. Dátum megjelölése nélkül leírja Mikszáth utazását a Háromszék megyei szotyori Nagy Károlyhoz. A meghívás disznótorra szólt, de „a tulajdonképpeni célja a disznótornak az volt, hogy ott Kálmán megösmerkedjék a főispán révén a megye hatalmasabb korifeusaival, akik őt a közeledő képviselőválasztásnál az ilyefalvi kerületben jelölni szándékoztak". A látogatást követően Mikszáth megbetegedett: köhögni kezdett, lázas lett és „olyan makacs gégehurut fejlődött ki, hogy elvesztette a hangját". A torokbántalom hetekre megfosztotta beszédkészségétől, még a tavaszi verőfény sem hozott számára javulást. A képviselőválasztások pedig egyre közeledtek. „Ki volt zárva – írta Mikszáthné –, hogy ily állapotban Ilyefalvára utazhasson, de miért is. Programbeszédet úgysem mondhatott volna, a községekbe való látogatás is céltalan lett volna, mert hiszen annyi hangja se volt, hogy egy »Adjon isten«-nel valahova beköszöntsön. Megírta hát a lemondólevelét Pótsa főispánnak, azt hiszem olyanforma érzéssel, mintha halálos ítéletét írta volna. Álmait, reményeit, összes vágyait látta összeroppanva. Ekkor aztán olyan csoda történt, amilyenre még nem volt eset a magyar képviselőválasztások történetében: az ilyefalvai választók jegyzőkönyvet állítottak ki, melyben Mikszáth Kálmánt látatlanban képviselővé jelölik. »Ösmerve politikai meggyőződését, sem személyes megjelenést, sem programbeszédet nem kívánnak«. . ." Ezt követően azt is elmondta Mikszáth Kálmánné, hogy ez a lépés ne legyen feltűnő, a megye többi, fővárosban lakó, szabadelvű párti képviselőjelöltje hasonló felkérést kapott kerületétől. „Egy-két hét múlva egy szűkebb tagú küldöttség

[1] VÁRADI Béla: „Mikszáth Kálmán". Bp., 1910. 101., 120. l.
[2] SCHÖPFLIN Aladár: „Mikszáth Kálmán" Bp. [1940] 58–69. l.
[3] KIRÁLY István: „Mikszáth Kálmán" Bp., 1952. 94. l.

elhozta az ilyefalvi mandátumot" – fejeződik be az 1887-es választásokról szóló visszaemlékezés több mint harminc év távlatából.[4]

A részletes hitvesi visszaemlékezést Mikszáth Kálmánnak az 1910-es írói jubileuma alkalmával keletkezett egyik levele is alátámasztja. A szóban és írásban érkezett köszöntések sorozatában Háromszék vármegye akkori alispánja, Király Aladár is levelet intézett hozzá. Az ekkor már beteges író csak a számára legkedvesebb sorokra válaszolt. E kevés viszontlevél között található a Háromszék megye alispánjának írott válasza is. Az üdvözlő sorok régi emlékeket ébresztettek benne, háromszor is nekikezdett, hogy érzéseit formába öntse. A negyedik változatot küldte el Sepsiszentgyörgyre. A meleg hangú bevezető után a következőképpen elevenítette fel Mikszáth az 1887-es választást: „E választási kampány idején nagy gégebajba estem. Egy érthető hangot sem voltam képes kiejteni hónapokig, vagy talán soha, nemhogy végigjárni egy sor községet beszédekkel. Dehogyis mertem volna odaállni a választóközönség elé. Megírtam tehát háromszéki barátaimnak, hogy nem léphetek fel. Erre aztán Ilyefalván felvett jegyzőkönyv volt a felelet, melyben látatlanban kijelöl a kerület, s egyszersmind határozatilag kimondja, hogy ösmervén politikai meggyőződésemet eddigi tevékenységemből, sem személyes megjelenésemet, sem programbeszédemet nem kívánja. De nehogy ez feltűnő legyen, s találgatás útján ki ne pattanjon a köznép előtt követségrontó testi fogyatkozásom, Háromszék összes, a fővárosban lakó szabadelvű jelöltjei hasonló jegyzőkönyvi kivonatot kaptak kerületeiktől. Mosolyognom kellett, látva, az illető jelöltek mily kevélyek jegyzőkönyveikre, illetve az azokban nyújtott elismerésre, s gondoltam magamban, hogy az ő babérjaik az én szegény torkomból nőttek. . ."[5]

A két szöveg összecsengéséből megállapítható, hogy Mikszát Kálmánné a visszaemlékezés megírásakor minden bizonnyal elolvasta vagy újra olvasta Mikszáth Kálmán Király Aladárnak 1910 januárjában írott levelét is.

A választás módozatáról tehát autentikus források állnak rendelkezésünkre, de arról egyik dokumentum sem szól, hogy miként jutott Mikszáth az erdélyi kerületben való fellépés gondolatához, volt-e valami előzménye az ilyefalvi jelölőgyűlés valóban ritkaság számba menő gesztusának. Ezekre a nyitott kérdésekre próbál választ adni a jelen fejtegetés. Gondolatmenetéhez és adataihoz a textológiai feltáró munka adott matériát, segített rekonstruálni a választást megelőző két év különböző mozzanatait.

I.

Mikszáth Kálmán pályája kezdetétől az 1885-ös év derekáig csak annyiban foglalkozott Erdéllyel vagy erdélyi kérdéssel, amennyiben általános témái ezt megkövetelték. *A t. Házból* c. karcolataiban el-elejtett egy-egy csípős megjegyzést az erdélyi képviselők rovására, de mindez az illető pártállásától, illetőleg a képviselt kerülettől függetlenül került a tollára. Szépirodalmi alkotásaiban, elbeszéléseiben is csak ritkán merültek fel erdélyi származású alakok, maga az erdélyi vidék pedig természetszerűleg kiesett látóköréből.

Az erdélyi táj először a lovagvárak regéiben merült fel: 1885. február 1-én a Magyar Ifjúságban megjelentetett *Csicsóvár* c. történetben a Dés környékén levő várhoz fűződő történetet elevenítette fel, 1885. augusztus elején pedig a Brassó környékén levő *Kőhalom* várának történetéből villantott fel epizódokat.[6] Az közismert, hogy Mikszáth vártörténeteit különböző történelmi feldolgozások, esetenként forráskiadványok alapján írta, igen kevés azoknak a történeteinek száma, amelyen átsugárzik a személyes látogatás élménye.[7]

[4] MIKSZÁTH Kálmánné visszaemlékezései. Bp., 1922. 159–160.

[5] Mikszáth Kálmán Összes Művei (a továbbiakban MKÖM) 26. köt. 85. l. – A jegyzeteket és levélváltozatokat ld. a 214–217 lapokon.

[6] Ld. MKÖM 36. köt. 49–52., illetőleg 155–157. lapokon, jegyzetek a 267–268 és a 323–324. lapokon.

[7] Ld. MKÖM 35. kötetben A vártörténetek keletkezéséről szóló bevezető fejtegetéseket a 277–281 lapokon, továbbá a MKÖM 40. köt. bevezető jegyzetét a lovagvárak kötet kiadásának előzményeiről a 149–155 lapokon.

A Székelyföldről írt első Mikszáth cikk 1885. június 5-én jelent meg a Pesti Hírlap hasábjain, *Akik nem zúgolódnak* címmel. A sepsiszentgyörgyi reáliskola érdekében a Székely Nemzet hasábjain közzétett felhívással foglalkozott Mikszáth ebben a cikkében, meleg hangon kommentálva a kezdeményezést.[8] A cikkből kitűnik, hogy úgy tolmácsolta a Háromszék megye kulturális és gazdasági gondjait, hogy nem ismerte sem a területet, sem az odavalósiakat. A karcolatban méltányolta a javaslattevő Császár Bálintnak, Sepsiszentgyörgy polgármesterének körültekintését. A támogató cikket a város lapja, a Székely Nemzet meleg hangú sorokkal fogadta, és feloldva a Pesti Hírlapbeli közlés S–n szignóját, közölte, hogy „Scarron (Mikszáth Kálmán) tollából igen rokonszenves cikkben ad visszhangot Császár Bálint lapunk olvasói előtt ismeretes indítványára. A kitűnő író meleg érdeklődése a Székelyföld iránt hálára kötelezte Háromszék megye közönségét. . ." E bevezető sorok után újra közölték Mikszáth cikkét.[9] Az az eddigiekből is kiviláglik, hogy valaki felhívhatta Mikszáth figyelmét a Császár Bálint-féle indítványra, és ugyancsak valaki elküldhette a sepsiszentgyörgyi lapnak a pártoló hangú cikket. Az alábbiakból majd kiderül, hogy ez a valaki Beksics Gusztáv volt, a szerkesztőségi kollega, aki 1884-től Sepsiszentgyörgy szabadelvű párti országgyűlési képviselője is volt. Meg kell jegyeznünk, hogy az *Akik nem zúgolódnak* című karcolat volt az elindítója Mikszáth és a székelység kapcsolatának.

A személyes ismeretségre is hamarosan sor került: 1885. okt. 3-án Mikszáth Beksics Gusztáv társaságában Sepsiszentgyörgyre utazott, ahol néhány napot időztek. Beksics találkozott választóival, részt vett különböző programokon. Mikszáth mindenütt követte szerkesztőségi társát, sőt egyedül is kirándult a környékre. Erről az utazásról szól a hat részből álló *A székelyek között* című, a Pesti Hírlapban 1885. okt. 9. és okt. 15. között megjelent cikksorozata.[10] Ez alkalommal Mikszáth személyesen megismerkedhetett Császár Bálinttal, a város polgármesterével, a szabadelvű párt helyi korifeusával. De találkozhatott Málik Józseffel, a Székely Nemzet c. lap szerkesztőjével is. Ennek bizonysága, hogy a látogatást követően feltűnnek Mikszáth cikkei a Székely Nemzet hasábjain. Azonnal közölték, 1885. okt. 11. és okt. 17. között – a Pesti Hírlapból átvéve – *A székelyek között* c. cikksorozatot, majd 1885. november elején az *Egy kis emlékezés Aporra* című megemlékezését jelentették meg, ugyancsak átvéve a Pesti Hírlapból az anonim írást.[11]

Az 1885 őszén kialakult személyes kapcsolat a következő évben tovább mélyült. 1886. január végén és február elején Mikszáth újból Beksics társaságában utazott Háromszék megyébe és részt vett Nagy Károly szotyori birtokosnál megtartott Károly napi lakomán. Ezen a közepesre méretezett névnapozáson a „nevezett birtokosnál – ahogy a Székely Nemzet fogalmazott – jó barátainak és tisztelőinek nagy száma, akik Háromszék megyének előkelő férfiaiból és köztisztviselőiből ötvenenhatvanan jelentek meg. . ."[12] Pontosabban szólva: a névnapon ott voltak a megye politikai közhangulatának alakítói. Mikszáth erről a második utazásról újabb cikket írt az Ország–Világ számára a *A mi külön Tündérországunk* címmel.[13] Karcolatában részben újból összegezte az előbbi cikk lényegesebb benyomásait, de írását az ismételt élmények más színekkel is gazdagították. Valószínűleg az 1885-ös cikksorozat visszatérő elemei következtében a Pesti Hírlap nem közölte az Ország–Világban megjelent karcolatot, de nem vette át a Székely Nemzet sem. Pedig az utóbbival tovább mélyült Mikszáth kapcsolata.

A sepsiszentgyörgyi kormánylap az 1886-os év folyamán hat alkalommal közölt Mikszáth írást. Februárban két ízben jelentetett meg részleteket az akkor könyvkereskedői polcra került *A tisztelt Ház* című kötetből,[14] március 26-án (négy nappal a Pesti Hírlapbeli közlés után) megjelentette az

[8] MKÖM 70. köt. 65–68 lapok és a hozzá fűzött jegyzetek a 267–268 lapokon.

[9] Székely Nemzet, 1885. jún. 9. 88. sz. 1., 2. l.

[10] Ld. MKÖM 71. köt. 37–51 lapokon és hozzá fűzött jegyzetekben részletesen szólunk az úti programról és Mikszáth ünnepléséről is a 238–242 lapokon.

[11] Ld. MKÖM 71. köt. 237–238., illetőleg 265. l.

[12] Székely Nemzet, 1886. febr. 2.

[13] Ld. MKÖM 72. köt. 17–24 lapon és a jegyzetek a 258–260 lapokon.

[14] Febr. 4. 19. sz. 3. l. és febr. 6. 20. sz. 3. l.

Azok az öregek c. rajzot, május 15-én pedig *A tyúkprókátor* címmel újra közölte az 1884 legvégén keletkezett *Leveles menyecskék* c. elbeszélést. A címváltozat és a két évvel korábban közzétett írás újra felbukkanása egyértelműen arra mutat, hogy az erdélyi lap kezdeményezésére Mikszáth küldte el az elbeszélés szövegét. 1886. júl. 1-én a Székely Nemzet átvette a Vasárnapi Újságból a *Gyermekek a mezőn* c. képmagyarázatot, a következő szöveget fűzve az íráshoz: „Mikszáth Kálmán írja Vas. Újs. vasárnapi számában ezt az üde, életteljes rajzot a falusi gyermekek boldogságáról. A kedves csevegést Mannhaimer Ágost egy szép képe teszi még elevenebbé." Végül az év októberének elején Mikszáth a Székely Nemzet számára tetemesen kibővítette az 1884 szeptemberében a Gondűző hasábjain megjelentetett, Hatvani Istvánról szóló, *A magyar ördög* c. elbeszélését, s az átformálás során a címet is megváltoztatta *Az ördöngős professzorra.*[15]

Visszatérve az 1886. év eleji szotyori névnapi látogatásra, érdemes felfigyelni arra, hogy ezt követően valamilyen formában kiszivároghatott Mikszáth képviselői aspirációja. *A tisztelt Ház* című kötet második kiadásáról az Ország–Világ február 20-i számában Bródy Sándor B–y S–r szignóval hosszabb írást közölt Mikszáth könyvéről a következő figyelemre méltó címmel: „Mikszáth, a politikus". Ebben a kritikában megpróbálja Mikszáth sikerének titkát elemezni. Eközben Bródy a következő megjegyzést tette: „Azt mondják – akik értenek hozzá –, hogy a jövő országgyűlésnek egészen más képe lesz, mint a mostaninak. Nem akar az ember ijesztgetni senkit, de mégse lehet kívánni, hogy öt évre csak olyan képviselőt válasszanak a hívek, mint amilyet három éve. Tartósabb időre erősebb matéria kell. Tanult kortesek és kipróbált pártelnökök úgy vélik, hogy sok gazdag ember lesz benn a parlamentben. Az írókból persze mennél kevesebb. S ez a kis szám is – úgy sejtik – új numerusokból fog kitelni. Itt–ott arról beszélnek, hogy Mikszáth is bemenne. . . Ó, be szép lesz az az első karcolat, melyet Mikszáth mint mameluk ír meg a mamelukok Házáról! Mily érdekes lesz második elbeszélőnk, mint debatter! Milyen elhagyottak lesznek a szépirodalmi társulatok ülései, s milyen tömve a hölgykarzat a Sándor utcai házban! S mily érdekes, ha csak elképzelni is egy olyan ülést, melyben az én politikusom is részt vesz!. . ."[16] Ezt követően Bródy elképzeli, hogy Mikszáth a kormánypárti padokból milyen szónoklatot fog tartani a költségvetés támogatására. E soroknál Bródy valóságos stílus-paródiát komponált.[17]

Alig egy hónap múlva, 1886. március 26-án Mikszáthot a függetlenségi pártiak is névnapozásra hívták, Ugron Gábort ünnepelték a pesti „Vadászkürt"-ben. Mintegy negyvenen, többségükben függetlenségi párti képviselők és Ugron barátai, valamint tisztelői voltak hivatalosak. A lakomán Mikszáth is részt vett, akire Gulácsy Dezső külön felköszöntőt mondott. Itt adjuk át a szót a Pesti Hírlap egykorú szövegének: „Gulácsy Dezső Mikszáth Kálmánt köszöntötte, aki nem tartozik ugyan a párthoz elveire nézve, de akit mindig szívesen lát a párt a maga körében. Helfy nagy derültség közt meginterpellálta Mikszáthot, hogy miért udvariatlan és hallgat, s biztosította, hogy addig fogja provokálni, míg nem beszél. Mire Mikszáth körülbelül a következőket mondotta:

Az én kedves bátyám, Helfy Ignác bizonyosan azért nem hagy nekem békét, mert én hat év óta hagyom békében. Kénytelen voltam tehát felállni, de csak azért, hogy nyilatkozzam, miért nem beszélek.

Az lévén a foglalkozásom, ami tisztelt barátom, Ugron Gábor ma említett papjaié, akik a bárányokat megették, de nem tehetem, hogy most magam is beálljak báránynak. (Nagy derültség.)

Nem. Én a szüzességemet nem adom olcsón (Derültség.)

De mégis teszek egy észrevételt.

Végighalgattam a részint komolyan, részint tréfásan elejtett panaszokat, hogy nincs egységes célra való törekvés, s nincs elismert vezér a pártban.

[15] Székely Nemzet 1886. okt. 5., 7., 9., 10., 12. számaiban; az átdolgozott változatot a MKÖM előkészületben levő 38. kötetében jelentetjük meg.

[16] I.h. 129. l.

[17] Az ismertetés teljes szövege helyet kapott a Krk 71. kötetében a 359–362 lapokon.

Az meglehet, hogy nincs. De van több, mert én egy egységes pártot fedeztem fel a pártban, amelynek minden tagja *egy ugyanazon célra tör.*

E párt a *kimaradottakból* áll, akik itt ülnek most köztünk (Polónyi, Hegedüs Károly, Pázmándy Dénes) s akiknek van elismert vezérük: Eötvös Károly. (Zajos derültség). . ." A cikk még megjegyzi, hogy a derűs társaság éjfélig maradt együtt.[18]

A szotyori és a pesti, a kormánypárti és függetlenségi párti névnapi együttesben való részvétel más-más eredetű volt: de egy bizonyos – és erre Bródy sorai szolgáltatnak bizonyítékul – 1886 elejétől Mikszáth Kálmán már azok közé tartozhatott, akiket számításba vettek a következő, 1887-es képviselőválasztás jelöltjei között.

II.

Mikszáthnak a Székely Nemzetben való írói jelentkezéseiről már előbb szóltunk. A képviselőjelöltség felé a döntő lépésre 1887. február végén került sor. De ezt megelőzően fennmaradt Mikszáthnak egy Málik Józsefhez intézett levele, amelyet azzal kezdett: „Kedves Barátom! Törik, szakad, megyünk József napkor", majd arra kéri a Székely Nemzet szerkesztőjét, hogy küldje számára rendszeresen a lapot. A képviselőjelöltség ügyéről viszont a következő két mondat beszél: „Bálint bátyánknak [Császár Bálintról van szó] írtam, hogy az furcsán venné ki magát (Tanárky miatt), ha mi kezdenénk itt a mozgalmat. Ott kell annak nálatok kezdődnie." Tanárky Gedeon államtitkár az 1884–87-es ciklusban az ilyefalvi kerület megválasztott szabadelvű párti képviselője volt. A különböző megbízásos ügyekre való kitérés után Mikszáth a levelét a következőkkel zárta: „A lapot, kérlek alázatosan, okvetlenül haza címeztesd nekem (nem a redakcióba). Képzelheted, milyen érdekes olvasmány lesz az most nekem egy darabig. A viszontlátásig!"[19]

A Málik Józsefnek írt levél bizonyítja, hogy 1887 elejére már meg volt az elhatározás a jelölésre. Mint a levélből kitűnik, szervezési és technikai részleteket kellett személyesen tisztázni. A levélben ígért viszontlátás nem a szerkesztő névnapján, hanem Károly napkor következett be: újabb névnapi meghívást kapott Mikszáth Szotyorba, Nagy Károlyhoz. Erről a Székely Nemzet 1887. márc. 1-i száma a következőképp számolt be:

„Díszes lakoma volt szombaton este és vasárnap délben Nagy Károlynál Szotyorban, hol a háziúr névnapjára (a »szabadelvű-párti naptár« szerint) mintegy 50-en gyűltek össze a vidék legelőkelőbb férfiai közül. Az estélyen részt vett Beksics Gusztáv és Mikszáth Kálmán is, kik szombaton este érkeztek meg Brassón át, s a vasárnap esti vonattal vissza is utaztak Budapestre. Ott volt a díszes társaságban többek közt: Potsa József főispán, báró Apor Gábor alispán, báró Rauber Ottó, báró Szentkereszthy Béla, Künnle József, kir. tanácsos stb. A gazdag lakomát szellemes pohárköszöntők fűszerezték, s a házigazdán kívül szép felköszöntők mondattak Tisza Kálmán miniszterelnökért, Potsa József főispánért, Beksicsért és Mikszáthért stb."

A Szotyorba meghívottak személye és közéleti rangja arra mutat, hogy ez alkalommal a közelgő választások is nagy szerepet játszhattak a találkozón. De a kolozsvári függetlenségi párti lap, az Ellenzék gyors reagálása is erre utal. „Képviselő látogatása" címmel beszámol Beksics és Mikszáth útjáról, majd megjegyzi: „. . .Hogy jól ettek és ittak, arról tudomásunk van, de hogy a képviselő úrnak a látogatása alkalmával a haza vagy a választók érdeke másképpen lettek szolgálva, arról hallgat a krónika. No, dehát ebéd volt és ez a lényeg."[20]

A Székely Nemzet azonnal replikázott. „Valami fáj az »Ellenzék«-nek. Egész bizonyossággal nem lehet tudni: de nagyon fáj neki valami. . . azt szeretné tudni: minő összefüggésben van Károly napja a haza érdekeivel? Vígasztalhatatlanok vagyunk, hogy a föladott rébusz megfejtésével nem szogálhatunk. Gyanítjuk különben, hogy az »Ellenzék« nagyobb összefüggést látna a haza érdekeivel abban a

[18] „Egy politikai jellegű névnap" Pesti Hírlap 1886. márc. 26. 85. sz. 2. l.
[19] MKÖM 25. köt. 18–19. l.
[20] 1887. márc. 7. 53. sz. 3. l.

körülményben, ha csupa Miklósokat írna be a keresztelő pap a matrikulába? "[21] – Meg kell jegyezni, az Ellenzék szerkesztője Bartha Miklós volt, reá utal az idézett utolsó mondat.

A Székely Nemzet és az Ellenzék csatározása idején, valószínűleg március elején, Mikszáth újabb levélben sürgette Málik Józsefet a lap rendszeres küldésére, és egyben egy kis híranyagot csatolt a levéhez. „Itt küldöm ezt az újdonságot, ha netalán elkerülte volna figyelmeteket, hogy közöljétek valami alakban." A hír arról szól, hogy Mikszáth *A dzsentri-fészek* c. elbeszélése Horn Ede fordításában megjelent a „Temps" hasábjain. A közlemény a Székely Nemzet 1887. márc. 8-i számában, a napi hírek között jelent meg. Tehát ennek alapján megállapítható, hogy a levél 1887. március 4. körül keletkezhetett. Folytatva Mikszáth sorait, a közleményre vonatkozó mondat után megjegyezte: „Most már nagy fontosságú a ti lapotok rám nézve, hogy mit közöl s hogy hébe–hóba emlegetésbe hozza nevemet." E mondat után különböző információk következnek, majd a záró bekezdés a közelmúlt személyes találkozásra utal. „A főispánt nehezen várjuk Pestre, mert most már teljesen kihevertük a szotyori mulatozást."[22]

A szotyori látogatás és a kirobbanó hírlapi polémia egyértelműen arra utal, hogy Mikszáth belekerült a korteskedés forgatagába.

Orbán Balázs az Ellenzékben cikket jelentetett meg a székelyföldi kerületekről. Ilyefalváról a következőket írta: „Az ilyefalvi kerület is azt hiszem, hogy jóllakott az importált portékákkal, s bár megkezdődött a pogányok szemleútja, azt hiszem, hogy egy jóravaló székely jelöltel könnyen meg lehetne győzni a Nagy Károly-féle szotyori nagyságokat, hogy ez a nép, a hősöknek ez ivadéka, nem ő érette van teremtve, s nem az ő peculiumát képezi, hogy már jó előre ihasson az ő bőrére. . ."[23] Orbán Balázs megpendítette a jelszót: helybeli függetlenségi jelöltet kell állítani a székely kerületekben, így Ilyefalván is. A Székely Nemzet március 17-i cikkében hosszan idézte Orbán cikkét, gúnyolta megjegyzéseit, majd a következő sorral rekesztette be a polémiát: „Kérjük annak okáért Orbán Balázs urat: jöjjön, paktáljon, egyezkedjék velünk. Mert félünk, erősen meg vagyunk ijedve."

Tíz nap múlva az Ellenzék már közölte a kiszemelt helyi jelölt nevét: „Az ilyefalvi kerület ellenzéki választói gróf Bethlen Gergelyt óhajtják jelöltnek fölkérni. Nem ismerjük a gróf elhatározását, de ha vállalkozik e kerület képviseletére, gratulálhat magának a székelység, hogy buzgó és elvszilárd férfiú meggyőződésére bízhatta parlamenti képviseletét."[24]

A Székely Nemzet még nem nevezi néven a kormánypárti jelöltet, de gúnyos hangon utasítja vissza a sugallt ellenzéki jelölést a március 27-én megjelent válaszban:

„. . .Mi megnyugtathatjuk az Ellenzéket, hogy az ilyefalvi kerületben efféle jelölésről senki semmit sem tud. S ha a kombinációba hozott gróf, az ilyefalvi kerület eddigi ellenzéki jelöltjeinek sorsát nem ismervén, » vállalkoznék « is a jelöltségre, olyan párttal és a pártnak olyan népszerű jelöltjével találná szembe magát, hogy az biztossá teszi előre is a bukását. . .".

A választási előkészületek már országszerte javában folytak, fokozódtak az erdélyi kerületekben is. Újabb nevek, újabb kombinációk bukkantak fel. Mikszáth Kálmán neve a Székely Nemzet 1886. április 2-i számában szerepelt: közölték Beksics Gyuláné Bogdanovics Krisztinának „Az én kis világom" című, Bogdanovics György álnévvel megjelent, kis kötete elé írt Mikszáth előszót és a kötetből „A dandy felesége" c. elbeszélést.

Mikszáth Kálmánnak mint kormánypárti képviselőjelöltnek nevét az Ellenzék írta le 1887. ápr. 20-án egy mérges hangú cikkben, melynek Mikszáthra és Ilyefalvára vonatkozó részét az alábbiakban közöljük:

„Az ilyefalvi kerületben határozott jelöltje egyik pártnak sincsen. Azonban a hír szárnyain a következő nevek kolportáltatnak. A kormánypárt jelöltjeképpen: Mikszáth Kálmán. Mikszáth a fiatalabb nemzedék hírre kapott írója, ki úgy látszik, Beksiccsel baráti lábon áll; B. pedig annak

[21] 1887. márc. 10. 2. l.
[22] MKÖM 25. köt. 19. l.
[23] Ellenzék, 1887. márc. 12.
[24] 1887. márc. 23. 1. l.

idejében Jókai kíséretében és mint Sepsiszentgyörgy város képviselője megösmerkedvén a háromszéki dzsentrivel, Szotyorba hozza magával Káruj napjára. Ez alkalommal felköszöntötte mint képviselőjelöltet, megesküdvén arra, hogy a székelyek e derék tót embernél különb magyart nem kapnak, erősítette, hogy kormány, végrehajtó bizottság, írói kör mind mind kívánja ezt. A toast elhangzott. A szomszéd asztalnál ferblit játszott a nemes-vármegye, egyik történetesen a viharos éljen percében elkiáltja magát »forpász«, a többi reá »cupász!« Mikszáth magára vette. Beteg lett. Hangja elakadt. Aludni ment.

Az ellenzék jelöltje: gr. Bethlen Gergely. Pártállása és családi összeköttetése révén legtöbb kilátása lenne. . .".

Valószínűleg az Ellenzék cikke alapján közölte a Pesti Napló 1887. ápr. 23-i számában írónk jelölésének várható tényét: „az ilyefalvi kerületben határozott jelöltje egyik pártnak sincsen. Azonban a hír szárnyán a következő nevek kolportáltatnak: a kormánypárt jelöltjeként Mikszáth Kálmán. Mikszáth a fiatalabb írói nemzedék jeles tagja, de hogy megválasztják-e itt, ahova Beksics hozta el őt, az bizonytalan".

Az ellenzéki lapok híreszteléseire a Székely Nemzet végül április 28-án nyilatkozni kényszerült, felsorolta a kormánypárt Háromszék megyei tervezett jelöltjeit. Ilyefalváról a következőket írták:

„Az ilyefalvi kerület jelöltjéül Mikszáth Kálmán kitűnő írónkat fogja a szabadelvű párt fölléptetni. Mikszáth egyénisége iránt parlamenti körök pártkülönbség nélkül a legrokonszenvesebb véleménynek adtak kifejezést jelölése hírére. Nem valószínű tehát, hogy az ellenzék bármely oldalról is ellenjelölt felállításával zavarná meg azon szép összhangot, mely hazánk eme kitűnő írója jelölésében oly tiszteletreméltó egyetértéssel fog nyilatkozni."

A sepsiszentgyörgyi szabadelvű párti lappal egy napon jelentette meg a jelöltekkel kapcsolatos álláspontját a kolozsvári Ellenzék is, Mikszáthnak változatlanul csekély esélyt jósolva:

„Így áll a dolog az ilyefalvi kerületben is. Rosszul értesült lapok írhatják, hogy Mikszáth Kálmán a jelölt és hogy nagy a »lelkesedés« –, de a tény az, hogy itt sem volt még értekezlet, itt sem történt jelölés, hanem olvastuk a legújabb 32 milliós adósságcsinálást, s abbeli aggodalmunkban, hogy a mostani és a jövő nemzedék terhére milyen könnyelműen csinálja a kormány az adósságot, bizony nem nagyon lelkesedünk."[25]

Május-közepén az Ellenzék újabb adatot közölt Mikszáth helyzetének bizonytalanságára: olyan hírek jártak, hogy a szabadelvű párton belül is támadhat ellenjelöltje. A cikk – amely egy helyi tudósítótól származott – a következőképpen hangzott:

„Az ilyefalvi kerületben a kormánypárt vajúdik. Felülről forcirozzák Mikszáthot, míg az itteni párt helybelit óhajtana fölléptetni. Hangzik olyan óhajtás is, hogy Szentkereszthy Béla báró itt lenne renumerálható a múlt választások alkalmából elköltött nagyobb összegért. Mi fog történni? Nem tudom. Annyi tény, hogy a múlt választás alkalmával mesterkélt többség bomlásnak indult."[26]

A Székely Nemzet a jelek szerint távol tartotta magát a további személyi kombinációk szellőztetésétől, a személyeskedés helyett sokkal többet tett Mikszáthért: a tárcarovatban, a vonal alatt, hat hasábos cikkben méltatta írói és publicisztikai pályafutását.[27] Az Mp. álnévvel jelölt tárca-cikk – mint ahogy a szövegből kitűnik – helyi szerzőtől származott, így a szignó feloldása eddig nem járt eredménnyel. Azt is hozzá kell tennünk, hogy valamivel több mint a fele a »Frivol akta« kötet kiadásában Törs Kálmántól megjelent pályakép nagy részt szó szerint való átvétele. A cikk bevezető és befejező részét, mint a választási előküzdelem érdekes és teljesen elfelejtett, így ismeretlen dokumentumát, az alábbiakban megszólaltatjuk:

„Mikszáth Kálmán

Ha én itt a fekete vonal alatt politizálni szoktam volna, rám foghatnák, hogy most »alkalmi« tárcát írok abból az ötletből, hogy Mikszáth Kálmánt a Székelyföld egyik legtekintélyesebb választókerülete

[25] Ellenzék, 1887. ápr. 28.
[26] Pártélet c. cikkből; 1887. máj. 16. 2. l.
[27] Székely Nemzet, 1887. máj. 26. 1–2. l.

mandátummal szándékszik megkínálni. Pedig dehogy. Ez a rovat nem politikusoknak való. Akik ide bé szoktak nézni, azok sohasem hallották jó Péchy Tamásnak a csengettyűjét; Csanády bácsinak a kacskaringós mondásait pedig híréből sem ismerik.

Megvan nekem itt a »saját külön« olvasóközönségem; azoknak el-elbeszélgetek néha-néha, s amit itt elmondogatok, azt nem váltják be kortespénzre a választások napján.

Mikszáth néhány év alatt a közönség kedvence lett. Most már el sem igen lehetünk az ő eleven rajzai nélkül, s szinte bosszankodva tesszük le a Pesti Hírlapot, ha nincs benne »tisztelt Házból«, ha Scarron össze nem cserélgeti abban a lapban a maga fejét a Horváth Gyuláéval, s ha az az újság a Mikszáth humoros apróságai nélkül talál megjelenni. »Nincs benne semmi« – mondjuk –, s kedvetlenül tesszük félre az újságot.

Pedig ír ő igen sokat a Pesti Hírlapon kívül is. Azok a jóízű rajzok, elbeszélések, nevettető karcolatok, amik külön kötetekben láttak napvilágot, most már nemcsak a mi magántulajdonaink többé. Ismeri már azokat a fél Európa. Le vannak fordítva angolra, németre, franciára; fordítják svédek, a lengyelek is. Attól kell félnünk, hogy nemsokára úgy kell visszareklamálnunk Mikszáthot a külföldtől; elveszik egészen tőlünk.

Mikor egy-egy új kötete megjelenik, valóságos ünnepe van olyankor a könyvpiacnak. Mohón veszi és olvassa a közönség, s aztán örökös tárháza marad az a szellemes ötleteknek, mintája a magyar zamatos stílnek.

Néhány nappal ezelőtt jelent meg tőle ismét egy új kötet: »A fészek regényei«. Öt elbeszélés van benne, egyik szebb a másiknál; megkapó drámai mozzanatokban, a lélektani válságos állapotok rajzolásában gazdag részletekkel. A »Tavaszi rügyek« című a Vasárnapi Újságban jelent meg szép illusztrációkkal: azt ismeri már a közönség. A »Becsületes Gyuri története« a Kisfaludy Társaság ünnepi közgyűlésén lett felolvasva. Egyik legszebb darabja a kötetnek »Egy fiúnak a fele« című. Igazi költői alkotás, zseniális ötlet, amelynek beféjezése megkapóan kedves. [A következőkben röviden ismerteti az elbeszélés tartalmát.]

Mikszáth Kálmán egyénisége, modora, szavai és tettei egészen azokból a betűkből vannak öntve, amiket rajzaiból, karcolataiból olvasunk. Társaságban zseniális ötleteit szikrázó elmeéllel, kedélyesen mondja el; nincs azokban semmi terjengősség vagy pátosz, nincs azokban hiábavaló cafrang; egyszerűen beszél, de az attikai só olyan jóízűvé teszi, hogy az *ő* Gömör megyei kedves dialektusával órák hosszat gyönyörűséggel hallgatná az ember.

A nagyobb tehetségekkel együtt szokott járni rendesen egy égi adomány is: a *nagy szív*. Jó lelkét, jó szívét ismeri mindenki. Mikor Háromszéket meglátogatta, velem volt künn egy kis faluban, ahol apróra nézte a székelyeket – *itthon*. »Beh sok drága anyag van itt fölhalmozva, – mondta –, beh kár, hogy erről mi odafönn olyan keveset tudunk.« S a részvét hangja megszólalt a Pesti Hírlapban: heteken át írta a tárcáit a székelyek földjéről, hadd ismerjék meg ezt a mi elhagyott, magára maradt népünket minél többen.

Nemrégiben »Frivol akta«, »Brezói ludak« stb. cím alatt egy kis gyémántkiadású kötet jelent volt meg a Révay testvérek bizományában. Ehhez a kötethez záradékképpen Törs Kálmán írt a Mikszáth életrajzhoz néhány adatot. Jellemzésül ideiktatunk azokból néhányat.". Ezt követően a cikk írója három hasábon összegzi Törs esszéjét.

„Budapest előkelő világa: – fejeződik be a tárca – arisztokraták, főpapok, országgyűlési képviselők, az írók, művészek pártkülönbség nélkül, nagy örömmel fogadták a hírt, hogy Mikszáthot az ilyefalvi választókerület szándékozik beküldeni a parlamentbe. Mikor azt a jó hírt meghallották, nem volt ott párttekintet többé: mamelukok, szélsőbaloldaliak, egyesült ellenzékiek csoportosan lepték körül, s össze-vissza ölelgették:

– Valahára! – mondták. – Itt van a helyed az ország törvényhozói között.

Hogy ott lesz-e, azt én nem tudom, de nem is firtatom, lévén ez a hely a nempolitikának szánva. . . ."

A Székely Nemzet meleg hangú tárcájára a kolozsvári Ellenzék újabb rosszmájú megjegyzéssel reagált, és egy újabb függetlenségi párti ellenjelölt, most már íróember fellépését helyezte kilátásba. A rövid glossza, amely május 31-én jelent meg, a következőképpen hangzik:

„Az ellenzék e pillanatban még jelölt nélkül áll. A kormánypárt jelöltje Mikszáth Kálmán, kit Nagy Károly erőszakol a kerületre, és aki még mindig nem tudta azt a népszerűséget megnyerni, amely még a Pótsa főispánnak központilag kiutalt 25.000 Ft mellett is szükséges, ha ott képviselő akar lenni. Az ellenzéknek mindenáron lesz jelöltje, s ha Benedek Eleket, az Erdővidékről származott kiváló írót az ellenzék oda megnyerheti, a Mikszáth mandátuma a legnagyobb mértékben kétessé lesz téve."

Így zajlott az egykorú hírlapi szócsata. Ide kívánkozik egy későbbi, Mikszáth megválasztását követő időből származó szatirikus reflexió is. 1888 májusának végén jelent meg önállóan „Nemíró" szignóval és „A nem igen tisztelt Házból" címmel egy verses paskvillus. A művecskének álnév mögé rejtőzött szerzője a függetlenségi párti Meszlényi Lajos volt, ki – mint az alcímben jelezte – „szabadon Mikszáth Kálmán után" élesen csipkelődő hangon szólt írónk politikai karrierjéről. Allúzióként azt is megemlítette, hogy Mikszáth már korábban – feltehetően 1881-ben – szeretett volna függetlenségi párti képviselő lenni, de akkor az ellenzék korifeusai nem tartottak rá igényt. Viszont 1887-ben Mikszáth Kálmán Tisza Kálmán és a pártkassza segítségével megszerezte az ilyefalvi mandátumot. A pamflet a műfajhoz illően szólt a korteskedés fordulatairól, majd a mikszáthi parlamenti karcolatok stílusában sorra bemutatta a kormánypárt vezetőit és hangadó személyiségeit. Meszlényi Lajos füzetecskéje a parlamenti körökben élénk feltűnést keltett. Néhány nappal megjelenése után Mikszáth „A mai ülésről" című parlamenti beszámolójában öniróniával, külön fejezetben reagált a szenzációra: „Csupa sátáni mosoly villogott felém mindenünnét – írta. – No de nem is kívánom a sajnálatot; már a Biblia mondja, aki kardot ránt, kard által lészen kimúlása. Hiszen már csakugyan nem lehetett tűrni a garázdálkodásaimat." A replika gunyoros hangnemét Mikszáth mindvégig megőrizte, az ellenzék „első komoly akciójaként" aposztrofálta Meszlényi álnéven kiadott verses pamfletjét.[28]

III.

Míg a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzet és a kolozsvári Ellenzék között folyt a választási szócsata, addig Mikszáth a Pesti Hírlap hasábjain úgy írta parlamenti karcolatait és más tárcacikkeit, mintha még mindig annyira kívülálló és közömbös megfigyelője lenne a választási előkészületeknek, mint az előző alkalommal, 1884 tavaszán.

Alig kezdődött meg a karácsonyi szünetet követően a parlament üléseinek sorozata, már feltűntek Mikszáth karcolataiban a közelgő választások apró jelei. 1887. jan. 21-én *A t. Házból* című karcolatába egy Szontagh Pál előadta korábbi választási anekdotát szőtt, ezzel is érzékeltetve a folyosó érdeklődésének irányát.[29] A jan. 25-i ülésről szóló beszámolójában egy antiszemita és függetlenségi párti képviselő összetűzésének okát keresve megjegyezte: „Valóban, a torzsalkodás háta mögött kilátszik a mandátum lába. (Mert az antiszemitáknál lába van a mandátumnak, a habarékoknál gyomra.) Az antiszemiták jól tudják, hogy csak a szélsőbaltól hódíthatnak kerületeket. A függetlenségiek is érzik ezt." Az idő múlásával a parlament munkájában, a szónokok felszólalásában Mikszáth mind inkább érzi és olvasóival érezteti is, hogy egyre többen az új választásokra gondolnak, sokasodik a képviselők „hazabeszélése", azaz olyan témák pendítése, amelyek alkalmasak arra, hogy otthon a választók fokozottan érezzék, mennyire szívén viseli képviselőjük a sorsukat. A febr. 4-i ülésen Lukáts

[28] Mikszáth „A mai ülés" című karcolata 1888. jún. 9-én jelent meg, a MKÖM előkészületben levő 76. kötetében fog a szöveg helyt kapni. Az íráshoz kapcsolódó jegyzetapparátusban közzé fogjuk tenni a Mikszáth Kálmán publicisztikai és politikai pályaképét az ellenzék szemszögéből, a szatíra eszközeivel felvázoló ritka és érdekes dokumentumot, Meszlényi Lajos „A nem igen tisztelt Házból" című paszkvillusát is.

[29] Az alábbiakban idézett Mikszáth cikkek a MKÖM sajtó alatt levő 74. kötetében fognak megjelenni.

Gyula szalontai függetlenségi párti képviselő éles hangon szóvá tette a választási lajstromok körüli visszaéléseket. Mikszáth leírta, hogy sorra gratuláltak neki barátai: „Meg lehetsz elégedve a sikerrel" – mondották neki. „Nem egészen – felelte búsongó hangon –, mert csak egyszer utasított rendre az elnök. Márpedig Szalontára legalább háromszor kell." Egy másik alkalommal, a febr. 13-i *A t. Házból* című karcolatban Lázár Ádám felszólalását Mikszáth ironikusan azzal indokolja, hogy a képviselőnek „eszébe jutott a hazai szülőföld, amelynek a következő választásra, úgy látszik, Lázár Ádám nem akar eszébe jutni", s ezért polémiába bocsátkozott az előtte szóló kormánypárti honatyával. A rohamosan közeledő választások egyre inkább rányomták a bélyeget a parlamenti életre. A márc. 10-i *A t. Házból* c. karcolatának bevezetőjében Mikszáth ezt a következőképpen érzékeltette: „Az elfogyó mandátum már nem ad elég világosságot. Kevesen vannak itt, kevesen beszélnek és keveset. Csak a biztos kerületek »urai« ülik még a folyosót és a padokat, a bizonytalan kerületek »rabszolgái« már odahaza »dolgoznak« a quiquenatus mellett, amely öt esztendőre biztosítja a békét." A márc. 20-i ülésről szóló beszámolóban már fő helyre kerülnek a választási előkészületek. Két korteskedési anekdotával is érzékeltette Mikszáth a képviselőkben kialakult belső feszültséget, és ezekhez még hozzáfűzte: „Az esze mindenkinek otthon van, csak a testével van itt." Az április folyamán írt karcolataiban is vissza-visszatérő téma az újramegválasztásáért aggódó képviselő. (Ld. az ápr. 2., 3. és 19-i *A t. Házból* c. karcolatok ilyetén leírásait.)

A parlamenti karcolatokon kívül más tárcáinak is a közelgő választás a témája: ápr. 24-én ennek jegyében keletkezett a *„Több mint bizonyos"* című cikke. Röviden áttekintette az 1861 óta kialakult korteskedési szokásokat, jellemezte az előkészületek pillanatnyi állását, és írása végén egy képben villantotta fel a következő országgyűlés pártalakulását: „A bal oldali folyosón csupa antiszemiták tanyáznak. Biz ezek megszaporodtak derekasan. Hanem ahelyett a habaréki vonal centrumbéli széle teljesen eltűnt és a függetlenségi párt kockája is keskenyebb lett a terem bal oldalán. A terem egyébként gyéren van benépesedve. . . Könnyű azonban kitalálni, miért jöttek össze a mai érdekes ülésre annyi kevesen. A belvárosi templomban valami díszmise van, s a papság mind oda ment. Annyi papot küldtek fel a kerületek, hogy azoknak a hiányát nagyon is meg lehet érezni." Két hónappal a választás előtt adott prognózis csak részben vált be: az 1884-es választásokon, a tiszaeszlári per keltette hangulatot képviselői székekkel kamatoztató antiszemita frakció az 1887 júniusi választásokon nem hogy növelte volna mandátumait, hanem alaposan megfogyatkozott, a pap-képviselők száma sem gyarapodott, sőt kissé csökkent. A mérsékelt ellenzék, a habarék párt létszámcsökkenése viszont bekövetkezett.

A választási előkészületek témája különböző műfaji megformálásban is visszatért. Mikszáth két képzeletbeli riportot is írt. Az egyik, a *Beszélgetés a közvéleménnyel* című, általános jellegű, írói eszközökkel állítja elénk az álmában nagy nehezen megtalált öregurat, a Közvéleményt, aki már nem foglalkozik semmivel, a közelgő választások ügyét is három leányára bízza, akik közül a legszebb vak volt, a középső túlcicomázottan hiú, a harmadik csúf volt és kapzsi.[30] Mikszáth másik képzelt riportja a máj. 13-án megjelent *Párbeszéd egy „angliussal"* címet viseli, és a publicisztika eszközeivel ironikusan azt a kérdést poentírozta, hogy sem a kormánypárt, sem az ellenzék nem a fővárosba összpontosította erejét, hanem vidéken léptette föl vezető politikusait. A főváros tíz kerületéből nyolcban a középszer emberei vetélkednek a mandátumért, egyik-másik esetben még az „ellenjelölt" is ismeretlen kormánypárti férfiú. Mindezeket a tényeket egy képzeletbeli angol konzervatív újságíró-képviselővel folytatott kigondolt beszélgetés formájában írta meg Mikszáth.

A választási előkészületek idején, május derekán nyílt meg a fővárosban, a városligeti Iparcsarnokban az „erdélyi bazár", amelynek az volt a célja, hogy biztos piacot keressen Erdély ipari, de különösen háziipari termésének. Mint székelyföldi kerület várományosa, Mikszáth meleg hangon írt az eseményről. Tárcája bevezetőjében jelezte a székelyeket szorongató gazdasági nehézségeket, és a házi

[30] Jubileumi kiadás 45. köt. 76–84 l. – Rubinyi a megjelenés idejét tévesen *1885.* ápr. 8-ára tette, helyesen *1887.* ápr. 8.; a MKÖM előkészületben levő 38. kötetében az elbeszélések között fog majd megjelenni.

ipar produktumaiban látta a gazdasági problémák fokozatos megoldásának módját. Ennek a cikknek kézirata fennmaradt[31] és ez a kézirat-variáns őriz egy olyan kihúzott mondatot, amely megörökítette az erdélyi képviselőjelölt, Mikszáth Kálmán indulatát. A cikknek egyik mondata után, amelyben a székelység nehéz anyagi helyzetéről és gazdasági elzártságáról szólt, a következő megjegyzést tette: „Csodálatos. hogy éppen ilyen viszonyok közt kezdik hangoztatni, hogy csak »helyi embert válasszunk képviselőnek«. Rossz jelszó az éppen annál a népnél, mely mostoha viszonyai" – a gondolat itt megszakadt, az önkontroll kihúzatta az újságíró Mikszáthtal a képviselőjelölt Mikszáthot foglalkoztató gondolatot. Az utalás a kolozsvári Ellenzéknek a fentiekben idézett, helyi jelöltre vonatkozó hadakozására akart reagálni. Mikszáth jobbnak látta mellőzni még ezt a megjegyzést is, megtartani az addig megőrzött és a továbbiakban is megtartott kívülállását.

Még a májusi hónapban is ülésezett az országgyűlés. Mikszáth a tárgyalásokról – ha nem is mindegyikről, mert egyre több volt a formális ülés – beszámolt olvasóinak. A máj. 7-i *A t. Házból* c. karcolatának „A jelöltség lázáról" alcímű, bevezető részében a képviselőkön tapasztalható nyugtalanságról elmélkedett: „Kevesen érzik már a képviselői állás méltóságteljes nyugalmát, csak a jelöltség izgalmait. Nincsenek többé honatyák, csak honvőlegények. S nem szűz a mátka, akivel jegyben járnak, hanem mindenik egy-egy kacér özvegy menyecske, aki csal és csalatja magát. A szegény jelöltek valóságosan tűkön ülnek: a legkényelmetlenebb érzés a világon. Akinek ellenjelöltje van, az ellenjelöltjétől fél, akinek még nincs, az attól fél, hogy lesz. Mindenki fél. .", és még vagy másfél hasábon ecseteli a várakozás izgalmait, a váltakozva érkező jó és rossz hírek felemelő vagy lesújtó hatását.

Május 25-én ült össze utoljára az 1884 nyarán megválasztott parlament. E tényt Mikszáth karcolata címében is kifejezte: *Az utolsó ülés.* Az ünnepélyes ülésszak-záráskor is arról számolt be olvasóinak, hogy „a képviselők még egyszer beültek a padokba, érzékenyen megbámulván a saját névjegyeiket az ülőhelyeiken, azután felnyitották fiókjaikat, kiszedvén azokból bajuszpedrőiket, Szitányi Bernát a cukkedlijét, György Endre fogkeféjét – egyszóval, aki mit rejtegetett. . ." A záróbeszédek sorra elhangzottak, a képviselők elbúcsúztak egymástól: „– A viszontlátásra! – hangzott fel itt is, ott is, többnyire síri hangon. Még ott zsibongtak, kóválygotak egy darabig a folyosón, az előcsarnokban, míg egy óra után elszállingózának egyenkint. A kapus közömbös arccal nézte, míg az utolsó fogat elrobogott, míg az utolsó alak is kicammogott."

A parlamenti ülésszak véget ért, megkezdődött a választási hadjárat döntő szakasza.

IV.

A hosszúra nyúlt előjelölés ideje két héttel a választások megkezdése előtt véget ért. A szabadelvű kör 1887. jún. 7-i, ilyefalvi értekezletéről Mikszáth lapja, a Pesti Hírlap a következő hírt közölte június 8-i számában, a 4. lapon „A mai nap táviratai" rovatban:

„Sepsiszentgyörgy, jún. 7. (Saját tudósítónk távirata.) Az ilyefalvi választókerület szabadelvű párti választói ma délután 4 órakor, Nagy Károly pártelnök elnöklete alatt népes értekezletet tartván Ilyefalva községházában, Kiss Lajos étfalvi református lelkész indítványára *Mikszáth Kálmánt* egyhangúlag nagy lelkesedéssel kiáltották ki országgyűlési képviselőjelöltül."

A Székely Nemzet 1887. jún. 9-i számában, az újság első lapján részletesen beszámolt a jelölés menetéről. Ezt a közleményt átvette a Pesti Hírlap is, és jún. 11-i számában, a 2. lapon teljes terjedelmében közölte a sepsiszentgyörgyi lap beszámolóját. Mikszáth jelölésére vonatkozó része a következő:

„. . .Kiss Lajos étfalvi ref. lelkész állott most fel. Fennkölt szellemű, lelkes beszédet mondott, melyet a választók gyakori helyeslése és éljenzése szakított félbe. Elmondta, hogy az ilyefalvi választókerület értelmiségben és hazafiságban felül nem múlható sehol sem, mert a legutóbbi két

[31] OSZK Kézirattára, Fol. Hung. 2169/1 153–154 folio. A cikk különben a Pesti Hírlapban jelent meg 1887. máj. 12-én.

választáson is a szellem, az ész s közművelődés tényezőinek adta át a polgári érdemek legszebb jutalmát, a képviselői mandátumot. Ezt a kerületet egy Jókai, egy Tanárky képviselte. Jókaiban a múzsa fölkent költőjén kívül a hazafit becsülte meg; a költő nagyságát együtt tisztelte meg a hazafi hervadhatatlan erényeivel. S ha az ősapák karddal és fegyverrel szereztek becsületet a székely névnek, ma az unokák, a fiaik az ész, a nemzeti közművelődés ápolásában akarnak kitűnni. A költő és hazafi szerencsésen párosul *Mikszáth* Kálmánban, a magyar irodalom eme fényes nagy tehetségében, kinek mély emberismerete, melegen érző lelke, magyar faji és jellemvonása úgy a sajtóban, mint a parlamentben a székely érdekek istápolására megbecsülhetetlen kincsekül mutatkoznak. Ajánlja Mikszáth Kálmánt az ilyefalvi választókerület képviselőjelöltjéül.

Mikor a lelkes szónok beszédét bevégezte, riadó éljenzés tört ki, melynek csillapultával Nagy Károly sepsiszentgyörgyi ügyvéd emelt szót. Kifejtette, hogy a székely érdekek el voltak hanyagolva. Hogy országgyűlési képviselőink szavainak és működési terüknek sem erejök, sem eredményök nem volt. Mióta a sajtóban átment a székelyek érdeke, azóta van szó rólunk irányadó körökben is. A civilizált világ eme legerősebb tényezője, a sajtó, nyitva tartja a székely érdekek előtt immár minisztériumok, parlament és közvélemény előtt az őket megillető utakat. Olyan férfiúra van szükségünk – úgymond –, aki előtt nincs elzárva semmi ajtó; akinek szavát, ha kell, egy fél világrész meghalja. Örömmel fogadja Mikszáth jelölését. Ebben a jelölésben hatalmas fegyvert kap a székelyek érdeke, a a világ leghatalmasabb fegyverét – a tollat.

Szűnni nem akaró éljenzés követte a lelkesült beszédet, mely után az elnök az ünnepélyes hangulatnak megfelelő meghatottsággal kijelentette, hogy az ilyefalvi választókerület szabadelvű pártja országgyűlési képviselőjelöltjéül Mikszáth Kálmánt egyhangúlag kijelölte. Ismét sokszoros éljenzés dörgött át a termeken. Az értekezlet Mikszáthot a választás napjára meghívta, s a jelöléséről szóló jegyzőkönyvet hiteles másolatban megküldi szeretett jelöltjének. Majd a párt végrehajtó bizottságai alakíttattak meg községenként, s ezzel a szépen lefolyt értekezlet Mikszáth Kálmán zajos éljenzése között véget ért."

Az ilyefalvi jelöléssel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az 1884–87-es ciklus szabadelvű párti képviselője, Tanárky Gedeon, csak ezen a késői alkalomkor jelentette be hivatalosan, hogy nem kívánja magát jelöltetni a következő ciklusra. Mikszáth – mint láttuk – már az 1887. febr. 14-i levelében jelezte Málik Józsefnek hogy a helybélieknek kellene rendezniök Tanárkyval a jelöléstől való elállás dolgát. Ez a lépés több hónapon át húzódott. 1887. július elején Tanárky Gedeon megvált az államtitkári poszttól és néhány hónap múlva, 1887. november 23-án. hetvenkét éves korában elhunyt.

A jelölést tanúsító jegyzőkönyv kézhez vétele után, 1887. jún. 11-én Mikszáth Kálmán meleg hangú levelet intézett szotyori Nagy Károlyhoz, a szabadelvű párt elnökéhez, ebben megköszönte a belé helyezett bizalmat. A levél politikai és képviselői program is volt egyben.[32]

Budapest, jún. 11.

Mélyen tisztelt Elnök úr!

Ma kaptam meg az Ilyefalván jún. 7-én tartott választói értekezlet jegyzőkönyvét, mely szerint engem méltóztattak kikiáltani a szabadelvű párt jelöltjének.

Nehezen találom meg a szavakat, hogy méltón megköszönjem, mert nagy tisztelet rám nézve a bizalom éppen az előkelő kerület részéről, melyet Jókai képviselt, akivel én csak egyben érezhetem magam hasonlónak: hogy zászlóm ugyanaz. Csakhogy ő zászlót emelt, engem pedig legfeljebb a zászló emelhet.

Amit hát Jókai írt e diadalmas lobogóra, azt én le nem törlöm onnan, hanem csak aláírom.

Elnök úr, méltóztatik ösmerni pártállásomat, hogy a Tisza Kálmán politikájának vagyok híve: örömmel fogadom hát el a jelöltséget az őt támogató választóktól, bár nem minden aggodalom nélkül a

[32] Először megjelent a Székely Nemzet 1887. jún. 16-i számában és a Pesti Hírlap jún. 18-i kiadásában. A MKÖM levelezés kötetében Méreiné Juhász Margit a kronológiának megfelelően közzétette a 25. kötetben, a 21–22 lapon, jegyzetek a 191. lapon találhatók.

mai világban, mikor olyan méltóság nélküli hajsza folyik a mandátumokért, mintha azok valami javadalmak volnának. Bizony pedig kötelességek azok!

A képviselőjelölt urak többnyire abban törik fejüket, hogy minél többet ígérjenek: én megvallom, a lefelé való licitálásban fogom keresni a hatását: minél kevesebbet ígérni, de azt legalább betartani.

Vajon nem lesz-e hátrányomra az is, hogy nem vagyok erdélyi, mióta némely »magvetők« kezdik csinálni Erdély és Magyarország között a vámsorompót a hazaszeretetre nézve is – hogy a magyar haza fiai, akik az egész föld kerekségén rokontalanok, még itthon is idegenekké váljanak egymás között?

Hiszen felhozhatnék néhány ötletet, amikkel közelebb jöhetnék talán a székelyek szívéhez. Mondhatnám nekik: íme az én szülőmegyémben is azok a hagyományok élnek, amik itt; Atilla szétszórt népének egy része a Mátra tövénél telepedett le, a másik része a székely bércek között. Mondhatnám nekik: »ha a ti elődeitek sokat harcoltak Magyarországért, a mi ősapáink véréből is sok folyt el Erdélyországért. . .« De ez véleményem szerint mind nem ide való dolog. Ma már nem élnek meg a nemzetek meséikből.

Nem azon kell most okoskodni, hogy mi volt ezelőtt, hanem hogy mi legyen ezután.

Újra és újra köszönöm a nagy kitüntetést, melyben az ilyefalvi kerület szabadelvű párti értekezlete részesített. Akár győzünk, akár nem győzünk (ámbár oly vezér alatt, mint mélyen tisztelt elnök úr, talán lehetetlen is nem győzni), örökké kellemes emlékem marad a jegyzőkönyv, egy melegítő, buzdító fénysugár a rögös írói pályán, melyet nem egészen dicstelenül jártam meg eddig.

Azért hivatkozom erre, mert e jegyzőkönyv visszatükrözi az értekezleti szónok ékes beszédében, hogy éppen az írói tollra fektet a párt némi súlyt.

De így is kellett annak lennie. Hiszen olyan természetes az, hogy a világ legelső fegyverforgató népe, a székely, ismerje fel leginkább, milyen nyilakkal kell mai napság verekedni.

Én a magaméival testestől, lelkestől odaállok a székely érdekek védelmére.

Méltóztassék ezt kérem addig is közölni a nemes székely választókkal, míg én élőszóval tehetném, egyszersmind fogadja mélyen tisztelt elnök úr stb. Mikszáth Kálmán."

A Pesti Hírlap közlését követően, a Székely Nemzettel egy napon – tehát jún. 16-án és két nappal a tulajdonképpeni választások előtt – a kolozsvári Ellenzék „Egy új levelező" címmel csipkelődő hangú glosszában kommentálta Mikszáth levelét. Ennek szövege azért érdekes, mert hangulatilag elő akarja készíteni a kormánypárti programmal fellépő író további értékelését.

„Mikszáth Kálmán megirigyelte a Beksics dicsőségét, ő is levelet ír a »mélyen tisztelt elnök« útján az ilyefalvi kerület választóihoz. Levelének értéke az, hogy rövidebb a Beksicsénél. Programja ez: »Tisza Kálmán politikájának vagyok híve«. Többet nem mond csak ezt: »Nem azon kell most okoskodni mi volt azelőtt, hanem hogy mi legyen ezután«. Hogy mi legyen ezután – arról tökéletesen hallgat Mikszáth úr. – Ugyanerről hallgattak Tisza Kálmán, Hegedüs Sándor, Beksics Gusztáv, Sigmond D., Zeyk Károly, Pap Szamolila és sokan mások. A jövőt előre látni nem lehet. Mikszáth sem próféta, aki jóslásokkal foglalkozzék, de azért megköszöni a választók bizalmát, el is fogadja a mandátumot, mert arról értesült, hogy a párt súlyt fektet az írói tollra, s így ő jogcímmel bír a képviselőségre. Tehát: Mikszáth úr a Tisza politika híve és írói tolla van. Punktum."

Közvetlenül a választások előtt, még egy újabb esetleges ellenfél felléptéről tudósított a Pesti Hírlap egy helybéli tudósító révén. Ez az új fordulat a következő volt:

„Sepsiszentgyörgyi távirat jún. 17. Mikszáth Kálmán az ilyefalvi választókerületben holnap fog megválasztatni, valószínűleg ellenjelölt nélkül; ide is készült Milassin [Vilmos], de visszalépett. Mondják, hogy Lyka Döme berecki bukása után ráüt az ilyefalvi kerületre, de mindez nem fogja Mikszáth teljes győzelmét kétségessé tenni."

1887. június 18-án megkezdődött Ilyefalván is a szavazás. Mikszáth Kálmánt ellenjelölt nélkül, egyhangúlag megválasztották képviselővé az 1887–1892-es országgyűlési ciklusra. A Székely Nemzet a következő gyorshírt tette közzé 1887. jún. 19-én:

„Az ilyefalvi választókerületben Mikszáth Kálmán ma reggel egyhangúlag kikiáltatott országgyűlési képviselővé. Mikszáth nagy hatású beszédben köszönte meg választói bizalmát. Beszédét nagy éljenzéssel és lelkesedéssel fogadta az óriás közönség. Gratulálunk az ilyefalvi kerületnek.

Éljen Mikszáth Kálmán!"

Az újság következő számában részletesen beszámoltak a szavazás körülményeiről, a kerületbe érkezett Mikszáth ünnepléséről, és közölték a képviselővé választott Mikszáth Kálmánnak Ilyefalván a szavazóihoz intézett beszédét. Ennek szövege eddig kiadatlan volt[33] és mivel ez volt tulajdonképpen programbeszéde, az alábbiakban teljes egészében közöljük abban a formában, ahogy a helyi lap a beszéd szövegét egy áthidaló bekezdéssel kinyomtatta:

„»A szabadelvű párt vagy még helyesebben a Tisza Kálmán politikai irányának vagyok hívé, ki már tizenegy év óta kormányozza Magyarországot. Nagy csodák nem estek azóta, de minden lehető megtörtént. A mesék országában minden nap egy esztendőt számított, a valóságos országokban minden tíz esztendő csak egy napot számít. S mit lehet tenni egy nap alatt! (Igaz, úgy van!) Az életerő, a vér, melyet Tisza e tizenegy év alatt a nemzettestbe eresztett és pezsgésbe hozott, csak talán lassan és később terjed szét a végtagokba, így a Székelyföldre is, de biztos, hogy előbb-utóbb érezhetővé válik.«

Miután humoros vonásokban festette, mi volt 11 évvel ezelőtt, s mi van most tizenegy év után, áttér az ellenzéki pártokra.

»Nálunk, úgymond, egyetlen pártot sem lehet gyűlölni, mert mindeniknek a haza boldogítása a végcélja, tehát mindenik párt tiszteletreméltó. (Közbekiáltások: Úgy van! Amíg magát megbecsüli.) Ebben az országban mi magyarok, mind egy párton vagyunk.

Hanem aztán részletekbe belemenve, sok szó fér a pártokhoz. Itt van például a mérsékelt ellenzék, melynek egyedüli programja a Tisza Kálmán megbuktatása. Tegyük fel azt az esetet, mit különben a gondviselés minél későbbre tartogasson, hogy Tisza Kálmán visszavonul vagy meghal (hosszas, zajos éljenzés), akkor aztán mit fog csinálni a mérsékelt ellenzék, betöltvén összes programját? Otthagyja talán az országgyűlést és megszűnik, nem lévén immár semmi feladata ezen az árnyékvilágon, ahol eleven korában is árnyék volt? (Derültség.) No, már nem tudom, mit fog tenni, de azt az egyet mégis gondolom, tekintve ezt a hosszú mandátumot és azt, hogy a haza örökéletű kell, hogy legyen, mégis valamilyen programmal indulhatna meg a mérsékelt ellenzék a második évezred felé.

Különben eddig is kevés hasznát vette ennek a pártnak az ország, s amellett, hogy néha egy-egy kirohanást tett a kormány ellen, Tisza állandóan, hogy úgy mondjam, *faiskolának* használta. (Derültség.) Innen pótolván a hiányokat, az alkalmasabb elemeket gyakran átültette a saját pártjába.

De ha élhetetlen és amellett visszataszító a mérsékelt ellenzék programja, annál hódítóbb és rokonszenvesebb a függetlenségi párté. Mert ki ne akarná Magyarország függetlenségét. Ez a ragyogó álom ott lebeg előttünk is, hogy még egyszer nagyok, hatalmasok és függetlenek legyünk, amint egykor voltunk. Csakhogy akkor még Nagy Lajos kardja szabta Európának a mappákat és nem a Bismarck ceruzája. Mindegy, ha álom lehetett abból, ami valóság volt régente, mért ne lehetne álomból is valóság?

De hogy mikor, azt én se tudom, sőt még Helfy Ignácék sem tudják. Azt csak az Isten tudja, aki ugyan sokat hagyott tudni a jövőre nézve a providenciális államférfiaknak, de mindent mégsem árult el nekik, valamit magának is megtartott.

Ám, ha nem tudjuk a jövendőt, tudjuk a múltat, s látjuk mennyire óvatosaknak kell lennünk a 67-iki közjogi kapcsaink feszegetésében. A legbölcsebb politika a lassú fejlesztés. Mindennek a végét kell elgondolni és csak azután az elejét.

Hiszen eleget tanulhattunk a történelemből. Századok óta ezen a földön zajlottak a függetlenségi harcok, a Rákócziak, Bocskayak alatt, s mi lett mindig a végük? Az, hogy még szomorúbb korszak következett utánok. Egy szakadatlan életemésztő mozgalom akadályozta e nemzetet a haladásban.

[33] A sajtó alatt levő MKÖM 74. kötetében fog először a Mikszáth írások között megjelenni.

Mikor békében voltunk Ausztriával, a háborút óhajtottuk vele, mikor háborúban voltunk vele, a békét óhajtottuk.

A múlt egy jól mutató tükör, s higgyék meg tisztelt választóim, simább annak a feje, aki tükörből fésölködik. (Nagy tetszés.)

A mi édes hazánk függetlensége érdekében igen sok ember *beszél* az országban és nevezi magát 48-as vagy függetlenségínek, de a függetlenség érdekében csak egy ember *dolgozik* és nevezi magát Tisza Kálmánnak.

Mert ez az ország csak akkor lehet független és önálló, mikor sokkal erősebb lesz, mikor aki benne lakik, mind magyar lesz érzésben és talán nyelvben is. Akkor lehet aztán a szélsőbal fényes álmait fontolóra venni, és ha a viszonyok kedveznek, talán meg is valósítani. Már pedig ki tett többet Tisza Kálmánnál a magyar faj és magyar állameszme erősítésére? (Szűnni nem akaró éljenek.)

Ekkoráig a háborúra volt berendezve a székely. Minden emberöltőben elvitték a háborúk a fölösleges népességet, mely a kis területen meg nem élhetett volna. Fölöslegest mondtam, de lehet-e a székelyből fölösleges?

Nos, ennek a népnek a békére kell magát berendeznie, s az ipar fegyverével vívni meg az életfenntartás küzdelmeit. Az ördöngős debreceni professzor kicsiny szobája egyre bővült, minél több ember gyűlt bele, mert volt egy bűvös amulettje, amivel ezt cselekedte. A székelyek kicsiny hazája is kitágul, befogadja önnön fiát és eltartja, ha azok is a bűvös amulettjeikhez nyúlnak, a gyaluhoz, a kalapácshoz és vésőhöz.«

A képviselő ezután hosszasabban foglalkozik még az egyes reformkérdésekkel, érinti a helyi érdekeket és azzal végzi beszédét:

»Eddig az volt a dolgom, hogy a karzatról figyeltem a tisztelt Házat, ezentúl az lesz a dolgom, hogy a Házból fogom figyelni a karzatot – a népet, s különösen a székely népet; azoknak hangulatát, szívdobogását, hogy abból tanuljam a képviselői kötelességemet felismerni.« "

V.

Amikor Mikszáth Kálmán az újdonatúj mandátummal visszatért a fővárosba, az országban még javában folyt a választási harc, hiszen a korabeli gyakorlat szerint egy álló hétig tartott a választás, kerületenként más és más napot tűztek ki a szavazás aktusára. Az ilyefalvi kerület a harmadik napon járult az urnák elé. A Pesti Hírlap redakciójában még napokon keresztül érkeztek új meg új hírek győzelemről és bukásról, meglepetést keltő sikertelenségekről. Június 27-én fejeződött be az utolsó kerületben is a szavazás, másnap, június 28-án a Pesti Hírlap tárcarovatában, *A választások után* címmel, *Nekrológ* alcímmel tárca látott napvilágot. A névjelzés nélküli cikket Mikszáth Kálmán írta, szerzőségét a jellegzetes stílusjegyeken kívül perdöntően az bizonyítja, hogy kéziratát a több mint háromszáz cikk, karcolat és elbeszélés autográfja között a Széchényi Könyvtár kézirattára őrzi.

A választási mérleg kezdő mondata, de az egész cikk tónusa és szelleme mit sem változott: „Beállt a síri csönd. Az utolsó ponton, Marosvásárhelyen is megvívatott tegnap a csata mamelukok győzedelmével. Az utolsó beszéd is elhangzott tegnap Jászberényben, az Apponyi Albert gróf szájából: ez volt az utolsó fegyvercsörrenés. Mert a fegyver akkor is csörren, ha lerakják." Ezt követően az alcímben jelzett szándéknak megfelelően Mikszáth elparentálta a választási küzdelem neves és névtelen elesettjeit, egy-egy találó mondattal jelezve az igazi vagy vélt veszteséget. Megvonja a pártok erőviszonyában bekövetkezett változás mértékét is, szól a mérsékelt ellenzék megapadásáról, a szabadelvű párt gyarapodását pedig egy jellegzetes képpel érzékelteti: „A kormánypárt nem nagyon tombol megszaporodása felett, sőt bizonyos kedvetlenséggel veszi, mint az olyan ember, aki rohamosan hízni kezd, félvén a szélhűdéstől. . ." A pártok viszonyain kívül a különböző rétegek arányára is pillant, és mintha az ő helyzetében nem következett volna be semmi változás, veti papírra a következő gondolatot: „Az írók és újságírók közül bejutott Asbóth, Arany László, Mikszáth, Benedek Elek, Bolgár Ferenc, Illyés Bálint, László Mihály, Schwarz Gyula, ami feltűnő szaporulat, ha hozzáadjuk a többihez." Az ironikus, csipkelődő tárgyalási módhoz illő a tárca befejezése is:

„Egyszóval sok mindenféle változás történt a részletekben, de azért ez mind semmit sem alakít át a tisztelt Házon, mert szerencsére bejutott Tisza Kálmán is – minélfogva minden marad úgy, amint volt. Az ő kezében ócskává lesz minden új ember, s lehetetlenné minden új helyzet.

És végre is miből állott a tavalyi Ház?

Tiszából, hét miniszterből, egy elnökből, egy csengettyűből és négyszáz egynehány képviselőből.

Nos, ez mind megvan. Mi változott hát? A jövő parlamentben is Boer Antal lesz a legöregebb ember és Beöthy Algernon a legfiatalabb."

1887. szeptember 22-én összeült az újonnan megválasztott parlament. A Pesti Hírlapban folytatta Mikszáth Kálmán *A t. Házból* című karcolatait. Az újságírói karzatot felcserélte a képviselői székkel a kormánypárti tömbben. Hogy ez a helyváltoztatás minő helyzetváltozást hozott, arra az elkövetkező évek textológiai munkái és kutatásai fognak majd remélhetőleg pontos választ adni.

István Rejtő

COMMENT MIKSZÁTH EST DEVENU LE DÉPUTÉ D'ILYEFALVA

Après ses années de journaliste passées à Szeged, Kálmán Mikszáth est devenu, à partir de la fin de l'année 1880, le collaborateur permanent de Pesti Hirlap (Journal de Pest). A partir de l'automne de 1881, ses croquis sur la vie du parlement, écrits avec des moyens littéraires, paraissaient régulièrement sur les colonnes de ce quotidien de Budapest. Pendant six ans, il rendait compte, dans plusieurs centaines d'articles, des séances du parlement, jusqu'à ce qu'il s'est présenté comme candidat du parti libéral en Transylvanie, dans une circonscription électorale sicule, et il a été élu à l'unanimité. La littérature spéciale n'a registré jusqu'ici que le fait de l'élection. Au cours de ses travaux textologiques sur l'édition critique en préparation des oeuvres de Mikszáth, l'auteur de l'étude a trouvé, sur les colonnes de la presse contemporaine, les écrits de Mikszáth et les nouvelles de journaux, qui remontent de deux ans, à l'été de l'année 1885, la liaison de Mikszáth avec les députés influents de sa circonscription électorale ultérieure. L'étude fait défiler devant le lecteur les événements à partir du commencement de leur relation jusqu'aux manifestations diverses de la propagande électorale épanouie en été de 1887, elle présente les écrits jusqu'ici oubliés qui ont préparé la liaison de Mikszáth, finalement elle rend compte en détail sur le vote d'unanimité, et elle publie le discours prononcé par Mikszáth après son élection, qui n'a pas paru jusqu'ici dans un volume imprimé.

POMOGÁTS BÉLA

GULYÁS PÁL KÖLTÉSZETÉNEK ELSŐ KORSZAKA

A népi mozgalom és irodalom sodrában érkező parasztköltők a falusi, pusztai közösségek elemi műveltségéből és mitikus hagyományvilágából készültek költői világképet, sőt nemzeti tudatot alakítani. Gyulyás Pál egészen más égtáj alól érkezett a mitologikus költészet poétikájához. Írói pályája a Nyugat vonzásában indult, a magyar líra európai igényességét, nyugati tájékozódását képviselte. Valósággal „poeta doctus" módjára ismerte és aknázta ki a világirodalomnak és a világfolklórnak egy különleges, a magyar művelődéstörténetben mindaddig alig szerepet kapott örökségét: az archaikus mítoszokat és naiv eposzokat, a skandináv, a román és a finn-ugor mitológiát. Érdeklődése és munkássága a Nibelung-éneket tanulmányozó Arany János és a Kalevalát tolmácsoló Vikár Béla vállalkozását folytatta; az ősi, keleti mítoszokat birtokba vevő Weöres Sándor, valamint a finn-ugor és türk mitológia elemeiből építkező Juhász Ferenc poétikáját készítette elő. Hatalmas tárgyismeret és széles körű nyelvtudás birtokában, különcnek tetsző érdeklődéssel tanulmányozta azokat az archaikus mitoszokat, amelyek az emberi lét vagy történelem költői értelmezését kísérelték meg. E mítoszok nyomán alakította ki saját költői világát és szemléletét; a népi lírának egy olyan eredeti változatát, amely ősi kulturális örökségre épült, és az archaikus mítoszok létértelmezését, világmagyarázatát vette irányadónak. A filológus alaposságával tanulmányozta ezeket a mítoszokat, tudós tanulmányokban és eredeti esszékben vetett számot a mitologikus költészet poétikájával és lehetőségeivel. Költészete arra a gondolati rendszerre, mondhatnók, személyes értelmű ideológiára épült, amelyet tanulmányaiban kidolgozott. Tudós mitologizmus az övé: a naiv mítoszok kutatását a kutatási eredmények költői felhasználása követte. A parasztköltők ösztönös világképével szemben a mitologikus költészet modernebb változatát képviselte. Poétikája alapos műveltségre és módszeres elméleti munkára épült.

A mitologikus költészet kialakítását hosszabb felkészülés és útkeresés előzte meg, a költői egyéniség kifejlődése egy egész évtizedet vett igénybe. Gulyás Pál Debrecenben született, 1899. október 27-én. Apja, dr. Gulyás István a református kollégium tanára volt. Ő maga a kollégium növendéke, osztálytársai Szabó Lőrinc, Bay Zoltán, a későbbi fizikus és Törő Imre, a későbbi biológus. Erős mezőny, kiváló társak, akikkel alig lehetett versengeni. Gulyás kitért a verseny elől, befelé élt, a gyengék erejét próbálgatta. 1918 őszén szülővárosa egyetemének jogi karára iratkozott, majd irodalmi hajlamait követve hamarosan a bölcsészkarra ment át, magyar-német szakosnak. A Tanácsköztársaság idején Budapesten katonának jelentkezett, gyenge egészsége miatt azonban pár nap múlva haza kellett térnie. 1924-ben tanári oklevelet szerzett, egy év múlva doktori vizsgát tett. 1921–22-ben Évaklapusztán, Balásházy István nyugalmazott főispán gimnazista fia mellett nevelősködött. 1923-ban a nyíregyházi Felsőkereskedelmi Iskola helyettes tanára lett, 1924-ben a hajdúböszörményi Bocskay Reálgimnáziumban tanított néhány hónapot. 1925-ben a kiskunhalasi Református Gimnáziumhoz került, végül 1926-tól haláláig a debreceni Iparostanonciskola tanára volt.[1] Tanári tapasztalatai költészetében is nyomot hagytak *(Inasok, Alvó pékinasok között)*. Szeretettel és érdeklődéssel fordult tanítványaihoz, az iskolai munkát azonban nyűgnek érezte. Szívesebben tartózkodott könyvei között,

[1] Életrajzi adatai: JUHÁSZ Izabella: Gulyás Pál. Debrecen 1971. Tiszántúli Személyi Bibliográfiák 1.

rengeteget olvasott, bölcseleti munkákat tanulmányozott, nyelvekkel foglalkozott. Élete szűk körben mozgott: az ipariskolában, a Dobozi bérházban, ahol szerény lakása és értékes könyvtára volt, és a Bocskay kertben, ahol a szünidőt töltötte gyümölcsfái között. Sorsát, Németh László kifejezésével, „korlátozottság és kímélet szerencsés aránya"[2] szabta meg: a napi tanári robot, a mozdulatlan élet, a debreceni magány, egyszersmind a védelmező családi környezet, néhány kitartó barát, mint Németh László és Juhász Géza szeretete, a könyvek társaságában talált nyugalom. Költészete e mozdulatlan csendben növekedett. Versei 1919 óta jelentek meg nyomtatásban: elsőnek a Tanácsköztársaság idején írott *Proletárinduló*, amely miatt 1938-ban súlyos támadások érték, tanári állása is veszélybe került. 1923-ban sógorával: Juhász Gézával közösen *Testvérgályák* címen jelent meg első versesfüzete. Ugyanabban az évben adta ki Lenau szonettjeinek fordítását, a *Viharban* című debreceni antológia költői között is szerepelt. Első cikkei a Nyíregyházán megjelenő Nyírvidékben jelentek meg, Debrecenbe visszatérve a helyi sajtó: a Debreceni Szemle, a Debreceni Független Újság, a Debrecen, a Debreceni Újság–Hajdúföld munkatársa lett. 1927 júniusában néhány társával megalapította az *Alkotás* című folyóiratot, a debreceni fiatal írók fórumát.[3] 1927. június 19-én Juhász Géza, Kardos László, Kardos Pál, Thury Levente, G. Szabó Kálmán és mások társaságában megszervezte az Ady Társaságot, a haladó szellemi élet otthonát, amelynek fontos irodalom- és közművelődésszervező szerep jutott. Gulyás az irodalmi szakosztály elnöke lett. A Társaság Ady eszméit képviselte, a modern irodalom és művészet nevében szerette volna felrázni az álmos debreceni életet.[4]

Az első próbák után a konzervatív Napkelet bocsátotta igazán szárnyára Gulyást. 1928-ban a folyóirat költői pályázatán Juhász Gézával együtt első díjat kapott. A pályázaton József Attila, Dsida Jenő és a mindössze tizenöt esztendős Weöres Sándor is részt vett, Németh László a bírálóbizottság tagja volt.[5] Ezt követve jelentek meg önálló kötetei: a *Misztikus ünnepi asztal* (1928) és a *Tékozló* (1934), egyelőre nem a tehetség méretét, inkább irányát mutatva. Az irány a századvég lírájától: Vajda Jánostól, Reviczky Gyulától és Komjáthy Jenőtől a Nyugat költészetéhez: Adyhoz és Babitshoz (majd tovább a népi lírához) vezetett. Az első kötet beköszöntő költeménye még a századvég világfájdalmas hangjára visszhangzott: „Itt és ott sárga lámpaként / nagy sárga lombok égtek, / temetői lámpájaként / a porladó művésznek, / akit egy gondolat a mély / homok csöndjébe vitt, / s a szél táncolva szórja szét / itthagyott terveit" *(A művész tervei)*. Egyik záróverse viszont már Babits Mihályhoz fordult, a háborús évek poklába visszarévedő költő alakját idézte: „alkony volt, zord emberiség-lemente, / melynek úgy álltál romjai felett, / mint a Pokol égő bástyáin Dante" *(Babits Mihálynak)*.[6] A fiatal debreceni költő

[2] Gulyás Pál szobájában. = Megmentett gondolatok. Bp. 1975. 152. V.ö. JUHÁSZ Géza: Gulyás Pál. Magyar Út 1944. 22. sz. 5–6.

[3] Alkotás 1927. júniustól novemberig, összesen hat szám. Főszerkesztő: Benyovszky Pál, szerkesztők: Gulyás Pál, Juhász Géza, Reitz Antal (a 4. számtól csak Benyovszky Pál). Gulyás cikkei: Makkai Sándor Ady-könyve. 1. sz. 21–23., Folyóiratok problémái. 2. sz. 50–51. (A Híd, a Napkelet és a Nyugat újabb számairól), A „Láthatár" 3. száma. 3. sz. 89–90. V.ö. NAGY Sándor: Debreceni irodalmi folyóiratok a két háború között. Alföld 1961. 3. sz. 145–153.

[4] Az Ady Társaság a Városháza közgyűlési termében alakult meg száz meghívott tanár, ügyvéd, tisztviselő, főiskolai hallgató részvételével. Szervezője dr. Schlotter Ferenc ügyvéd volt. Elnök: Ady Lajos, ügyvezető elnök: Juhász Géza, főtitkár: Kardos László, titkár: Thoroczkai Oszwald, pénztáros: Szondy György, osztályelnökök: Gulyás Pál (irodalom), Holló László (művészet), Szabó Emil (zene). 1927. november 22-én Ady-ünnepséget rendeztek, és a Darabos u. 33. sz házon, a költő jogász kori lakóházán emléktáblát helyeztek el. Az ünnepségen Babits Mihály, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc is megjelent, mindhárman előadást tartottak. A Társaság a továbbiakban is irodalmi előadásokon látta vendégül a Nyugat íróit: 1929-ben és 1934-ben Kosztolányi Dezsőt, 1934-ben Móricz Zsigmondot, 1929-ben Kassák Lajost, 1933-ban Karinthy Frigyest, 1929-ben Babits Mihályt és Földessy Gyulát. V.ö. KARDOS Pál: A debreceni Ady Társaság húszéves története (1927–1947). Debrecen 1947.

[5] Lásd: NÉMETH László: Misztikus ünnepi asztal. = Két nemzedék. 267–270., KISS Tamás: Fákon át a Hádesz kapujáig. Gulyás Pál költői világa. = Árkádiában éltünk. Bp. 1975. 229–257.

[6] A vers Babits Mihály 1929. március 10-i debreceni látogatása alkalmából született. A költőt az Ady Társaság hívta meg, felolvasó estjére a városi zeneiskola nagytermében került sor. Ady Lajos bevezetője után Rhédey Tivadar mutatta be költészetét. Lásd: Debreczeni Független Újság 1929. márc. 12. Gulyás verse, Oláh Gábor, Juhász Géza, Kardos László és Kardos Pál írásai mellett a Debreczeni Független Újságban jelent meg 1929. március 10-én.

Babits költészetének vonzásába került, humánus meggyőződést, világirodalmi érdeklődést és bölcseleti hajlamot elsősorban ettől a költészettől tanult. „[. . .] a Babits-szellem, mint magzat körül a burok, ott van körülötte" – állapította meg Németh László az első kötet nyomán.[7] A Nyugat lelkes híve lett, aki debreceni magányát parányi „nyugatos" szigetnek érezte, s a nagy nemzedék művészi igényességét próbálta képviselni az alföldi város faragatlanabb műveltségének, hagyományos konzervatizmusának világában. Babits vonzását egészítette ki Adyé, Szabó Lőrincé és a német expresszionizmusé, amelynek alapvető antológiáját, Kurt Pinthus *Menschheitsdämmerung* című gyűjteményét igen jól ismerte.[8] A Babitshoz írott köszöntő különös fogalmát: az „emberiség-lementét" is bizonyára az antológia jelképes címe nyomán alakította ki. A bemutatkozás tiszta hangról, műveltségről és igényességről tanúskodott, mégsem okozott átütő sikert. A magányban élő költő csendes melankóliája nem tett különösebb hatást az egyéni és izgató hangokhoz szokott fülekre. „Melankólia: ez a skatulya szó illeti meg színét és élete mozdulatát – ítélkezett Németh László. – Sajnos, a melankólia mellé a monotont is oda kell alliterálnom. Ez a száz vers egy év alatt keletkezett, olyan szám, amilyennel sok elemű, sok ágból összeszőtt költő is ritkán állt elő. Gulyás azonban nem polifon. Ugyanaz a fuvolahang, ugyanaz a dallam százféle változatban."[9] A versek valóban szűkebb körben mozogtak, a változatok általában ugyanazt a néhány gondolatot járták körül. Már az indulásnál kitetszett, hogy a társtalanul dolgozó költőnek csupán néhány nagy mondanivalója van, s költészete mindig őket veti fel újra, mindig őket gondolja tovább mint bölcseleti és művészi vezérmotívumokat. E vezérmotívumok azonban mind tisztábban és árnyaltabban csendültek fel Gulyás Pál hangszerén, alapvető emberi tapasztalatokat fejezett ki általuk. „Életműve – írta találó módon Hubay Miklós – nem remekbe szabott versek sora (van ilyen is benne jócskán!) – hanem folyton újuló kísérlet az egy-két lényeges mondanivaló teljes kifejtésére."[10]

Az első vezérmotívum: a természettel tartott eleven kapcsolat. Gulyás a Bocskay-kert fái és bokrai között töltötte legszebb napjait, már ifjúságában idegenkedve nézte a mozgalmas városi életet. Nemzedéke: Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Fodor József és Erdélyi József is a természethez menekült a nagyváros és a kapitalizmus kihívó ellentmondásai elől. Menekülésük bizonyította városlakó voltukat. Gulyásnak nem kellett menekülnie, már eleve némi irtózattal nézte a metropolisokat. Falusi lélek volt, aki Debrecen kedélyes vidékiességében, természeti környezetében kapott tápláló levegőt. A természet bensőséges ismerete és szeretete szabta meg világképét, a fák és bokrok világában keresett orvosságot és vigasztalást a nemrég lezajlott világháborús pusztítás kiábrándító tapasztalataira. „Építsék mások New York meredek palotáit/ s a a Temze-parti dokkokat, / reszkessen bár végig a Földön a gépbe igázott / elektromos kör árama [. . .] nőjjön a csend tornyokká s a holt emberiségről / a hús fantomja tűnjön el: / csontja felett kibomolva túlélik az emberiséget / a lombok őstörvényei. / Nem tellek én be sosem veletek, levegőkoszorús fák, / ábrándom estharangjai!" – vallotta *Ábrándom estharangjai* című versében. A debreceni „fűvész" költők: Földi János, Fazekas Mihály és Diószegi Sámuel örökségét keltette életre, midőn a kertben és a mezőn keresett otthont és pihenést. Könyveiben egész versfüzérek: *A fák lassú szíve* és a *Jönnek a fák* állítottak költői emléket a testvér növényi létnek, az akácoknak, jegenyéknek, tölgyeknek, a „boldog mély világnak" és a „termő rejtelemnek". Szelíd érzéseket, elégikus hangulatokat és finoman megmunkált képeket hoztak ezek a versek, talán csak az volt feltűnő, hogy költőjük ennyire erős vonzalmat érzett a természet iránt, s ily kitartó ihletet talált a fák és füvek között. Gulyás vonzalmának és ihletének egyszerű volt a magyarázata: a magányban, könyvek társaságában élő költő elsősorban a természetben talált mozgósító élményt, a természetben szemlélhette a lét alakulását, örvényeit és változatait. Bölcseleti érdeklődése és elvont gondolkodása a természet ábrázolása révén fejezte ki eszméit, felismeréseit és érzéseit. A növényi lét változatainak

[7] I. m. 270.

[8] V.ö. A magyar dráma válsága (Debreceni Újság–Hajdúföld 1931. jan. 25.) című cikkét, melyben Kurt Pinthus antológiájával is foglalkozott. Ugyanitt Ady verseskötetét: A halottak élént az expresszionista költészettel vetette össze.

[9] I. m. 269. V.ö.: BORBÉLY Sándor: A pályakezdő Gulyás Pál. Studia Litteraria 1964. 91–102.

[10] Gulyás Pál. Előszó Válogatott verseihez. Bp. 1957. 24.

költői rajza tárgyias jelleget adott lírájának, a könnyű tollal rajzolt képek azonban lassan gondolatokkal teltek meg, elvontabb eszméket fejeztek ki. A képalkotás biztonsága és a képek mögött ható gondolat erőteljes költői eszméket sugallt. Gulyás érdeklődött a filozófia iránt, költőként mégsem száraz eszméket akart kifejezni, mindig látomásokba igyekezett öltöztetni gondolatait. „A látomások ájulatát, az »elesést« – hangoztatta – nem pótolhatja semmiféle lélektani és észtani integráció."[11] Legjobb versében valóban látomásos alakban tudta kifejezni filozófiáját, elvontabb gondolatait. „Rém volt ez a fa, mint rém a bölény, / mely őrjöngve fut börtöne rengetegén! / Az elrobogó / Föld felrohanó / dühe volt ez a fa, / pedig állt egyhelyben erős dereka!" hangzott *A viharzó diófa*, mintegy a természeti elemek viharzó életét, magát az életfolyamatot személyesítve meg. Gulyást nem önmagában érdekelte a természet, a fákban és füvekben a létezés szemléletes jelképeit látta, a kertben és a mezőn a maga bölcseleti kérdéseire keresett magyarázatot.

A természet nemcsak gondolkodásának terepe és példatára volt, bölcselete is természeti tapasztalataiból táplálkozott. A pantheisták érzéseivel közeledett a természethez, mint ahhoz a léthez, amely nincs kitéve az emberi életet felforgató történelem csapásainak, amely mindig újjá képes teremteni magát: amelyben a pusztulást mindig követi az újjászületés. A növényi világ Gulyás szemében a létezés igazabb otthona volt. „Templom volt a lét mély homály" – írta *A halott akác*-ban. S a növények az ember testvérei lettek, egy igazabb és szelídebb létforma üzenetét tolmácsolták: „Fölöttem a fa néma lombja / reszketve kínálja gyümölcseit. / Reszketve kínálja, mert a szívében / él még a hit, / hogy én is gyermeke vagyok, / az ő szegény elüldözött fia. . ." *(Szöllő közt)*. A háborút követő általános válságtudat vett erőt Gulyás Pálon is, kételyekkel eltelve figyelte a történelem menetét, és bizonytalannak érezte az emberiség jövendő sorsát. Az embernek, szerinte, újjá kellett volna alakítani azokat a természeti kapcsolatait, amelyek felbomlottak a civilizációs fejlődés során. A természethez, a világmindenséghez fohászkodott, hogy fogadják vissza tékozló gyermeküket, az emberiséget, amely túlságosan is elszakadt létének eredeti forrásaitól, ördögi körbe tévedve történelmének véres viszályai között *(Fohász a csillagokhoz, Óh segíts meg)*. Az embernek, gondolta, vissza kell térnie a természethez, bölcsen igazodva a világmindenség örök törvényeihez. Az élet súlytalanabb lesz majd, a halál viszont, amellyel fiatalon annyit foglalkozott, kevésbé fenyegető, hiszen az enyészet is a természeti létezés nagy körforgásához tartozik. Ez a szelíd pantheizmus teremtette meg a fiatal Gulyás jellegzetes szimbólumát: a „misztikus ünnepi asztalt", amely nem volt más, mint az enyészet hagyományos költői képe: a sírhalom. „Mintha otthon lett volna, úgy rendezte / a természet szelíd leányait. / Nem tompa sírhalom volt ez neki, / hanem egy misztikus ünnepi asztal, / melynek virágos jósága befödte / a felbomlás rettentő látományát" – idézte temetőt látogató anyjának megbékült alakját *Misztikus ünnepi asztal* című versében. „A sorok mögött – jegyezte meg Németh László – a reménytelenség bizonyossága, de a sorok fölé egy mindennel rokonszenvező képzelet nyitja virágait."[12]

A fiatal Gulyás költészetét valóban reménytelenség és mindennel rokonszenvező képzelet hatotta át. A természetet úgy tekintette, mint a lét templomát, s az elveszett ember helyét kereste benne. Az ember és a mindenség viszonyát szerette volna felderíteni s megvilágítani. Nyugatos mestereinek eleven személyessége, kihívó éntudata után bizonytalannak és törékenynek látta az egyéniség létét, helyzetét. A mindenség: a természet és a csillagos ég hatalmas távlatába állította; ezt a próbát az egyéniség bizony nem állhatta ki. „Az ember egy tűnő káprázat" – vallotta egy korai versében *(Az ember káprázat)*, egyszerre érezte tűnékeny paránynak és megoldhatatlan titoknak önmagát.

Röpke paránya vagyok a végtelen emberiségnek,
tengermélységből felmerülő buborék.
Felhőként lebegett az anyám halk teste fölöttem,
nappalom árnybaborult szűntelen éjszaka volt.

[11] GULYÁS Pál: Németh László: Bűn. ProtSzemle 1937. 78. V.ö. BORBÉLY Sándor: Vázlat Gulyás Pál portréjához. Alföld 1964. 5. sz. 447–457.
[12] I. m. 268.

Mint az olajfa hajló derekán levelek rügye támad
s bontakozó színüket lengeti lágyan a szél:
úgy nyílt emberi formám szét ama máguszi éjben
s édesanyám áldott sóhaja lengte körül.
Régi tudósok könyveiben sok furcsa jelet látsz,
melyből az alchimiák ferde sugára fakadt:
ily különös képlet voltam, burkolt ige, melyet
Pythiaként rebegett titkon a hű szerelem.
S mint boruló felhő lebegett halk teste fölöttem,
hintve reám lassan-hívogató melegét.

– hangzott a *Máguszi éj*, a költői indulás bizonyára legfontosabb verse, az alkotó személyiség önarcképét mutatva be. Gulyás szelíd szomorúságot érzett a lírai „én" izolált magánya miatt, és egyelőre képtelen volt feloldani ezt a magányt. Társtalan személyiségének „máguszi éjéből" a természet békéjéhez, a világmindenség biztosabb rendjéhez menekült.

*

A *Misztikus ünnepi asztal* és a *Tékozló* költője egyelőre kívül maradt a magyar költészet belső körén, tehetséges pályakezdőnek könyvelték el, aki még nem igazolta igazán képességeit. Egyedül Németh László bízott benne, igaz, ő már első szárnypróbáira felfigyelt. „Fejlődőképes költő Gulyás Pál is – nyugtázta tehetségét a magyar líra 1932-es teljesítményének számbavétele során. – Lírai megjelenése a vidéki fiatalemberé; verseiből hiányzik, amit az elfogulatlan modor »sikk«-jének lehetne nevezni, de hiányzik a modor szélhámossága is. Formái kissé merevek, elfedik az élet lüktetését, de a vers mélyéből gazdag érzésvilág tapogatódzik, s egy-egy mondata a gondolkozás váratlan hálóin nyilall át. Természetben és emberekben az apró mozzanathoz tapad, nem azért, mert aprólékos, de mert a keveset is kimeríthetetlennek érzi. Kemény héj és lassú csír, nem kell félnie a tavaszi fagyoktól".[13] A debreceni költő csendben haladt a maga útján, figyelte a természet változó életét, és igyekezett megfogalmazást adni bölcseleti nyugtalanságának, izgató kérdéseinek. Magányát azonban nem volt képes feloldani, élete továbbra is abban a szűk körben mozgott, mint indulása idején, olvasmányélményeit és zaklató gondolatait csak néhány barátjával: Juhász Gézával, Kardos Lászlóval és Kardos Pállal tudta megosztani. Mind kevesebb reménnyel figyelte a fővárosban zajló irodalmi életet és saját helyzetét. Nem kívánt küzdeni, lassan megszokta és elfogadta a vidéki költő sorsát, akire alig figyelnek az országos fórumok: „Belenyugszom már mindenbe. Fáradt vagyok panaszkodni [. . .] Életem célja: szemlélődöm és egy-két jegyzetet vetek papírra."[14] A szemlélődés amúgy is korábbi költészetének kormányzó elve volt, úgy látszott ekkor, az is marad.

Időközben azonban felnőtt az a nemzedék, amelyhez maga Gulyás is tartozott, és e nemzedék egyik áramlata: az alakuló népi mozgalom már országos szerepre készült, otthont és szövetségeseket keresett. A mozgalomszervezés láza és az Ady Társaság meghívása vezette a születő népi tábor néhány tagját: Németh Lászlót, Illyés Gyulát, Kodolányi Jánost, Erdélyi Józsefet és Szabó Lőrincet 1931. november 29-én Debrecenbe. A látogatás elhatározó élményeket okozott. „Arra a két napra – számolt be Németh László a fiatal írók tapasztalatairól –, melyet odalenn töltöttek, mintha kisétáltak volna a tulajdon korukból, s a meleg ünneplésen, melyben ők részesültek, *más* boldogabb korok íróinak az életébe kóstoltak volna bele. Láttak egy várost, ahol méltósága van az író névnek, s öt harmincesztendős fiatalember tiszteletére nemcsak tanácsnokok, főigazgatók, egyetemi tanárok vonultak ki, de horribile dictu, a diákság is, melyet máshol a halott irodalom tiszteletére s az élő írók megvetésére

[13] Magyar irodalom 1932-ben. = Két nemzedék 399.
[14] Nyílt levele Reményi Józsefhez 1933. júl. 8-án. Debrecenből – Clevland. Debreceni Újság 1933. júl. 9.

nevelnek; a szeretet spontán viharában zsúfolt padok előtt olvasták fel műveiket, tósztokat kaptak, mintha képviselőjelöltek lettek volna, élő olvasókkal beszéltek, akik jobban ismerik műveiket, mint ők maguk; s miután látták, hogy így is történhetik, hazautaztak, s csak otthon dörgölgették a szemüket: vajon úgy volt-e minden, ahogy odalenn érezték vagy néhány vidéki írótárs szemfényvesztése födte el előlük ideig-óráig a közönyt, mely Debrecenben is olyan, mint másutt."[15] A lelkes fogadtatás nagyrészt valóban az Ady Társaság önzetlen vezetőinek: Gulyásnak, Juhász Gézának és Kardos Lászlónak volt köszönhető. A népi írók és a debreceni fiatalok között ettől fogva szinte állandó volt a kapcsolat; 1932. december 18-án Erdélyi Józsefet, 1934. november 25-én Kodolányi Jánost látták vendégül. Juhász Géza a mozgalom kritikusa lett, Gulyás pedig lassanként a mozgalom költőjének érezte magát. Eredendő magányát boldogan cserélte fel azzal az eszmei közösséggel, amit a népi mozgalomban talált. Sorra kapcsolatba került a népi tábor íróival, közöttük Illyés Gyulával, Sárközi Györgygyel, Veres Péterrel és Sinka Istvánnal, valamint a harmincas évek közepén megélénkült debreceni irodalmi élet népi irányba haladó csoportjaival: az 1932-ben megjelent *Seregszemle* című folyóirattal, az Ady Társaság 1934-ben megalakult hungarológiai osztályával és néhány fiatal tiszántúli íróval, közöttük Gellért Sándorral, akit 1941-ben ő mutatott be a nyilvánosság előtt. A legerősebb szövetség és a legmeghittebb barátság azonban Németh Lászlóhoz fűzte. Évtizedes barátságuk a debreceni költő legnagyobb élményei közé tartozott, s Németh Lászlóban is életre szóló nyomot hagyott.

A fiatal népi írók debreceni szereplésének másnapján Gulyás vagy negyvenoldalas gyorsírásos füzetet mutatott Némethnek; az *Emberi színjáték*ról készített jegyzeteit. Németh Lászlót meglepte a vidéki tanár alapos érdeklődése, ám egyelőre nem tudott mit kezdeni vele.[16] Még inkább meglepődött, midőn elolvasta Gulyás tanulmányát a Protestáns Szemlében, az első komolyabb dolgozatot, amely felmérte eddigi munkásságát.[17] „Én Németh Lászlóban – hangzott a tanulmány – az ifjú magyarság új orientációját látom." Jellemző volt visszhangja is: a Literatúra cikkírója „a mai magyar ifjúság esztétikai törekvéseinek analízisét" hallotta ki Gulyás fejtegetéseiből.[18] Az alakuló barátság és a hamarosan megjelenő *Tanú* elhatározó szerepet játszott a debreceni költő fejlődésében. Gulyás elsőnek került Németh László „harmadik utas" gondolkodásának hatása alá, szakított korábbi bölcseleti érdeklődésével: a pantheizmussal és a szellemtörténettel, elfogadta és hirdetni kezdte a *Tanú*ban, majd a *Minőség forradalmá*ban és a *Kisebbségben* kifejezett nézeteket. Úgy látta, hogy „a magyarság újabb történelmi változások előestéjén hánykolódik", s ezért csak hasznos lehet az az enciklopédikus gondolkodás, amelyet Németh hozott.[19] Kapcsolatuk korántsem volt egyoldalú; Németh maga hivatkozott arra az indításra, amit Gulyástól kapott, midőn a nemzeti klasszicizmus irodalmát mérte fel a *Kisebbségben* mérlegén.[20] A nevezetes vitairatban Gulyás is eszméi igazolását látta; elképzelései, melyeket a Kalevala értelmezése során kifejtett, határozottan a „mélymagyarság-hígmagyarság" kultúrtörténeti koncepciójához igazodtak. De elfogadta a magyarság kelet-európai kultúrájáról szóló tanítást és a magyar verstan Németh Lászlótól eredő elméletét is. A *Kisebbségben* megjelenését követő harcok során ő állt ki leghatározottabban a támadott szerző mellett.[21] Kettőjük szövetségét tanúsította a Válasz alapításában és a Debreceni Káté keletkezésében betöltött szerepe,[22] valamint Németh egész sor írása a debreceni költő kitartó barátságának bátorító hatásáról.[23] Gulyás elfogadta Németh László

[15] Debrecen s a fiatalok. = Két nemzedék 355.
[16] V.ö. Gulyás Pál szobájában. = Megmentett gondolatok 134.
[17] Németh László. ProtSz. 1932. 375–388.
[18] Literatúra 1932. 586.
[19] Tanú. Németh László új arca. ProtSz. 1933. 498–500.
[20] Kisebbségben Bp. 1942. I–II. köt. 34.
[21] V.ö. A magyar irodalom végső kérdései. Napkelet 1939. 193–199. (Válasz Kállay Miklósnak), Öncsonkítás vagy visszametszés? ProtSz. 1939. 429–434. (Válasz Joó Tibornak)
[22] V.ö. NÉMETH László: Gulyás Pál szobájában. I. m. 135.
[23] A Tanú első éve. Tanú 1933. 365–368., A Válasz. Tanú 1934. 194–196., Tanú-évek. Kalangya 1938. 481–494., Gulyás Pál szobájában. I. h.

elveit és irányítását, mégsem volt pusztán a Tanú debreceni követe. Kettőjük barátsága termékeny gondolatcserére épült, s ebben a cserében Gulyás világosan látta a maga szerepét. Németh szabadon szárnyaló gondolatainak szeretett volna kritikai ellensúlyt adni: „Milyen lenne az ellen-Németh László? – tűnődött. – Lassú exponálás embere, metaforák elutasítója, illetve mérséklője az ítéletek nagyobb kohéziójával. [...] Belterjes szellem, aki szembeállítaná vele – ki tudna Némethtel a sokban versenyezni? – a keveset."[24]

A népi mozgalommal és ideológiával kialakult kapcsolat új érdeklődést keltett: a természet és a világmindenség után a föld népe iránt. A népi írók bizalma és barátsága mintha kimozdította volna magányából, elvont gondolatai közül Gulyást. A népi élet korábban nem foglalkoztatta, alig vette észre a debreceni szegénység, a hortobágyi és hajdúsági parasztság küzdelmes sorsát. Most mintha új világ nyílt volna ki előtte, a debreceni külváros és a környékbeli falvak paraszti társadalma, köznapi élete. Meglepő tapasztalatokat szerzett, úgy tetszett, lassanként a földművelő nép is felemeli fejét, kezdi követelni jogait: „Már nem hajol földig, mint hajdanán, / mikor árvalányhaj lengett kalpagán [...] / Már nem hajol meg, már van akaratja, / mert fény esett a parasztba! *(Fény esett a parasztba)*. Találó életképeket festett falusi élményeiről *(A hadházi dűlőn, Országúti esküvő, Népek az országúton)*, s groteszk vonásokkal rajzolta meg a parasztírók alakmását *(Veres Péter, Sinka Istvánhoz)*. Jól látta, hogy a fellépő népi irodalom lázadó szerepet vállalt, ám sejtette, hogy a hatalom korántsem fogja tétlenül nézni a megindult népi honfoglalást. A veszély tudata ironikus formában verses arcképeiben is megjelent: „Veres Péter, van ezer, / tízezer és százezer: / jönnek a délibábból, / hortobágyi határból... / Itt egy pálca, kettőt ints, / Veres Péter van és nincs! [...] Anyja köd, apja pára, / menjen ő is utána! / Kössétek hátra kezét, / szúrjátok ki a szemét, / piros vére hűljön el, / lélegzete tűnjön el, / sírját verje fel a gyom, / írmagja se maradjon!" – hangzott a Veres Péter alakját megörökítő vers. Gulyás rokonszenvvel figyelte a feltörekvő paraszti tehetségeket, egyetértett a népi mozgalom követeléseivel, de nem bízott különösebben a forradalmi átalakulás sikerében. Elsősorban falusi tapasztalatai tették tartózkodóvá, amelyek gyakran vallottak arra, hogy a falu népe elmaradottságban él, s a javító szándékot értetlenség veszi körül. A néptömegek kiábrándult közönye, amely a népi mozgalom lendületét is többször próbára tette, őt is elcsüggesztette. *Tégláson* című riportversében keserűen vetett számot a falusi élet sivár viszonyaival: „A legények az ilyennel / nem törődtek, őnekik / egykutya, hogy Segesváron / Petőfi hányat esik. / Összeverődött vagy öt–hat. / Mit csináljon? Egyremegy. / Nagyot köp a levegőbe / és a korcsmába bemegy. / Alig érnek a korcsmába, / forog velük a hinta, / forog velük Hadház, Téglás, / Szoboszló, Kaba, Böszörmény.../ BOR, SÖR, PÁLINKA! / BOR, SÖR, PÁLINKA!". E szomorú tapasztalatok vezették tollát, midőn groteszk kétségbeeséssel írta le saját helyzetét és közérzetét: „Jobb kezemben egy görög könyv, / bal kezemben egy lepény, / főbelövöm én magamat / Hajdúhadház közepén!" *(A hadházi dűlőn)*. Gulyást a népi tábor eszméi és reményei nem mentették fel a belső küzdelemből; attól, hogy mindig és újra szembenézzen önmagával és számot vessen a vállalkozás kockázatával.

A mozgalommal történt találkozás mindenesetre alaposan átalakította költészetét. A századvég és a nyugatos líra vonzását népies hagyományok váltották fel. A debreceni költő poétikája lassanként átalakul. Az elvontabb bölcseleti igény után, amely a természeti versek részletező képvilágán is átütött, az ábrázolás és leírás törekvése érvényesült. A természeti képek, tájleírások megelégedtek a tárgy érzékletes bemutatásával, csökkent a bölcselkedő meditáció szerepe *(A kakukk, Szeptemberi szivárvány)*. A születő életképeket idillikus derű szőtte át *(Petőfi udvarában, A kakas)*. A zsánerképek karikatúraszerű figurákat rajzoltak, a népies hagyományok ironikus és groteszk ábrázolásmódját alkalmazták *(Három ember, Az ablakos)*. Egész ciklusok: a *Rontó Pál naplójából* és a *Víg magyar parnasszus* tanúsították a költő szatirikus kedvét, karikirozó hajlamát.[25] Népies hatásokra jelent meg költészetében a nyelvi humor *(Obsit)* és a balladai hang *(A naptalan ház)*. Nyugatos verselése átalakult,

[24] Tanú. Németh László új arca. I. h.

[25] Karikatúrái miatt Gulyás magyarázkodásra kényszerült, ki kellett jelentenie, hogy tolla nem élő személyeket vett célba, csupán emberi típusokat. Helyreigazítás és nyilatkozat. Válasz 1937. 649.

a korábbi versek jambikus formákat, alkalmanként klasszikus mértéket, például hexameteres verselést *(Nyári zápor)* használtak, most vezető szerepet kaptak a magyaros ütemek, a lehetőleg rövidebb: hatos, nyolcas, tizes szótagszámú sorok. Gulyás költészete most érkezett a teljes átalakulás küszöbére: a nyugatos líra nyelvét a népi hagyományok kifejezéskészletével váltotta fel. Érdeklődése a népies örökséghez fordult, megindult azon az úton, amely az archaikus szemléletmód és formakincs felfedezéséhez: a Kalevala költészetére alapozott poétikához vezetett.

Az archaikus finn-ugor mitológiában történt megmerülés az újabb magány következménye volt. Gulyás egyelőre a népi mozgalomban keresett szerepet, s mint vidéki író, a mozgalomtól várta a főváros kulturális monopolhelyzetének felszámolását, a szétszórtan élő, gyakran egymásról sem tudó vidéki tehetségek megszervezését. A népi író mozgalom szerveződése idején több organizátori elképzelés is előtérbe került. Németh László, legalábbis kezdetben, nemzedéki tömörülésnek tervezte a mozgalmat, amely a fiatal, népi származású vagy gondolkodású írókat gyűjti össze, s nemcsak a hivatalos konzervativizmustól határolja el magát, hanem a Nyugat polgári liberalizmusától is. Mások, például Kodolányi János és Féja Géza elsősorban a parasztdemokrácia íróit szerették volna táborba gyűjteni. Illyés Gyula egyeztető szerepet vállalt a Nyugat és a születő népi irodalom között. Gulyás Pál viszont a vidék irodalmának megszervezésén fáradozott, nem kevés bizalmatlanságot táplálván a főváros irodalma iránt. A népi mozgalom gondolatait és törekvéseit, kivált Németh László elképzeléseit, ő is elfogadta, elsőrendű célja mégis a vidéki szellemi élet összefogása volt. A vidéki művelődést tekintette a „népi gondolat" természetes otthonának és szövetségesének. A mozgalomszervezés lázában egymástól eltérő tervek és elképzelések csaptak össze. Küzdelmüket mi sem mutatja hívebben, mint a *Válasz* megalapítását megelőző s követő vita. Abban természetesen mindenki egyetértett, hogy a fiatal népi nemzedéknek önálló folyóiratra van szüksége ahhoz, hogy megfelelően léphessen fel a szellemi életben, s képviselhesse törekvéseit. A terv megvalósítása mégis nehézségekbe ütközött, már csak a lap jellegének és szerkesztőinek kiválasztása tekintetében is. Az új folyóiratot főként Németh László szorgalmazta, túl a Nyugatból történt kivonulásán, sőt a Tanú első küzdelmein. Féja Géza és a parasztírók azonban nem voltak hajlandók közösséget vállalni vele az „őstehetségeket" érő szigorú bírálatai miatt. Leghűségesebb szövetségese ekkortájt Gulyás volt. A Tanú szerzőjében még élt a debreceni fogadtatás melege: „ha van hely az országban – írta –, ahol azt, hogy író vagyok nyilvános, közérdekű dolognak érezhettem, az Debrecen volt. Innen támadt első tárgyilagos bírálóm, s itt karolták fel elejtett folyóirat-tervemet is."[26] Németh Lászlónak szüksége volt egy közegre, amely befogadja készülő folyóiratát, s Gulyásnak, valamint társainak szükségük volt egy országos irodalmi fórumra, ahol felléphetnek. E két igény találkozásából született a Válasz debreceni megjelentetésének terve. A folyóirat címét Gulyás javasolta,[27] első szerkesztői Fülep Lajos, Németh László és maga Gulyás voltak. 1934 tavaszán debreceni keltezéssel megjelent a lap első száma, anyagát Németh jóváhagyásával Gulyás állította össze.[28] *Beköszöntő*jét, amely a vállalkozás célját és szerepét jelölte meg, Németh László fogalmazta: „A Válasz [. . .] az elhagyott testből fölsajgó kérdéseket dadogja el; a világ és köztünk támadt kapcsolathiány végzetes félreértéseit próbálja meg hosszú mulasztások első hevenyészett pótlásával kiküszöbölni. [. . .] A világ szorongat, nógat, faggat. Az országban lappangó életakarattól függ, hogy lehet-e folyóiratunkból száj, amelyen át a magyarság válasza végre felszakad."[29]

Az új folyóirat debreceni megjelenése nem volt tartós. Az első számot Féja Géza és Halász Gábor részéről bírálatok érték, Fülep Lajos hamarosan visszavonult a tevékenységtől, Németh és Gulyás magára maradt. A második számot még ők állították össze, ám közben mindkettőjüket a visszavonulás foglalkoztatta, ami azután a részvétlenség hatására, a pénzügyi kényszer nyomása alatt hamarosan be is következett. Németh felismerte, hogy a Válasz, mint a fiatal nemzedék országos fóruma, nem

[26] Ismertető a Tanúban. = Kiadatlan tanulmányok. Bp. 1968. I. 296.
[27] Levele Németh Lászlóhoz 1934-ben. = K. NAGY Magda: A Válasz. Bp. 1963. 309.
[28] BATA Imre: A Válasz indulása. = Ívelő pályák. Bp. 1964. 97–150.
[29] Beköszöntő. = Két nemzedék. 538–539.

maradhat életképes Debrecenben, Gulyás pedig hiába ragaszkodott a vidéki irodalom egyesítésének eszméjéhez, magára maradt. A harmadik-negyedik számot, Gulyás felelős szerkesztői tisztének meghagyása mellett, már szerkesztő bizottság jegyezte: Buday György, Féja Géza, Fülep Lajos, Illyés Gyula, Németh László, és Szerb Antal; főmunkatársak: Juhász Géza, Kerék Mihály, Kerényi Károly, Kodolányi János, Matolcsy Mátyás, Prohászka Lajos, Cs. Szabó László, Szabó Lőrinc és Tamási Áron. A folyóirat „debrecenisége" ezzel végképpen elveszett. A Válasz a fővárosba költözött, szerkesztését Németh Imre, majd 1935-től Sárközi György vette át. „Sajnos, mocsárlecsapoló dühöm – kesergett Németh László Gulyásnak címzett levelében – megint lépre vitt. [. . .] A Válasz két társszerkesztője te voltál és Fülep. Fülep az első szám után belemerült az iszapba, te meg a Hajó utca 8-ba. Egyiteknek sem volt való a szerkesztés [. . .] " Ebben Némethnek, sajnos, igaza volt; Gulyás lelkesen végezte feladatait, de képtelen volt megbirkózni egy induló irodalmi vállalkozás ezernyi gondjával. Nem szívesen mozdult ki szülővárosából, és hiányzott egyéniségéből a kellő szervező képesség, szerkesztői erély. Mint szerkesztő, kudarcot vallott, csalódottan kellett visszavonulnia, ha vállalt feladatait a legjobb képességei szerint végezte is el. „Mi hárman – fejeződött be Németh levele – végül is megtettük kötelességünket, csináltunk a fiatal íróknak egy folyóiratot. . ."[30]

Béla Pomogáts

LA PREMIÈRE PERIODE DE LA POÉSIE DE PÁL GULYÁS

La carrière de poète de Pál Gulyás, écrivain de Debrecen, a commencé dans le cercle d'attraction de la revue Nyugat (Occident) et de la littérature „occidentiste": il a représenté les exigences européennes et le penchant philosophique de la poésie lyrique hongroise moderne. En tant que „poeta doctus" véritable, il connaissait et exploitait une tradition, jusque' à l'inconnue chez nous, de la littérature et du folklore mondiaux: les épopées archaiques et les mythes naifs, la mythologie populaire scandinave, roumaine et finno-ougrienne. Doué d'une connaissance immense de faits et d'une vaste connaissance de langues, il a étudié, avec un intérêt peut-être excentrique, les mythes archaiques, dans lesquels il a vu l'interprétation de l'existence humaine. Son intérêt se réglait d'après l'intérêt d'histoire religieuse et de mythologie florissant dans toute l'Europe. Il est entré en relation avec le représentant éminent des recherches mythologiques hongroises des années trente, avec Károly Kerényi aussi. C'était au cours de la recherche et de l'interprétation des mythes qu'il a créé sa poétique spécifique qui a prescrit la réception créatrice de la manière de création, de la technique, de la méthode de créer des images et de la versification des traditions populaires et particulièrement du folklore archaique finno-ougrien. C'est ainsi qu'il est entré en relation avec la tendance poétique populaire nouvelle et avec le mouvement populaire proprement dit, et particulièrement avec László Németh qui a joué un rôle important dans l'organisation du mouvement et dans la création de son idéologie. Aux années trente il était le compagnon d'arme le plus proche de Németh, qui a accepté un rôle dans l'organisation même du mouvement populaire, comme le rédacteur des premiers numéros de la revue Válasz (Réponse). Sa poétique élaborée et son rôle accepté dans le mouvement populaire ont fixé conjointement le chemin que Pál Gulyás devait parcourir à partir des traditions de Nyugat jusqu'à la poétique populaire mythologique.

[30] A levelet idézi BATA Imre: i. m. 138. V.ö. GULYÁS Pál: Nyilatkozat-riport az írói és irodalmi hősiességről. Tiszántúli Figyelő 1935. 3–4. sz. 50–52., NÉMETH László: Gulyás Pál szobájában. = Megmentett gondolatok. 1935., KISS Tamás: i. m. 238–239.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Ransanus és a hun–magyar rokonság

Az *Epitome Rerum Hungaricarum* történeti része – miként Kézai Simontól kezdve a XIV–XV. századi krónika-irodalom minden egyes darabja – a hun-históriával kezdődik. Ha az Epitome eme szakaszát alaposan megvizsgáljuk, hamarosan észrevehetjük, hogy Ransanus nem szorítkozik ezen fejezetek írásakor az általa fő forrásként használt Thuróczi János-féle krónika puszta másolására, illetve kivonatolására. A hunok történetének bizonyos részeit egyéni, magyar kútfőjétől eltérő módon adja elő. A hunok – és fejtegetéseiből következően a magyarok – származásának tárgyalásakor írja: „Cumque ex eo loco, fuerit eorum profectio, idcirco eodem libro prodidimus ipsos nationem fuisse Sarmaticam. Nec tamen ea nostra traditio, adversatur ei, quod Hungari quidam affirmant, perhibentes, Scythici generis se majores habuisse. Namque Sarmatarum nationes, quae duae sunt, Europaea videlicet et Asiatica, ex Scytharum genere defluxerunt. Affirmantes itaque nos, Hungaros exortos fuisse natione Sarmatica; non propterea inficiamur, ipsos a Scythis habuisse originem."[1] A képzett humanista nem fogadja el „bizonyos magyarok" (Hungari quidam) álláspontját, nagyon óvatosan jelzi, nem ért egyet a magyar történeti hagyomány vonatkozó állításával. Vajon milyen okok késztethették ilyen nézet kifejtésére a szerzőt? Esetleg nem akart ellentmondásba kerülni nagy világtörténeti munkájában, az *Annales Omnium Temporum*ban ezen problémakörről alkotott nézeteivel? Hivatkozik is az Annales VII. könyvére, ahol valóban bővebben tárgyalta a hunok történetét.[2] Vagy elfogadhatóbbnak tartja egy – feltételezésünk szerint – nem „barbárnak" számító szerző tudósítását, akinek munkájából az adatot – még a magyarországi krónikák ismerete előtt –merítette? Lehetséges azonban – úgy gondoljuk – a hun-magyar származás ilyeténképp alakulásának döntő okát máshol, mélyebb tudati szférában kell keresnünk. Mielőtt megkísérelnénk válaszunk körvonalazását, vizsgáljuk meg az Epitome egy másik passzusát! Illő módon, kellő tisztelettel tárja olvasói elé Ransanus a hun-magyar rokonságról alkotott elképzelését. „Non tamen me fugit, quendam Hungararum rerum scriptorem prodidisse, nihil esse discriminis inter Hunnorum et Hungarorum appellationem: sed latino quidem verbo, dici Hungaros, peculiari autem nationis linqua, eandem gentem vocitari, tum Magyaros, tum Hunnes. Ego nihil ea in re disputare ausim; ne hominibus hungaris, gentis suae rerum scriptoribus, reluctari videar. Ceterum ejus, ... Hunnos et Hungaros, eandem quidem fuisse gentem, utpote Scythicam, seu mavis dicere Sarmaticam; sed Hunnos fuisse cognominatos, a Duce Hunno nomine; Hungaros vero a Sarmatica quadam regione ...[4] Nem járhatunk messze az igazságtól, ha úgy véljük: Ransanusnál a hun-magyar rokonság valamilyen más módon interpretált – a XIV. századi elbeszélő forrásaink anyagában találhatóktól teljesen eltérő – felfogásról van szó. A hun és a magyar nép szerzőnknél a szkíta eredetű szarmaták két csoportját jelentik. Az előbbi Hunnus vezértől kapta a nevét, a másik a szaermáciai vidékekről.

Ugyanitt, könyvének VI. fejezetében olvasható, hogy a magyarok Hungár vezérrel – akinek nevét nem tartalmazza az általunk ismert Képes, illetve Thuróczi János-féle krónika – jöttek hazá-

[1] J. G. SCHWANDTNER: Scriptores Rerum Hungaric. veteres ac genuini, pars prima. Vindobonae 1766. (Továbbiakban: SRH I.) 431.

[2] Uo.

[3] Sajnos, nem sikerült a Ransanus által a XIII. század második felére „datált" Elinius nyomára bukkannunk.

[4] SRH I. 437–438.

jukba.[5] A hunok pedig Hunnus vezér vezetésével érkeztek Pannóniába.[6] Ransanus nem jelzi, hogy az említett két vezér rokoni kapcsolatban lenne egymással. A humanista szerző szerint a szarmatáknak két csoportjuk van: európaiak és ázsiaiak.[7] Előadásából nem derül ki az, hogy a hunok hova tartoznak, a magyarokról azonban kinyilvánítja: „Excedunt . . . a parte . . . Europeae Sarmatiae. . ."[8] A fentiek alapján – úgy gondoljuk – feltételezhető: Ransanus véleménye szerint a hunok voltak az ázsiai szarmaták. A VI. fejezet zárómondatában sem feledkezik meg a különbségtételről. „Ostensis jam causis, quibus est effectum, ut Hunnorum exercitus deletus pene totus esset, ex quarum narratione, eo usque nostram produximus orationem, ut doceremus, *alterum* in Pannonias, *Scytharum*, qui Hungari appellati sunt, adventum. . ."[9]

Ha eme motívumokat egy csokorba szedjük, észrevehetjük, hogy a ransanusi hun-történet nemcsak adataiban különbözik az Epitome magyar kútfőjében találhatóktól, hanem más gondolati tőről is fakad. A szerző nem tartja azonosnak a hun és a magyar népet. A Képes és a Thuróczi-féle krónikában leírt szoros rokoni kapcsolatokon lazítani igyekszik. Véleményünk szerint elképzelhetőnek látszik, hogy éppen ezért beszél szkíta eredetű szarmatákról, akiknek egy része – köztük a magyarok – Európában éltek, míg a többieknek, beleértve a hunokat is, Ázsiában volt az eredeti hazájuk. Távolabb kerülnek ezáltal a nyugati keresztények előtt rossz emlékezetű szkíták a magyaroktól, s lazábbá válik a rokonsági kötelék Attila hunjaival is. Ransanus saját gondolatmenetéből következően szükségtelennek tartja a korábbi magyar krónikákban található bonyolult családfa (Noe-Cham-Chus-Nemproth. . .-Etele-Ed-Ügek-Álmos) közlését is.

Az Epitome hun-történetének mondanivalójából logikusan adódik, s érveink sorát ékesen zárja Álmos anyja álomlátásának leírása.

Képes Krónika:	Thuróczi János Krónikája:	Ransanus:
„. . .Eleud filius Vgeg ex filia Eunodbilia in Scytia genuit filium, qui nominatur Almus ab eventu, quia mater (recte, matri) eius in sompno innotuerat avis quasi in forma austuris veniens, dum esset *gravida*. . . ."[10]	„Porro Eleud, filius Ugek, ex filia Enodbilii in Scythia genuit filium, quem ex eventu, Almum denominovit. Nam mater illius, dum esset *gravida*, vidit in somnis, avem quandam, in forma asturis ad se venire, suoque in gremio caput reclinare. . ." (SRH I. 99.)	„Ante enim, quam partu ipsum edidisset, vidisse illam per quietem affirmabant, asturem avem ad illam volasse, seque insinuasse in illius uterum. . ." (SRH I. 440.)

A tartalmi összevetés – formai hasonlóságok, rokonítható kifejezések kimutatása, úgy véljük, nem szükséges – egyértelműen mutatja, hogy Ransanus az álomlátás leírását Thuróczitól merítette. Jóllehet Ransanus érezhette, milyen fontos szerepet kap a *gravida* szó a magyarokat a hunokhoz, az Árpád-dinasztiát a hun uralkodó családhoz kötő köldökzsinór a magyarországi ítélőmester interpretálásában és főként az őt megelőző krónika-irodalom hun-koncepciójában, mégis – semmi esetre sem véletlenül – másképpen fogalmaz. Szemben forrása állásfoglalásával, Ransanusnál a madár (asturus) lesz a megtermékenyítő, így felfogásában az álomlátás egyrészt visszakapja eredeti értelmét, másrészt kizárja Álmos hun származását, elmetszi a köldökzsinórt.[11]

Pontosan nem lehet eldönteni, vajon milyen csoport vagy személyesen kinek a sugallatára állította be ilyen egyedülálló módon krónikaíró elődei és kortársa felfogásától élesen különböző formában a hun-magyar rokonságot szerzőnk. Feltételezhetjük, hogy Mátyás vagy közvetlen környezete nem tartotta eléggé „szalonképesnek", a keresztény nyugat számára pedig szívesen fogadottnak a Thúróczi-féle megoldást. Esetleg ilyen vagy hasonló óhajoknak eleget téve alkothatta meg a vázolt

[5] I. m. 437.
[6] I. m. 431.
[7] Uo.
[8] I. m. 437.
[9] I. m. 439.
[10] Emericus SZENTPÉTERY: Scriptores rerum Hungaricarum I. Budapestini 1937. 284.
[11] Valamilyen sólyom-fajta madár lehetett az Árpádok totemisztikus őse, és ez termékenyíthette meg – a monda szerint – a nemzetség ősanyját.

módon munkájának ezen részét Ransanus. A szkíták, a hunok és Attila így távolabb kerülnek a magyaroktól, a rómaiként feltüntetett Mátyás számára nem dehonesztáló a *laza* hun kapcsolat a keresztény Nyugat-Európa népei előtt, és mégis igényt tarthat a földre, amelyet népének ősei már egyszer megszereztek. Egyúttal kedvében jár annak a főként középnemesi csoportnak, amely magáénak vallja a *szoros* hun-magyar rokonságot, és hallgatólagosan elfogadja egy esetleges Attila–Mátyás párhuzam megvonását, amely sokak szemében a király népszerűségét emeli.

A hun-magyar történet Kézai által eszközölt életre keltése, Thúróczi-féle adaptálása, valamint mindennek ransanusi megkérdőjelezése talán annak a folyamatnak a tükörképe, amely a „sötét középkor" eszmevilágától a humanizmus emelkedett koncepciójához vezetett el.

Blazovich László

„Öltöznek be az erdők zöldbe"?

Az *Öltöznek be* kezdetű töredéket, a Balassi előtti, alig-alig ismert szerelmi költészet egyik nevezetes szövegemlékét a felfedező Borsa Gedeon 1957-ben fényképmásolattal és elég jó betűhű átírással együtt tette közzé.[1] Borsa cikkével csaknem egyidejűleg Mezey László már a töredék általa javasolt olvasatát is publikálta:

„ZÖLDVÁRI ÉNEK

Egy május-ünnep énekének töredéke

. . .öltöznek be az erdők
zöldbe. . .
he, hea, hó!
zöld erdőben neki. . .
he, hea, hó!
az piros hajnalon
az ifjak kegyeseket
szaggatják (?). . .
he, hea, hó!
virági, hog(y) a [föl]dbe (?)
mert virágzik az harmattól
a vagy ek. . . (?)
he, hea, hó!

Kéziratból."[2]

Ez a hibás olvasat Mezey közlése óta több antológiában megjelent.[3] A népszerűsítésből visszajutott a szaktudományba is: Gerézdi Rabán *A virágének* c. könyvfejezetében – ennek magának három kiadását[4] ismerem – a töredéket Mezey olvasatában idézi és *elemzi.*

A következő olvasatot a jövendő (népszerű) antológiák szerkesztőinek használatára szánnám. Azaz: 1) a nem értelmezhető betűket/betűcsoportokat nem írom át, 2) egy-egy sorba az együtt értelmezhető szócsoportokat írom, 3) a kutatónak továbbra is Borsa cikkéhez kell fordulnia. Az idézett és az alább közlendő új olvasat között a fő eltérések a következők: 1) a hangulatos, de helytelen – hiszen az nyilván más dalhoz tartozott – cím törlése, 2) az első sor genitivusának helyreállítása (ad analogiam egyébként a *Vestiunt silve* a *Cambridge-i daloskönyv*ből[5]), 3) a refrének helyreállítása, 4) a félreért-

[1] BORSA Gedeon: Ismeretlen virágének töredéke. ItK 1957. 236–237.

[2] Középkori magyar írások, szerk. MEZEY László, Bp. 1957. 366.

[3] Sőt, SZEPESI Attila a töredék egy költői parafrázisát is kiadta.

[4] GERÉZDI Rabán: A magyar világi líra kezdetei, Bp., 1962. 299–301., Uő.: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig, Bp. 1968., 479–481. A fejezetet – benne a verselemzéssel – egy ELTE-cikkgyűjteményben is kiadták, jegyzetként.

[5] E párhuzamra – mely pedig az általa használt olvasattal épp nem harmonizál – GERÉZDI (i. h. k.) figyelt fel.

hető „kegyeseket szaggatják" kifejezés szétválasztása, 5) a Borsa filológiai *kommentárjából* született „a vagy ek" sor törlése (ui. Borsa ezt még úgy gondolta, hogy *vagy* „ak", *vagy* „ek" olvasandó a szövegben, s itt az átíró Borsa kommentárját is versnek képzelte). Tehát:

. . . öltöznek be az erdő zöld . . . [-i] . . .-ben
he hea hó virág[6]
. . . zöld erdőben neki . . .
. . . hó
Az piros hajnal . . .
. . . az ifjak kegyeseket . . .
. . . szaggatják (?)
he he hea hó virág.
. . . mert(?) virágzik az harmattól. . .
he he hea hó
. . . ez világ. . .
he he hea hó virág

Horváth Iván

A Pázmány-levélfilológia helyzete

A Pázmány-levelek, -dokumentumok napjainkban is tartó szorgos gyűjtögetését figyelve néhány megjegyzést kell tennünk arra vonatkozólag, hogy milyen korábbi s újabb pontatlanságokkal kell számolnunk, milyenek a további kutatás lehetőségei, hogy is áll ma a Pázmány-levélfilológia?

1. Új bibliográfiánk valamennyi levél-publikációt számon tartja 1822-től 1967-ig.[1] A kiadások történetében, a dokumentumok feltárásának előrehaladásában igen nevezetes Hanuy Ferenc kétkötetes, század eleji kiadása.[2] A levelek nyelvi megoszlását azonban Hanuy adataihoz képest (i. m. I. köt. XVI. l.) helyesbítenünk kell: a latin–magyar–olasz–német–spanyol szövegek aránya nem 812 + 267 + + 25 + 1 + 1 / = 1106/, hanem 803 + 277 + 26 + 1 + 1 /= 1108/. (A levelek összes számának eltérésére a magyarázat a 12-es jegyzet I. részében van. A nyelvi megoszlás helytelen adatait egyébként a Hanuy könyvéről szóló recenziók némelyike átvette.)[3]

2. 1967-ben Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter két „kiadatlan" Pázmány-levelet közölt.[4] Ezeket azonban – másokkal egyetemben – Galla Ferenc 1943-ban már kiadta, 4-es és 8-as szám alatt.[5] Az említett 1967-es publikációban egy sajtóhiba is található: az 51. lapon közölt, Telegdy Annához címzett levél (ez Gallánál a 8-as számú) megnevezésében az írást 1633. december *6*-ára datálják, holott – néhány sorral lejjebb – az eredetiben december *5*-ét olvashatunk, akárcsak Galla közlésében.

3. Galla Ferenc említett kiadványában szerepel az a három levél is (az 5-ös, 7-es és 10-es számúak), melyeket megtalálhatunk az ItK 1975/5–6. számának 690–691. oldalán Benda Kálmán „Pázmány Péter néhány kiadatlan levele" című közleményében.[6] (Bendánál ezek az 5-ös, 7-es és 8-as számú levelek.) Az utolsó egyező levél dátuma (Galla: 10-es, Benda: 8-as) egyébként eltérő a két közleményben: Gallánál 1635. december *15*, Bendánál *25*. A helyes dátum december 25.

Gallának erre a harminchárom évvel ezelőtti szövegközlésére (amelyet szintén tartalmaz a Bibliográfia említett helye) tehát azért érdemes figyelmeztetnünk, mert az utóbbi években már a második esetben ismétlik meg egyes részleteit.

[6] hé hea hó virág? – Észrevételeiért köszönet a lektor Varjas Bélának.

[1] STOLL Béla–VARGA Imre–V. KOVÁCS Sándor: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Bp. 1972. 447.

[2] Pázmány Péter bíbornok. . . összegyűjtött levelei. I–II. köt. Kiad. és bev. HANUY Ferenc. Bp. 1910–11.

[3] LUKCSICS József, Religio 1910. 25. sz. 399., TAUBER Sándor, Hittudományi Folyóirat 1911. 817,. ZUBRICZKY Aladár, Katholikus Szemle 1910. 669.

[4] KOVÁCS Sándor Iván–KULCSÁR Péter: Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei. A. Hist. Litt. Hung. A. Univ. Szeg. 1967. VII. 49–51. – Klny.: It. Dolg. 48.

[5] GALLA Ferenc: Újabb kiadatlan Pázmány-levelek. Regnum 1942/43. 305–321. – Klny. is.

[6] BENDA Kálmán: Pázmány Péter néhány kiadatlan levele. ItK 1975. 685–691.

4. A legújabb szövegközlés után a ma összesen publikált Pázmány-szövegek (levelek és egyéb iratok) száma a következőképpen alakul:

Hanuy	1108 db
Szabady[7]	1 db
Tóth[8]	1 db
Galla[9]	31 db
Galla[10]	10 db
Iványi[11]	12 db
Benda	4 db
Összesen:	1167 db levél[12]

A fenti adatok azért figyelemre méltóak, mert Hanuy kiadásáig, tehát 1910–11-ig mindössze 313 levél volt publikálva. Ez azt jelenti, hogy a rendszeres, sőt a szórványos kutatások összessége is eredményesnek bizonyult, másfelől, a csak másodlagosan ismert írások száma is gyarapodott. (Ld. a 12 jegyzet II. része.)

5. Másodlagos információnk sok van: ezek az illető szöveget valahol említik, de maga a dokumentum nincs a birtokunkban. Már Hanuy közölte 13 lappangó levél adatait[13], melyek közül néhány azóta előkerült. Galla Ferenc 1936. évi szövegközlésében 8, 1943-as szövegkiadásában pedig 19 írásról tud, melyeknek fellelésére esélyünk lehet.[14]

6. További búvárkodásokra kell, hogy ösztönözzön az a tény is, hogy többen olyan könyvtárakra hívták fel a figyelmet, melyekben ismeretlen Pázmány-dokumentumokra lelhetnénk. Tóth László a nyitrai könyvtárra hívta fel a figyelmet, ahol Pázmány 1632. évi római útjával kapcsolatos iratokat sejtett.[15] A kutatások folytatására biztat Őry Miklós is[16], s egy személyes közlés alkalmával néhány könyvtárra is felhívta a figyelmet: a prágai egyetemi könyvtár Lobkowitz-hagyatékára, Dietrichstein kardinális olmützi hagyatékára, valamint a bécsi Kriegsarchivra. Ezek a helyek nem elérhetetlenek számunkra, de a Pázmánnyal kapcsolatos, egyre csak növekvő feladatok is arra köteleznek, hogy a kutatások a lehetőség szerint ismét tervszerűen folyjanak. Nem árt felfigyelnünk Pázmány levelezésére, melyről eddig még senki nem publikált nagyobb értékelő tanulmányt. A munka kezdete a rendelkezésre álló dokumentumok felmérése lehetne: el kellene különíteni Pázmány valódi leveleit a csak aláírásával ellátott, több mint két tucatnyi, a korabeli hivatalos iratok műfajaiba sorolható szövegektől, melyeket félreérthetően, a mai napig „levelek" név alatt emlegetünk. De egy sereg tanulsága lehet a levelek politika-történeti, művelődéstörténeti, irodalmi-stilisztikai vizsgálatának is. Szükséges mindez a tisztánlátás érdekében.

Hargittay Emil

[7] SZABADY Béla: Pázmány Péter kiadatlan levele Draskovich György váci püspökhöz. Győri Szemle 1930. 88–89.

[8] Tóth László: Pázmány Péter ismeretlen levele a magyar pálosok reformja ügyében. MKsz 1930. 106–112.–Klny. is.

[9] Pázmány Péter: Epistolae ineditae. Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél. Kiad. GALLA Ferenc. Vác, 1936.

[10] L. az 5. sz. jegyzetet.

[11] IVÁNYI Béla: Pázmány Péter kiadatlan levelei. Körmend, 1943. (Körmendi Füzetek 3.)

[12] Az adatokkal kapcsolatban három megjegyzést kell tennünk. I. Hanuy kiadásának bevezetésében (I. köt. VI.) még 1106 levéllel számol, a II. köt. egy lábjegyzetében azonban (761.) megmagyarázza a végülis 1108 levél kiadását. Ez az adat a kiadvány recenzióiban is (ld. 1, illetve 3 jegyzet) tévesen, 1106-ként szerepel. II. Galla Ferenc korábbi publikációja (ld. 9 jegyzet) címében 39 kiadatlan levelet ígért, azonban ezek közül 8 írásnak csak rövidebb–hosszabb tartalmi vonatkozását ismerteti az eredeti szöveg autopsziája, publikálása nélkül. Mivel ezek – sajnos – nem meglévő levelek, ezért kellett ennél a kiadásnál csupán 31 szöveggel számolni. III. Benda tulajdonképpen csak négy új levelet hozott, mert 6. sz. alatt közölt levél*részlete* nem jelent új szöveget, csak a Hanuy által 794. sz. alatt kiadott csonka levél kiegészítését. (Ld. Benda i. m. 690. 36. j.)

[13] HANUY: i. m. I: köt. XV–XVI.

[14] GALLA: Újabb kiadatlan. . . 3–5.

[15] TÓTH: i. m. 106.

[16] ŐRY Miklós: Pázmány Péter tanulmányi évei. Eisenstadt, 1970. 7.

Canova és Kazinczy

– Megjegyzések a halál neoklasszikus ábrázolásához –

A neoklasszikus szobrászművész, Antonio Canova hatása a magyar szellemi életre a múlt század első harmadában jelentős volt. A főurak igyekeztek eredeti alkotásokat vásárolni tőle, mások szobrairól készült gipsz-kópiákkal vagy metszetekkel díszítették szobáikat.

Nagyon fontos szerepet játszott Bécs is abban, hogy Canova neve nálunk ismertté vált. Albert herceg fiatalon meghalt felesége, Mária Krisztina számára vele készíttetett síremléket. Ezért Canova 1798. augusztusában Bécsbe látogatott. Itt az Udvar letelepedésre kérte a művészt, aki visszautasította ezt a meghívást.[1] Örült viszont a megrendelésnek, mivel az általa tervezett Tiziano-mauzóleumot, amit Velencében nem fogadtak el, most – apróbb változtatásokkal – itt megvalósíthatta.[2] A művön a siratókat látjuk, közöttük egy szimbolikus alakot, Pietát, aki az urnát a mű hátterét képező piramis kapujába viszi.[3] Az ábrázolt személyek az élet három különböző korát mutatják: az elöl haladó kislánytól a vak öreg koldusig. A jelképes figurákat füzérdísz kapcsolja össze. A kapu fölött van Mária Krisztina portréja, ezt – a halhatatlanság ősi emblémája – a saját farkába harapó kígyó övezi. Jobb oldalon lent a halál géniusza (a vak koldus kompoziciós párja) a hit oroszlánjára dől. Az emlékművet 1805-ben az Augustinerkirchében állították föl. Az avatásra Canova ismét Bécsbe utazott.

Canova és a kortárs magyarok. A szobrok története

Az emlékmű avatásán ismerkedik meg Eszterházy Miklós a művésszel. Eszterházy meghívja Canovát Kismartoni kastélyába. Egyben megrendeli nővére, Leopoldina szobrát.[4] A mű egy év múlva elkészült.[5] Leopoldina félrefordított fejjel ül (a modellt nézik így a művészek), bal kezével rajztáblát, jobbal tollat fog. Az alkotás ma Kismartonban (Eisenstadt, Ausztria) található, a hercegi palota kertjében, a szobor számára létesített kis építményben.

Rajongó híve Canovának Széchenyi István. Római útja alkalmával először őt keresi föl. Naplójában sokat emlegeti – mindig elismeréssel. „Er (Canova) verfertigte erst neulich mehrere Köpfe (jegyzet: Sappho, Estei Eleonora, Beatrice) die von einer wunderbaren Schönheit sind – diese werden aber nicht verkauft; zu meinem Glück, den(n) ich würde mein Reise Geld ganz gewiss verthun, und anstatt nach Griechenland zu reisen oeconomisch in Rom verbleiben! – Es ist doch ein Unglück alle Leidenschaften der Welt in sich selbst vereinigt zu sehen! ich muss mich sehr in Acht nehmen, keine überwiegende Lust für Bilder und Statuen zu bekommen, den(n) ich bin sehr nahe daran. . ."[6] Végülis kedvet kapott a szobrokhoz és vásárolt kettőt: a Beatricét és az Aspasiát. Az előbbi választásában Dante iránti szeretete is motiválhatta.[7] Östör József 1941-ben megkérdőjelezte a Beatrice-büszt eredetiségét. Azzal érvelt, hogy Széchenyi végrendeletében nem említette ezt az alkotást.[8] Östör véleménye szerint Canova valamelyik tanítványa faraghatta. E. Bassi könyvében kétszer írt a Széchenyi számára készült változatról, melyet maga Canova faragott. „Ugyanerre a modellre Canova készít egy másik Beatricét is (az elsőt Cicognarának), szintén 1819-ben, a bécsi Széchenyi István lovag számára."[9] A portré idealizált vonásaiban a kortársak Mme Récamier arcát vélték felismerni.[10] A másik szoborról, az

[1] Vittorio MALAMANI: Canova. Milano 1911. 66.

[2] MALAMANI: i. m. 67.

[3] Hugh HONOUR: Neo-classicism. Penguin Books 1973. 156.

[4] MALAMANI: i. m. 119.

[5] Leopoldo CICOGNARA: Storia della scultura. Venezia 1813. III. köt. katalógus

[6] Széchenyi István Összes Munkái. Bp. 1921–39. 10. köt. 282. 1818. aug. „(Canova) újabban több fejet készített (Sappho, Estei Eleonora, Beatrice), melyek csodálatos szépségűek, de ezek azonban nem voltak eladók szerencsémre, mivel egészen biztosan rájuk költeném az utazási pénzemet, és ahelyett, hogy Görögországba utaznék, anyagi okokból Rómában maradok. Mégiscsak szerencsétlenség a világ összes szenvedélyét önmagában egyesítve látni. Nagyon ügyelnem kell arra, nehogy túlságosan kedvet kapjak a képekhez és a szobrokhoz, mert nagyon közel állok ahhoz."

[7] Széchenyi többször idézi Dantét: pl. Világ. Pest 1831. 506. Stádium. Lipcse 1833. X. stb.

[8] ÖSTÖR József: Valóban Canovától van-e a cenki Beatrice-szobor? Soproni Szemle V. 1941. 239–40.

[9] Elena BASSI: La Gipsoteca di Possagno. Venezia 1957. 42. és 203.

[10] MALAMANI: i. m. 250. és Mario PRAZ: Gusto neoclassico. Firenze 1940. 230.

Aspasiáról Széchenyi az 1833. áprilisában Pozsonyban kelt végrendeletében tesz említést. „18-szor Canovától szobrázott Aspasiát ... A Tudóstársaságnak ... ajándékozom." Östör még mindkét művet látta a cenki Széchenyi-kastélyban. Azóta sajnos nyomuk veszett, valószínű a háború alatt tűntek el. Ma sem Nagycenken, sem Sopron közgyűjteményeiben nem találhatók, és az Országos Műemlékfelügyelőség nyilvántartásában sem szerepelnek.

Megvan viszont Egerben az a San Giovannino, melyet Canova, aki Velence mellett, Possagnóban született, ajándékozott Pyrker Lászlónak. Pyrker, a későbbi egri érsek mint velencei pátriárka barátságban volt vele. Kazinczy megemlíti a szobrocskát: „Minthogy a' Patriarcha János nevet is visel, Canova neki eggy ülő Keresztelő-Jánost tapaszgata gipszből, melly vendégelfogadójában áll eggy aztalon. Canova azt márványból akará neki készíteni, de elholt."[11] A gyászszertartást Pyrker celebrálta. A velenceiek tőle „lopták el" a holttestet, hogy az Akadémián utolsó búcsút vegyenek a honfitárs nagy szobrásztól. Pyrker az alkotóval eltemette annak magyarországi hírét és hatását is.

Lassan százötven éve még alaposabb tanulmány sem jelent meg Canováról hazánkban, mindössze néhány rövid írás, sokszor felületes megállapításokkal, adatokkal, következtetésekkel. Szimbolikus a szakirodalom időrendje is. Az első értő, átgondolt cikk 1832-ben jelent meg, egy tíz oldalas dolgozat, Harsányi Páltól.[12] Azóta összesen nem írtak nálunk ennyit és ilyen jól róla, egészen 1973-ig. Ekkor publikálták Bajkay Éva Canova című könyvecskéjét. A közben eltelt időszakban csak részkérdéseket vetett föl a hazai Canova-irodalom,[13] főleg a művész nálunk található szobrai kapcsán, azok eredetiségét bizonyítva vagy megkérdőjelezve.

Többet érdemelne Canova: ha másért nem, legalább a XIX. század első három évtizedében a magyar irodalomra és művészetre tett jelentős hatásáért; legalább azért, mert akik e változó kor szellemi arculatát Magyarországon meghatározták, ismerték, szerették őt és sokat tanultak is tőle – tehát magyar szempontból több figyelemre érdemes.

Canova műhelyéből indult az első magyar szobrász, Ferenczy István. Rómában faragta *Pásztorlánykáját*, a „szép mesterségek kezdetét". Ferenczy művein lépten-nyomon érződik a mester közvetlen hatása: a Brunswick-síremlék géniusza például Canova-adaptáció. Kazinczy Ferenc barátságába fogadja a Rómából hazatérő Ferenczyt. Levelezésében büszkén emlegeti fiatal barátját, aki Canovánál tanult. Kazinczy canovai alapon szeretne programot adni a kialakuló új magyar művészetnek. Két verset is írt Canova ihletésében, de azért is, „... hogy ifjaink ez által is vonattassanak a festés és faragás míveit csudálgatni, ismergetni".[14]

Canova magyar fogadtatásának adatai érdekes új anyagot szolgáltatnak a Kazinczy-kutatáshoz.[15] Szauder József véleménye szerint: „A kor legérzékenyebb ... nagyjai még közelebbről és bensőségesebben fogták fel pl. annak a Canovának a művészetét, akinek rehabilitációjára a XIX. századi, romantikus eredetű értetlenség után csak a legutóbbi évtizedekben került sor."[16] Nem haszontalan Canováról szólni Magyarországon található szobrai okán sem. Van Gyömrőn egy kevéssé ismert relief, a református templomban: a Búslakodó géniusz.

A Búslakodó géniusz

E domborművet a református templom falába süllyesztett fülkében helyezték el. Alatta, kívül a fülkén, egy nagy fekete tábla látható. Ez a Canova-műtől függetlenül készült, vele sem méretében, sem minőségében nem illik össze. Azonban nyújt néhány támpontot a reliefre vonatkozóan. A tábla eredetileg a Wartensleben család kriptája számára készült, 1798-ban. E helyütt volt 1829-ig – ekkor helyezték el Canova domborművét a templomban. A családi kriptát a háború után lebontották. A

[11] Kazinczy Ferenc levelezése. Közzéteszi VÁCZY János, HARSÁNYI István stb. 1–23. köt. Bp. 1890–1960. 20. köt. 561. (1828. dec. 10.)

[12] HARSÁNYI Pál: A' búslakodó Genius Gyömrőn. Sas 1832. 43–53.

[13] FERENCZY József: Canova síremléke. Tolnai Világlapja 1913. 46. sz., HEKLER Antal: Canova-szobrok Magyarországon. Napkelet I. 1923. 383., CSATKAI Endre: „Canova magyar mecénásai". Magyar Művészet 1925. 130.

[14] Kaz.Lev. 10. köt. 455. (1813. júl. 2.)

[15] SZAUDER József: Veteris vestigia flammae. Az estve és Az álom című kötetben Bp. 1970.

[16] SZAUDER: i. m. 390.

tábla eredeti rendeltetését mutatja formája és a rajta levő felírás módja. Ezek szerint a családi sírboltban a következők nyugodtak: Teleki Klára, aki 1798. februárjában halt meg; férje Wartensleben Vilmos 1798. áprilisában; és itt volt még a néhány hónapos korában elhunyt Vay Vilmos is. A táblát Vay Dánielné, Wartensleben Eszter készíttette édesanyja, édesapja és kisfia számára. Adatai egybevágnak a kortárs periodikák és levelezések adataival, így ez utóbbi – az elhelyezésre vonatkozó dátum is valószínűleg helyes: E Mense Aug. A. D. MDCCVIIIC. Filia materque moestissima posuit. . .[17]

A huszonnégy évesen már özvegy,[18] árva és gyermekfosztott asszony a táblánál méltóbb emléket akart állítani szüleinek és kisfiának. Ezért rendelt síremléket Canovától. A dombormű anyaga carrarai márvány, alakja a görög sztélékre emlékeztet. Fölül timpanonnal és a két végén kifelé nyíló körívvel – ide az etruszk szarkofágokon gyakran két profil került – alkotja a sírlap fölső részét. A timpanonban levelekkel és fürtökkel szőlőinda kígyózik, a tompaszögű csúcsban egy lepke repdes. Alatta a lap három osztású: a középső részben egy kövön ül a halál nagy szárnyú angyala. Jobb könyökét urnára téve támasztja bús fejét a lefelé fordított fáklyára. Tőle balra kard, jobbra pálma, mindkettő babérral koszorúzva – ezek a halottak szimbólumai. A kard Wartensleben Vilmos generális dicső tetteire utal, a pálma pedig Teleki Klára művészet-szeretetére. (A gyömrői református templomban ma is őrzik egyik munkáját, egy szép hímzett terítőt.)

A vásárlás körülményeiről Harsányi írt 1832-ben.[19] „Ezt . . . Wartensleben Eszter Asszony . . . édes atyjának . . . édes anyjának . . . 's fijának emlékezetére készíttette a' római nagy mívészszel, kit ezen mivéért 1000 arannyal tisztelt meg. Rómából Bécsbe, onnat pedig Pestre hozatott. . ."[20] Mikor és hol történhetett a megrendelés? " Wartensleben Eszter asszony . . ., ki ez előtt orvosi javaslásból, climájáért, olasz országban lakott. . ."[21] Mikor? Ezt Kazinczy Ferenctől tudjuk. Kazinczy Ferencet és Lászlót hagyományos jó kapcsolat fűzte a Teleki, a Wartensleben és Vay családokhoz.

Kazinczy László Wartensleben Vilmos katonája volt. Bátyjának így írt 1790-ben. „Bétstől a 3-dik Station vettem a Gróf Wartenslebenné levelét, a melybe parancsolta, hogy vissza térjek, és így szerentsém vólt a nagy kegyességéért személyesen kezeit tsókolni. Lelkem be nagyra nőtt az *Eszter,* soha még nagyobb 15 Esztendős Lányt nem láttam. 3 napot a Gróféknál igen jól töltöttem."[22] László járt a család gyömrői birtokán, erről bátyja emlékezik meg. „László öcsémet Generális gr. Wartensleben . . . a maga házánál Gyömrőn . . . a regementnek zászlótartójává nevezte ki."[23] Kazinczy Ferenc mindig tisztelettel és szeretettel emlegette őket. „Ő (K. László) érzette nagy mértékben mit köszönhet a' Teleki és Wartensleben háznak. Mi sem fogjuk azt soha elfelejteni."[24]

Kazinczy Ferenc megtartotta a szavát, és amikor Wartensleben Eszter 1812. októberében, Bécsben találkozót kért tőle, nagy örömmel tett eleget ennek a meghívásnak. „A' Mélt. Úr Ángya hozzám izent, hogy velem akarná meglátni a' Belvedert. . ." – írta Vay Miklósnak. A tárlatvezetésre nem kerülhetett sor, mivel a Belvedere zárva volt, minek oka az lehetett, hogy a franciák a műalkotások egy részét Párizsba szállították. Sokat fájlalja ezt Kazinczy. E levelét pedig így folytatja: „Azután eggy estve elvezettetém magamat Ábrissal (Vay Ábrahám) a' szép, valóban most is igen szép és felette szeretetreméltó Tanthoz. Az a' Junói szép növés, azok a' szép nagy szemek, és az a' mivelt lélek elbájoltak, 's megengedtem azt a' fonákságot, hogy a' maga Anticatholicizmusát harsogtatta – talán hogy a' superintendens (. ..) és mi ketten tudjuk, hogy ő az egyedül üdvözítő hitnek nem lett vallójává."[25] E találkozásról néhány hónap múlva (1813. febr. 6.) újra megemlékezik: részben ismételve az előbbieket,

[17] A Wartensleben család kriptájára vonatkozó adatot megerősítette Hegyi-Füstös István író, református lelkész, aki még ismerte a kriptát. A fekete táblán levő felírás helyességét a következő források alapján ellenőriztem. Teleki Klára halálának időpontjára vonatkozóan vö. Wartensleben Vilmos levele, idézi IVÁNYI Béla: A széki gróf Teleki család gyömrői levéltára. Szeged 1937. 445. ezen kívül NAGY Iván: Magyarország családai. Pest 1865. XII. köt. 69. Wartensleben Vilmos 1798. ápr. 21-én halt meg, vö. NAGY Iván: i. m. 69.

[18] Férje, Vay Dániel szintén 1798-ban halt meg, vö. NAGY Iván: i. m. 104.

[19] HARSÁNYI: i. m. 43.

[20] Ezt az adatot találjuk Cornelio BUDINIS: Gli artisti in Ungheria. Roma 1936. 137. könyvében is.

[21] HARSÁNYI: i. m. 43.

[22] Kaz.Lev. 2. köt. 66. (1790. máj. 10.)

[23] Kaz.Lev. 1. köt. 543–4. (1783. máj.)

[24] Kaz.Lev. 5. köt. 341. (1808. febr. 26.)

[25] Kaz.Lev. 10. köt. 196–7. (1812. dec. 16.)

részben – nekünk most ez a fontos – új adat közlésével egészítve ki azokat. Ekkor említi Kazinczy Vayné itáliai utazását. „B. Vay Dánielnénál a' Kalv. Superintendenst lelém. Szörnyű Kalvinizmussal *jött meg Rómából*, vagy csak azzal akará mutatni, hogy meg nem tért. Még most is virágzik teste, növése Junói, lelke pedig széppé tenné, ha rút volna is."[26] A Harsányi említette utazás tehát 1812. októbere előtt ért véget. A reliefet Vay Dánielné valószínűleg római tartózkodása alatt vásárolta Canovától.

Canova akkoriban különösen sok sírlapot készített, a halál angyala motívumát variálva. Vagy szobrainak egy-egy jól sikerült figuráját dolgozta föl domborművön is. „A szobrász e periódusában halotti sztéléinek kompozíciós motívumait ismétli."[27] – írja az 1812. körüli évekről E. Bassi. A művész e korszakának jellegzetességeiről jegyezte föl Paravia: „Még másokon is dolgozott, melyek ámbár alig mutatnak többet, mint egy urnát és az oldalára támaszkodó, síró alakot, mégsem kevésbé gyengédek és kifejezők."[28] Canova ezekben az években készült szinte mindegyik reliefjén megtaláljuk a gyömrői Búslakodó géniusz hasonmását, többek között a Mellerio- és Stuard-síremléken. A gyömrőiével közös formai megoldások közül a timpanon és köríves lezárás a G. Volpato-, Holstein-, Mellerio-, O. Trento-sztélék jellemzője. Darab kövön ülő és előre hajolva urnára támaszkodó alakot az előbbieken kívül a Monumento G. Bossi, D. Manzoni domborművein láthatjuk. A babérkoszorú valamennyi sztélén megtalálható, néhol több is. Ilyen a Stuard-emlékmű, melyen két álló géniuszt látunk, lefelé fordított fáklyával.

A Búslakodó géniusz Gyömrőre kerülését Harsányi írta le. „Pestről ez előtt 3 esztendővel, (1829-ben) midőn Gyömrőn a' református templom felépíttetett, oda, mint a' gróf Wartensleben familia részjószágába kivitetvén, ott, gróf Exteni Wartensleben Károly, ki az illyeneket méltánylani tudja, a' catedrával általellenben a' kép természetéhez megkívántató világosságban, a falba tétette."[29] A relief ma is ott található.

Szintén 1829-ben hozták elő a családi kriptából az említett fekete táblát. Mivel ez a domború számára készített fülkébe nem fért bele, ezért az alá tették. Harsányi 1832-ben már együtt látta őket, a mai állapotnak megfelelően. A fekete tábla adatai helyesek, természetesen a kriptára, és nem a domborműre vonatkoztatva. A magyar szakirodalomban az okozta a legnagyobb zavart, hogy a tábla elkészítési évszámát (1798) a Canova-műre is értették. Így jutott pl. Csatkai arra a következtetésre: Vayné 1798-ban, Canova bécsi látogatása idején rendelte a sírlapot, Kazinczy Ferenc közbenjárásával.[30] (Harsányi cikkét Csatkai nem ismerte.) Nehezen elképzelhető azonban, hogy Kazinczy 1798-ban segített volna Vaynénak: hiszen 1794. decemberétől 1801. júniusáig börtönben volt. Mindamellett természetesen nem lehetetlen, hogy Vayné már akkor, 1798-ban megrendelte Canovától a reliefet és csak 14 évvel később, itáliai útja alkalmával realizálódott a vétel. Ámbár bécsi rendelésre utaló adatot nem találtam.

E fejezet végén szeretnék megemlíteni egy olyan, Magyarországon található Canova-szobrot, amelyről a hazai szakirodalomban még nem esett szó. A jelenleg magántulajdonban levő „Elena"-mellszobor a hátulján levő írás szerint 1812-ben készült. (AN. CANOVA F. 1812) A terrakotta büszt valószínűleg a Palazzo Albrizzi (Velence) márvány „Elena"-jának gipsz eredetijéről égetett változat.[31] Az Isabella Albrizziről faragott márvány „Elena" annyira tetszett Byronnak – aki személyesen nem ismerte Canovát –, hogy verset írt Canova e szobrára.[32]

„Amoroso pianto"

A Magyarországon található Canova-szobrok közül a gyömrői hordozza magán leginkább szobrászának és korának sajátosságait. Formája, mint említettük, antik sztélére emlékeztet, melyre a görögök gyakran epigrammákat is írtak. Hugh Honour párhuzamot von Canova kisebb emlékművei és a görög

[26] Kaz.Lev. 10. köt. 247.
[27] BASSI: i. m. 203.
[28] A. PARAVIA: Notizie intorno alla vita di Antonio Canova. Roma 1823. 16.
[29] HARSÁNYI: i. m. 44.
[30] CSATKAI: i . m. 130.
[31] A szobor jelenleg Drippey Miklós tulajdonában van. MALAMANI: i. m. 172. lapján írt az „Elena"-szoborról.
[32] Byron: In this beloved marble view . . . kezdetű versét idézte: MALAMANI: i. m. 172. Byron is barátságban volt Isabella Albrizzival.

epigrammák között. „... Canova kisebb emlékművei a görög antológiák csípős, rövid, halálról szóló epigrammáit juttatják eszünkbe. Azokat csakugyan a görög városok kifelé vezető útjait szegélyező *Sztélék* inspirálták."[33] Valóban a görögök írták le sztéléiken a halott tulajdonságait olyan pontosan és hatásosan, mint Canova a maga sírreliefjein. Ez az elméletíró Milizia követelménye: egy emlékműnek az elhunyt karakterét kell ábrázolnia, és nem szabad azonnal föl nem fogható allegóriákat használnia. Canova kompozíciói egy alakra koncentrálva, esetleg kiegészítő motívumokkal épülnek föl, mindig úgy, hogy a tekintet rögtön befogja, átlássa az egészet.

Ezeket a síremlékeket nem a gyötrelem, a borzalom hatja át, inkább a harmonikus szépség. Nincs közvetlenül jelen a halál (a Volpato-emléken csak a halott büsztje látszik, szobor a szobron), a túlélők fájdalmát mutatja, ahogy az epigrammákat is tőlük kapták az eltávozók útravalóul. Maga az emlékmű mutatja – hiszen a halottak tovább élnek az élők emlékezetében (Milizia) – az elhúnyt nemességét, nagyságát, találóan jellemezve őt. A kortárs-barát Cicognara szerint Canova monumentumai: uno piu felice dell'altro, egyik vidámabb, mint a másik. A halál a neoklasszicista szobrásznál nem zörgő csontváz, ábrázolásának nem célja a memento mori, nem akarja, hogy az élők ilyen közvetlenül „ráemlékezzenek" a halálra. Nem, Canova Ámora alig különbözik a halál géniuszától. Az újjászületés: a szerelem és a halál egysége ez, a körforgásé, a lepke-elmúlásé. Winckelmann a halált és az álmot találja közös eredetűnek. „... a Halál figurája és bátyja, az Álom, két gyönyörű ifjú lefelé fordított fáklyával."[34] A lefelé fordított fáklya jelenti egyrészről a halált, másrészről az álmot és az éjszakát. Ugo Foscolo *Az estéhez* című versét így kezdi: „Tán mert jelképe vagy a nagy Nyugvásnak / azért örülök úgy jöttödnek, Este;"[35]

A neoklasszicizmus korában általánossá vált ez a szemlélet. Talán Mitrász kultuszának távoli visszacsengése ez. Mindenesetre a meghaló-föltámadó pogány Nap-isten a XVIII. században újra ismertté vált. Winckelmann írt arról, hogy görög ég alatt feltámadtak Közel-Kelet (egiziani) istenei.[36] Mitrász a Nappal kell új életre, mert legyőzte az éjszakát és a halált egyszerre szimbolizáló fekete bikát. Az éjszaka és halál egységét periodikusan fölváltja a Nap, az újjászületés. Ez a gondolat jelenik meg a pillangó, a saját farkába harapó kígyó stb. motívumában is. Több Mitrász-szentély maradt fönn Rómában (San Clemente, a Terme di Caracallában stb.) Ismerte ezeket Winckelmann, Róma műemlékfelügyelője. Műveiben gyakran találunk utalásokat a Mitraeumokra.[37] Néhány évtized múlva Canova, az akkori „prefetto delle antichità" a szentélyeken levő ábrázolásokat beleépítette művészetébe. Innen nyeri ihletését kedvelt figurája, a halál géniusza is. Mitrász segédistenei tartják így lefelé, illetve fölfelé a fáklyát. A kentaurt legyőző Tézeusz szobrának mozdulata pedig azonos a bikaölő Mitrászéval.[38] Canova Perszeuszra, Páriszra frígiai sapkát tesz, ez a frígiai Mitrász viselete. Erről megemlékezik Cicognara is.[39] A mindent fénnyel elárasztó, meghaló és föltámadó pogány isten illett a kor szellemi arculatába.

[33] HONOUR: i. m. 158.

[34] HONOUR: i. m. 148.

[35] A verset magyarra Jékely Zoltán fordította. Megtalálható: A világirodalom legszebb versei. Bp. 1973. I. köt. 262. Olasz eredetiben az első két sor: Forse perché della fatal quiete /tu sei l'immago a me sì cara vieni / o sera! idézve: Antologia Foscoliana di C. F. GOFFIS. Torino 1953. 92.

[36] „Mitologia degli Egiziani nacque quasi di nuovo sotto il cielo de' Greci." J. J. WINCKELMANN: Monumenti antichi inediti. Roma 1767. 332. Norden és Pococke közel-keleti utazásairól, ennek nyugat-európai hatásáról írt: CICOGNARA: i. m. 214. Egyébként Richard Pococke adta meg 1743-ban a piramisok első modern leírását, 14 megnyitott sír alapján.

[37] WINCKELMANN: i. m. 24., 41., 320. stb. lapjain elemezte a Mitrász-ábrázolásokat és a lefelé fordított fáklyát. Említi másutt is.

[38] Tézeusz és Mitrász egyaránt bal lábát térdben hajlítva az ember-állatra helyezi, jobbal – feszesen tartva – támaszkodik. Bal kezével az állat fejét fogja, jobbal lesújt. Mitrász a jobb kezében levő tőrt már belevágta az állatba. Tézeusz még nem: épp a lesújtás előtti pillanatot ábrázolja Canova, így a jobb magasan föntvan. Ezért a háromszög-alapkompozíció kicsit másként épül föl. Mitrász jobb lába, törzse képezi a háromszög egyik szárát; jobb keze és az állat bal mellső lába a másikat. Alul kígyó zárja le a kompozíciót. Canova a háromszöget a következőképpen alakítja: Tézeusz jobb lábán, törzsén föl a bal válláig; majd bal karján és a kentaur bal kezén le. Ebben a nagy háromszögben benne van egy kisebb, ezt pontosan a Mitrász-domborművek szerint alakította ki Canova. (Egy jellegzetes Mitrász-ábrázolást láthatunk: TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre: Mitológia. Bp. 1974. 394.)

[39] CICOGNARA: i. m. 267. lapján írt erről: „Quest'elmo da parecchi autori vien fatto simile al berretto frigio, con due orecchie."

Hugh Honour szerint a winckelmanni ideál tökéletes megvalósítása: a XIII. Kelemen pápa síremlékének géniusza. Canova az álom és a halál fennkölt nyugalmával láttatja ezt a figurát.[40] A halál az álom testvére, s alig különbözik Ámortól. Ezzel a halál elvesztette félelmetes hatalmát. Vajda György Mihály a Goethe-i halál-szemléletről írja: „Ez a tétel (a halált az antik művészek az álom testvérének mutatták be)... felszabadítóan hatott az ifjú Goethére, mert általa az emberi lét egy fontos mozzanatát tudta kiszakítani a borzalomból és átmenteni a szépség birodalmába."[41] Goethe Géniusza a „Földgolyó felett lebeg, s egyik kezével lefelé, másikkal felfelé mutat." Canovához hasonlóan Goethe is élettel telíti a sírköveket, például a Velencei epigrammákban: „Sírkövet, urnát élettel díszített a pogány fel: /bacchánsnők kara ring s faun buja tánca topog..." Ő Ámor kezébe adja a fáklyát, s a költő lelke dús létet lehel sírja kövébe. (vö. még Római elégiák)[42] Schiller verse, a Görögország istenei szintén e gondolatkörben fogant: „Nem lépett a haldoklóhoz akkor / Szörnyű csontváz. Csók emelte le / Véglehelletét a lágy ajakról, / Fáklyáját egy Géniusz keze / Földnek fordította..."[43]

A magyar irodalomban Kármán József művének, a *Fanni hagyományai*nak egyes részei mutatják e szemlélet elterjedését. A *Fanni hagyományai* értelmezésében Bíró Ferenc ír arról, hogy a zörgő csontváz helyett egy szép ifjú jelképezi a halált.[44] „... mint vélegénynek, úgy megyek a halál angyalának elébe. Hálaadással és öleléssel fogadom el ezt a szabadítót. Nem! nem az a rettentő váz ez, mint a hogy őtet nekünk festik: egy szép és kedves ifjú, a ki barátságosan általvezet innen a keservek közül a nyugalomra." A halál géniusza Kármánnál a szerelem istenével, Ámorral azonos: „Ez a' gyenge Kéz, a' Szerelem, a' Koporsóhoz vezet és megszabadít kínzásaitoktól."

Az újjászületés gondolata – erre Szauder József hívta fel a figyelmet – a kor magyar irodalmának is egyik alapvető élménye. „Csokonai, a halálos beteg,... öleli magához enyelegve a halált és a költői halhatatlanság ... reményét, úgy írt, ahogy Canova kereste a halál pillanatában a regeneráció, a föltámadás mozzanatát, az Ámor és Psyché-ben."[45] Ahogy Canovánál a lepkét tartó kezek kompozíciós megoldása, úgy forog körbe a költő pillangó – hernyó – pillangó létbe. Csokonai *A pillangóhoz* címzett versében, Canovához hasonlóan, Ámor és Psychéről, a „fönt" és „lent" dinamikus forgásáról ír. A „hajdanán" és a „most" ellentétét a „mikor lesz" igyekszik feloldani. Halálos álmából az isteni szerető, Ámor által felébresztett lány története összekapcsolódott az újjászületés gondolatával. Ilyen értelemben készíti Canova Ámor és Psyché szobrait, így írja Csokonai is versét. Kazinczy Ferenc ebből a szempontból közösséget lát Canova és Csokonai művészete között. Az elhunyt költő sírjára először Canova-szobrot akart állítani, az Ámor és Psychét.[46]

1806-ben Kazinczyt magát közelebbről is megérintette a halál: meghalt a kislánya, Iphigenia. A szomorú esetről Csereynek számol be, a halálról való jellemző elképzeléseit fejtegetve. Ebben közel áll Goethéhez, ő is pogány példákra hivatkozik. „A görögök ... a rutat is szépben adták elő. Sarcophagusain táncoló Geniusok láttattak. Nem egy csontváz kaszálta-el nálok az életet ... hanem Ámor maga, egy megfáradt szép Ifjú, eltikkadt egyik lábszárát pihentetve, reá könyököl a visszájára fordított fáklyára [ez látható a gyömrői reliefen] ..., vagy: a még gyermek Amor [Canova szobrain Ámor és a halál géniusza azonos modell után készült] megragad egy szép leány gyermeket, s ajkára nyomván szent csókját, azt a maga mátkájának eljegyzi. Görögül mind a lélek (amit itt a leány jegyez), mind a Lepe Psychének hivattatván, ezt a mennyei Jegyest Psychének nevezték el és Lepkeszárnyat adtak neki."[47] A szépséget keresi Kazinczy még kislánya halálában is; a szépséget jeleníti meg Canova síremlékein. A szenvedés és a szenvedő közé áll az esztétikum, mintha álmodnák, nem élnék a halált.

Kazinczy az Iphigenia nevű kislánya számára tervezett síremlékre Canova-szobrot akart állítani, megint az Ámor és Psyché története alapján. „A' piedestálra pedig ... a' Psyche statuája, (Canova után

[40] HONOUR: i. m. 150.
[41] VAJDA György Mihály: Lessing. Bp. 1955. 49.
[42] Az idézetek sorrendben: 1. Goethe: Genius (Goethe: Versek. Bp. 1963. 415. ford. Mészöly Dezső) 2. Goethe: Sírkövet, urnát (Goethe: i. m. 421. a Velencei epigrammákban, ford. Rónay György) 3. Goethe: Római elégiák (Goethe: i. m. 229–253.)
[43] idézte VAJDA: i. m. 49.
[44] BIRÓ Ferenc: A Fanni hagyományai értelmezéséhez. ItK 1975. 472. A közölt Kármán-idézetek: Kármán József: Fanni hagyományai LV. és LIV.
[45] SZAUDER: i. m. 117.
[46] Az adatra nézve l. SZAUDER: i. m. 387.
[47] Kaz.Lev. 4. köt. 325–328. (1806. szept. 25.)

a Miller-Dehm Cabinetjéből,) ... fog állani. Ma írtam egy barátnémnak Bécsbe, hogy ... megkaphatom-e az öntvényét..." A szobron Psyché „görög mód áll", meztelenül. Kezében lepkét tart. A sírkőre Kazinczy még rá szerette volna vésetni az *Iphigenia* című epigrammáját is, melynek végső formája:

Téged nyájas anyád karjáról Ámor ölelt-el,
Isteni szép Jegyesed Isteni szép Jegyesét.
Most az Olympus' örömtájékai fognak-el immár:
Jaj, de szüléidnek szívek örökre sebes!
Nézz szerelemmel alá rájok, 's mondd: él Fizsi, 's téged
Kedves Atyám, 's téged, nyájas anyácska szeret.

(A verset csak levelezésében találtam meg, ezt a változatot az 1806. okt. 9-én kelt levélben.) A vers dinamizmusa több rokonságot sejtet Canova e motívumának egy másik változatával, a fekvő Ámor és Psychével. Kazinczy azonban úgy érezte, hogy a szomorú alkalomhoz túl erotikus ez a szoborcsoport. Psyché meztelenségével így is sokat foglalkozott. „Ámor ősz papja" verseiben – áttételesen – megjeleníti az erotikát.[48]

A görög mód írt epigramma és a görög mód faragott szobor közös elemzése jogosult, ezt Kazinczy is így látta. Winckelmann a görög szobrászat „nobile semplicità e quieta grandezza"-jának utánzását a költők elé is feladatként tűzte ki. Ez a gondolat elméleti támaszt nyújt a különböző művészeti ágak összevetésére. A két alkotásban közös az antikvitás szemlélete. A halott gyermek olymposi tájakon játszik, szüleik fájdalmából emlékező szerelem lesz. Így jelenik meg egy pillanatra a halott szobra a Volpato-síremléken, aki egy síró nőre néz (a nő Volpato lánya, Canova felesége), hogy azután tekintetünk az ülő alak és a portrét tartó oszlop zárt harmóniájában megnyugodjék. A sztélén a domborítás éppolyan beszédes, mint az írás, az epigramma: nem perlekedik a Gondviseléssel, nem őrjöng; szépségbe fojtódik a gyötrelem.

Canova Ámor és Psyche giacente szobrán a félig fekvő Psyché átkarolja Ámor fejét, aki föléje hajol, átölelve Psyché mellét. A Kazinczy-vers (Ámor ölelt-el) irodalmi illusztrációja ennek. A karok alkotta körforgásban egy pillanat múlva találkoznak az ajkak. Épp a csók előtti momentumot ábrázolja Canova. (Lessing: Laokoon!) Kazinczynál a csók már a halál. A vers első változatában (az 1806. szept. 25-én kelt levélben) a második sor így hangzott: „'s égő csókjai köztt, szép Phigie Psyche levél." A szobron az egymáshoz végzetszerűen közeledő ajkak még nem értek össze. A versben az isteni szép jegyespár viszont már az Olympos örömtájékaira érkezett – ez a vers mértani közepe. Ugyanúgy, mint a szobron az egymást keresztező két fő tengely találkozási pontja, az ajkak közötti csöpp hely. Ezt a fókuszpontot hangsúlyozza a karok alkotta kör is. Canova szerette szobrait mértani idomok szerint komponálni: a két egymást metsző vonal alsó és fölső háromszögre osztja a plasztikát. Formailag így két timpanon tompaszögű csúcsban találkozik, ponton keresztül tükröződik egymásban. A versben leszálló Ámor egy csókban eljegyzi Psyché-Phigie-t, majd visszatérnek föl a magasba. A szobron az egyik szárny (óriási szárnyakkal száll alá Ámor), majd Ámor feje, végül a másik szárny mutatja művészi formában ugyanezt a kompozíciós megoldást. És lent a szülők fájdalma – ez a vers második egységes része –, ezután a fölemelkedés (Nézz szerelemmel alá rájok), újra visszahull a világba. A vers fordulását a harmadik sor végén – a hatsoros vers közepén – a kettőspont jelzi. Az égi és földi történés itt szembefordul egymással: mint nézi egymást az „égi" Ámor és a „földi" Psyché. A második és ötödik sor szerepe ugyanaz, mint a szobron az ajkak találkozási helye. Ámor megcsókolja a lányt, aki ebbe belehal és föllibben a magasba. Az ötödik sorban már Phigie néz alá szüleire szerelemmel. Szerepet cserélt Ámorral. (Az amor szó szerelmet és szeretetet egyaránt jelent, régebben a magyar nyelvben is mindkét szó jelenthette mindkét tartalmat.[49])

Kazinczy maga mondta, hogy az ő epigrammája Goethe Braunschweigi Leopoldra írt disztichonjának „skizzén" készült. „Az Aestheticai munkában gyakorlott szem ki fogja találni, miben áll az imitatio. Az enyém köztt és a' Gőtheé köztt az a' külömbség, a'melly eggy szeretetre méltó kisded és eggy emberiség Bajnokja között vagyon. Et vestigia semper adora,..."[50] A verset Kazinczy idézi, magyar fordítását nem találtam:

[48] SZAUDER: i. m. 385. stb.
[49] Erről legújabban ld. KLANICZAY Tibor: Hagyományok ébresztése. Bp. 1976. 311–314.
[50] Kaz.Lev. uo.

Dich erg(r)iff mit Gewalt der alte Herrscher des Flusses,
Haelt dich und theilet mit dir ewig sein ströhmendes Reich.
Ruhig schlummerst du nun beim stilleren Rauschen der Urne,
Bis dich stürmende Fluth wieder zu Thaten erweckt.
Sey dann hilfreich dem Volke, wie du es Sterblicher wolltest
Und vollend' als ein Gott, was dir als Menschen misslang.[51]

Kazinczy betéve tudta, és saját verse írása közben e versre is emlékezett.

A halál-motívum művészi feldolgozásainak sorában fontos helyet érdemel Canova barátja, Ugo Foscolo. „Az érzelmi hangsúly kizárólag a túlélő szomorúságán van ... A mű ilyen megjelenítése emlékeztet Ugo Foscolo legnagyobb versére, a *Dei Sepolcri*-ra."[52] A túlélők fájdalmát talán a következő sorokban fejezi ki a legvilágosabban: „Ahi! su gli estinti / non sorge fiore, ove non sia d'umane / lodi onorato e d'amoroso pianto."[53] Az „amoroso pianto" jelzős szószerkezetben két fogalom kapcsolódik össze. Az „amor(e)" szerelem, szeretet, odaadás stb. és a „pianto" sírás, siralom, gyász, fájdalom.

Leopolddal a folyó öreg ura osztja meg áramló birodalmát, Foscolónak a föld utolsó menhelyként ölét kínálja és őrzi csontjait: Ciprusok árnyéka alatt, az urnában. S ahogy cselekvésre ébred Leopold – istenként véghezvive, amit emberként nem sikerült – úgy kelnek föl Priamos fiai, mikor a vak koldus az urnákat vallatja. Foscolo géniusz helyett Múzsákat ültet a sírokra. Foscolo Canovát „Artefice di Numi"-nak, Istenségek Mesterének nevezi és neki ajánlja Le Grazie című költeményét.

Canova lepkét tartó Psychéjére Kazinczy egy másik verset írt. Az epigramma címe: *Canova Psychéjére.* Itt kislánya helyett saját magát helyezi szobor-pózba. A kezek alkotta körbe egy lepke került: a halálos csók lehetősége helyett a metamorfózis lehetősége. Igy szeretné márvánnyá változtatni ő is a saját alakját.

Oh a mennyei lyányka! miként ömlött el alakján
Mind az az ék, mellyel Cypris igázni szokott!
Vérem gyúl, hullong; boldog, boldog lepe! Vagy te
Kelj ki a márványból, lyányka, vagy én legyek az!

Pál József

Kisfaludy Sándor szlovákul és szerbül

Rákos Péter fejtegeti azt a sok vitát megért problémát: hogyan kell értékelnünk a „fordításokat" és az adaptációkat a magyar irodalomban. „Az irodalom sajátosságának a kérdése, melyet a modern irodalomelmélet oly gyakran feszeget, itt más gyakorlati értelmet kap: az ilyen típusú irodalmak késve és kerülő úton nyerik el sajátos jellegüket. Ennélfogva ritkán nyílik alkalmuk, hogy valami világviszonylatban újat, elsőt, eredetit hozzanak létre. . ." A magyar irodalom sem a tehetségek hiánya miatt kölcsönzött más irodalmakból, „hanem mert másutt majd mindig készen találta azt, amihez utóbb minden bizonnyal eljutott volna saját erejéből is."[1] Rákos Péter érvelését a többi, kelet-közép-európai irodalomra vonatkozólag is helyesnek ismerhetjük el. Nem csupán azért, mert az „eredetiség" értelmezésében számtalan vita jellemzi ezeknek az irodalmaknak fejlődését, hanem azért is, mert a XVIII. század végétől fokozott sietséggel igyekeznek behozni a vélt vagy a valódi késést, eszmei,

[51] A verset Kazinczy levelezéséből írtam ki. Ezzel lényegében azonos: Goethe: Poetische Werke. Berliner Ausgabe, Aufbau-Verlag. 1965. I. köt. 361. A mű eredeti címe: Herzog Leopold von Braunschweig, az Antiker Form sich nähernd ciklusban. „Téged erőszakkal elragadott a folyó öreg ura, / Fogva tart és megosztja veled áramló birodalmát. / Csendben szunnyadsz immár az urna halk csobogásánál, / Amig téged a vízáradat ismét cselekvésre nem ébreszt. / Légy akkor segítségre kész a népnek, miként halandón akartad, / És vidd véghez istenként, ami neked, embernek nem sikerült.",

[52] HONOUR: i. m. 159.

[53] UGO Foscolo: Dei Sepolcri 88–90. „Óh, a sírokon / nem nő virág, ha nem koszorúzza emberi / tisztelet és szerető siralom."

[1] RÁKOS Péter: Tények és kérdőjelek. Bratislava 1971. 192.

esztétikai vagy alkotó módszerbeli „hátrányt" a fejlettebbeknek tartott irodalmakhoz képest. Külön figyelmet érdemel a „fordítások" szerepe: ugyanis a XVIII. század második felétől mind jobban kibontakozó kelet-közép-európai irodalmakban olykor az eredetinek gondolt alkotásoknál is nagyobb szerep jut az idegen nyelvből átvett, adaptált vagy kompilált műveknek. Az avulóban levő és teológiai, regionális stb. kötöttségű, a megújulásra képtelen formai-eszmei világból való kiszakadást segíti a modernebb gondolatok, műfajok, verselési formák stb. átvétele. Persze, csak azok az alkotások „hatnak", amelyek nem pusztán átvételek, hanem az idegen minta adaptációi. Adaptációk abban az értelemben, hogy tekintettel vannak a befogadó közegre, a hazai hagyományokra. A fordítások segítik a nemzeti irodalmakat az önismeretben, a lehetőségek fölmérésében, a továbblépésben. Emellett a fordítások a leginkább szabad átköltések, a szubjektív mondanivalóhoz illesztett formai-tartalmi újítások. A verselésbeli hűtlenség, a szerkezetben végrehajtott változtatások olykor olyannyira elfedik az ihlető forrást, hogy csak gondos szövegösszehasonlítással lehet megállapítani az eredetit. A másik tény, amelyre fölhívjuk a figyelmet, hogy a legmerészebb idegenszerűségek, neológizmusok, a provinciális begyepesedettség által a leginkább kárhoztatott újítások sem légüres térben keletkeztek, valamiféle hazai igényt (legalább is) megsejtve-kielégítve jöttek létre. Természetesen ezek az igények néha csak egy-két költő és a hozzájuk csapódott „elit" gondolataiban, eszmekörében élnek, de a megvalósult alkotások hatásában igazolást nyernek. A kelet-közép-európai irodalmak közül szinte mindegyik a följebb vázolt utat járta végig, kisebb-nagyobb fáziseltolódással. Ebben a kontextusban kell vizsgálnunk a magyar irodalom helyzetét is. A múltban néhány magyar kutató a magyar irodalom primátusát avval hangsúlyozta, hogy irodalmunkat csupán e „kisebb" kultúrák iránt kifejtett közvetítői-átadói funkciójában igyekezett ábrázolni. Azaz azt a folyamatot sugallta, hogy a magyar irodalom fölvette a „nyugat"-ról érkező impulzusokat, és azt a magyar irodalom eredményeivel együtt sugározta tovább a szlovák, a szerb stb. irodalmak felé. Ugyanakkor a szlovák, a szerb stb. kutatók mindenféle magyar „hatást" tagadtak, azt állítva, hogy a följebb érintett irodalmak maguk is meg tudták szerezni „nyugat"-ról mindazt, amire a továbbfejlődéshez, a „nemzeti ébredés"-hez szükségük volt, a magyar irodalmat ezért ignorálták. E helytelen álláspontok kialakulásához az összehasonlító irodalomtudomány alapkategóriáinak tisztázatlansága is hozzájárult, a „hatás" fetisizálása, pozitivista értelmezése, amely a tárgytörténetben, illetve a mikrofilológia körébe tartozó – aprólékos és nem mindig erőltetés nélküli – szövegösszehasonlításban merült ki. E módszerekre volt az érthető válasz mindenféle „hatás" tagadása, s csupán annak elismerése, hogy az azonos vagy hasonló körülmények között alakuló irodalmak között párhuzamos fejlődés lehetséges. A „hatás" kategóriáját el kell vetnünk, amennyiben az egyik irodalom primátusát van hivatva szolgálni. De tagadnunk az átvételek tényét csak az adatok nem-ismeretében lehet. Arról van ugyanis szó, hogy az egy adott irodalomból – ilyen vagy olyan ok miatt – hiányzó műfajok, eszközök stb. pótlására gyakran egy másik irodalomhoz fordul egy költő vagy költői csoport. E műfajok, módszerek nemzetivé hasonítása, asszimilálása alkotó folyamat, nem jelölhető a pozitivista értelmezésű „hatás" kategóriával. A lényeg a befogadás folyamatának *miként*je, hiszen ez eredményezheti az azonos típusú nemzeti irodalmak megkülönböztető sajátosságait. Az az olykor véletlenszerű tény, hogy a több hasonló jelenségből az adott pillanatban melyik talál befogadóra egy másik irodalomban, nem esztétikai kritérium, nem a felsőbbség vagy az alacsonyabb rendűség bizonyítéka, hanem pusztán az irodalmi jelenség tüzetesebb leírásához szükséges adat, amely a műalkotás helyének kijelöléséhez segíthet. A „hatást" a „kölcsönhatás" vitatható és csak bizonyos vonatkozásban alkalmazható kategóriájával sem szabad fölcserélnünk. Ugyanis a kölcsönhatás rendszerint csak irodalmi részjelenségek magyarázója lehet; föltételezi az irodalmak egymást kiegészítő szerepét. Pl. a magyar irodalom a fejlődésben előbb kísérletezett ki bizonyos megoldásokat, mint a szerb, és ezért a magyarországi szerb irodalom műfajokat, módszereket asszimilált magába a magyar irodalomból (a színművek bizonyos fajtáit, a neoklasszicista ódát stb.). Ugyanakkor a magyar irodalom erről mit sem tudva, illetve alig-alig tudva, örömmel fedezte föl magának – Herder, Goethe, Grimm ösztönzésétől is kísérve – a szerb népköltészetet, amely elméleti következtetések levonására sarkallt, illetve lehetővé tette a „szerbus manier" néven ismert versnem kialakítását. Ez a két jelenség azonban nem függ össze egymással, egymástól függetlenül zajlott le, jóllehet a szerb sajtó az 1850-es esztendőkben jóleső érzéssel vette tudomásul a szerb népdal magyar diadalútját. Más kérdés a szláv kölcsönösség elmélete nyomán fölvirágzó „szlávizmus" problémája a különböző szláv irodalmakban.

A kölcsönhatás fogalma mindazonáltal nem elvetendő, ha irodalmi értékek, jelenségek, tapasztalatok állandó és folyamatos cseréjéről van szó. Különösen a XX. századi tudatos törekvések jellemzésekor alkalmazhatjuk eredményesen ezt a fogalmat.

Az egymás eredményeinek féltékeny figyelése, kommentálása általában jellemzi a kelet-közép-európai irodalmakat, s bár a fordítások száma elmarad a német, és kisebb mértékben a francia és az angol nyelvből történt fordítások, adaptációk mögött, ez az elmaradás mégsem olyan jelentős, hogy elhanyagolható lenne (mint az eddig jórészt jellemezte irodalomtudományunkat). Arra például még alig történt kísérlet, hogy a magyarországi szerb lapok anyagát valaki abból a szempontból végignézte volna: a cikkek, a versek, a köszöntők, a polémikus írások hány százaléka közvetlenül magyar vonatkozású, illetve magyar eredetű. Ugyancsak hiányzik a szlovák-magyar kapcsolatok ilyen értelmű földolgozása is. Ezen a téren nem elégedhetünk meg sejtésekkel. Egyrészt azért nem, mert az irodalmi kapcsolatok összefüggnek ugyan a reformkorban oly akuttá váló nemzetiségi kérdéssel, de nem azonosak vele: így a politikai történet mellett nem halványodhat el a kifejezetten irodalmi, irodalomtörténeti szempont. Másrészt azért sem, mivel, ha a kelet-közép-európai irodalmak jellegére vagyunk kíváncsiak, azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül: milyen képet alkottak közvetlen szomszédaikról, a velük egy országban élő másik nép irodalmáról, illetve mi volt az, ami a másik nép kultúrájában megragadta őket, amit minden politikai-nemzetiségpolitikai ellentét ellenére fordításra méltónak tartottak. Itt csak annyit erről a kérdésről: nyilván azt fordították, ami közvetlenül rájuk vonatkozott a másik nép irodalmából (így pl. Horvát István röpiratában a Slávy dcera egy szonettjének prózai fordítását találtuk,[2] Štúr szlovák lapja a Pesti Hírlap megfelelő cikkeit kommentálta, kivonatos fordításokkal,[3] és így tovább), illetve – és most számunkra pillanatnyilag az a fontosabb – amit csak az adott irodalomban találhattak. A nemzetiségpolitikai viták, az elkeseredett és nem egyszer igazságtalanul éles röpirat-háború idején a szlovák, a horvát vagy a szerb író megtalálta a magyar irodalomban (és csak a magyar irodalomban találta meg) azt, amire éppen, egy bizonyos *rész*-probléma megoldásában szüksége volt. Fordítva: a Kisfaludy Társaság népiesség-pályázatára elküldött egyik értekezés három szlovák népdalt (népballadát) közölt, mivel mondanivalóját *csakis* ezekkel támaszthatta alá.[4]

Ebben az összefüggésben válik világossá egyes irodalmi jelenségek utóéletének funkciója egy másik nép irodalmában. Arról már több ízben esett szó, hogy például Csokonai Vitéz Mihály a heroikus-komikus eposz kelet-közép-európai variánsának megteremtésével hozzájárult a román és a szlovák irodalom hasonló műfajainak, illetve e műfajban tükröződő gondolatoknak megjelenéséhez, többen érintettük már a Csokonai-dalok szerepét a szlovák, a szerb irodalomban.[5] Nemcsak egy hiányzó jelenség átemeléséről van szó. Hiszen dalokat a göttingai Hainbund költőinél, Goethénél vagy Metastasionál is találhatott volna (és talált is) az érdeklődő. Az érintett irodalmaknak a Csokonai-féle „furcsa vitézi versezet"-re, illetve a Csokonai-dalokra volt szükségük, mert a nemzeti irodalom fejlődésének ebben a szakaszában ezek a műfajok fejezhették ki a legjobban az egy társadalmi rétegre, osztályra, az egy jellegzetes képződményre jellemző gondokat, érzésvilágot; a Csokonai-művek hangulata, formai készlete felelt meg a legjobban az irodalomfejlesztés időszerű követelményeinek. Kevésbé ismert Kisfaludy Sándor utóélete, bár e téren is fontos kezdeményekre támaszkodhatunk.[6] Mielőtt adalékainkkal eddigi tételeinket támogatnánk, arra szeretnénk utalni, hogy ez a „fortune littéraire"-kutatás nem azonos a korábbi, főleg pozitivista fogantatású „utóélet"-katalogizálással. Szükség van arra, hogy bibliográfiákban, adatközlésekben, kisebb dolgozatokban összegyűjtsük az egyes periódusok irodalmi főszereplőinek (vagy címszereplőinek) nemzeti fogadtatásáról, a fordításokról szóló adatokat, de ez a kutatásnak csak az első foka lehet. Sőtér István világosan jellemzi a munka további fázisait: „Egy olyan monográfia, mely Byron fortune littéraire-jéről szólna, csak adalékokat nyújthatna Byron hatásáról, de sem magának a hatásnak természetét, sem Byron művének értelmét nem tudná megvilágítani. De olyan monográfia, mely azt vizsgálná, hogy Byronra *miért* és

[2] A szlavinokról, az az kérkedőkről. . . Pesten 1844. A könyvhöz Ján Kollár „toldalékot" írt, így a „vita" egy kötetben jelent meg. Németül is: Urgeschichte der Slawen, oder über die Slavinen, d.h. Prahler. Pesth 1844.

[3] A Pesti Hírlap viszont Štúrék törekvéseit ismertette rendszeresen.

[4] FRIED István: Die ungarische literarische Volksthümlichkeit und die slowakische Foklore. Studia Slavica 1971. 131–143.

[5] SZIKLAY László: Poznámky k Csokonaiho popularitate v slovenskej literatúre. In: Zbornik Fil. Fak. Univ. Komenského, Philologica, Bratislava 1964. 121–131. – FRIED István: Csokonai – a kelet-európai költő. Irodalmi Szemle 1973. 9. sz. 776–781. – Uő: Csokonai, der osteuropäische Dichter. Studia Slavica 1975. 159–166.

[6] Rudo BRTÁŇ: Rožnay Sámuel, a magyar költészet szlovák propagálója. ItK 1957. 377–380. – Uő: Pri prameňoch slovenskej obrodeneckej literatúry. Bratislava 1970.

miként volt szüksége a különböző korszakokban a német, az orosz, a magyar irodalomnak, s ezek az irodalmak hogyan értelmezték, hogyan hasonították át a „maguk képére" Byron hatását: egy ilyen monográfia sokat mondhatna ez irodalmak bizonyos fejlődési szakaszának természetéről, sajátosságairól, s talán magának a byroni műnek is olyan aspektusait fedné el, melyek esetleg egy angol irodalommal foglalkozó kutató számára nem lehettek egészen világosak."[7]

Természetesen Kisfaludy Sándor utóélete a szlovák és a szerb irodalomban – jelentőségben, súlyban, esztétikai minőségben – nem versenyezhet pl. a byroni „fortune littéraire" jelentőségével, de a Sőtér István által megfogalmazott kutatói magatartás kell, hogy vezesse az e téren vizsgálódót is. Azt kell még e fejtegetésekhez hozzátennünk, hogy más jellegű a „nyugati" irodalmakból jövő impulzusok feldolgozása a kelet-közép-európai irodalmakban, s megint más a magyar és a környező szláv irodalmak ilyen típusú érintkezése. Ez utóbbiaknak fontos vonása a hasonló viszonyok között fejlődő irodalmi tudat számos hasonló megnyilvánulása, azaz egy adott jelenségre való hasonló reagálása. Kisfaludy Sándort például előkelő hely illeti meg a XIX. század eleji kelet-közép-európai „petrarkizmus" történetében. Ez még nem Mickiewicz vagy Prešeren romantikus töltésű „petrarkizmusa", szonettkultusza;[8] a sűrített szenvedély nem oly tömény, a szonett tizennégy sorát feszegető, mint a romantika költőinél. A „Himfy-strófa" kellemes, éppen megfelelő köntöse a szentimentális mondanivalónak, egy, a nemesi létben a maga nyugalmát meglelő, a világ nagy kérdéseire a maga megalkuvó (bár messze nem költőietlen), óvatos módján felelő rezignáltságnak, amely az olvasottakat, a tapasztaltakat, Rousseau-t és Petrarcát, de a magyar költői hagyomány egy részét is harmóniába tudja kényszeríteni. Mindez nem idegen a szerb vagy a szlovák kisvárosi énekektől, attól a népszerű és bizonyos vonatkozásaiban a népdallal is érintkező lírától, amelyen – helyenként – rokokó, szentimentális, majd később biedermeier vonásokat is könnyen ki tud mutatni a kutatás. A szlovák, a szerb, a cseh „nemzeti ébredés" korszakának jellegzetes műfaja ez a dal, bekerült Ján Kollár népköltési gyűjtésébe is, táplálta Hanka „kézirat-fölfedezéseit", de hatását ott érezzük Branko Radičević lírájában is, a magyar irodalomban pedig a Vörösmarty-epigonok, Czuczor Gergely és Garay János költészetében tapinthatjuk ki nyomait. Közhelynek számít, hogy Čelakovský „Růže stolistá"-jának versformája „Himfy-strófa".[9] A kutatás már arra is rámutatott, hogy Čelakovskýt „szonett kísérleteinek sikertelensége vezette (. . .) egy szonettszerű versforma keresésére, amit Kisfaludy strófájában meg is talál, s örömmel alkalmaz."[10] Talán feltételezhetjük, hogy nemcsak a sikertelen szonettkísérletek irányították rá Čelakovský figyelmét Kisfaludy Sándornak német fordításban már ismert költeményeire, hiszen előtte Kollár sikerrel kísérletezett a szonettforma-meghonosításával. Ezúttal még csak Samuel Ľoznay úttörő kezdeményezéseivel sem magyaráznák Čelakovský vállalkozását. Valószínűleg a Kisfaludy Sándor versciklusaiban pregnánsan megnyilvánuló, a nemzeti hagyományokhoz alkalmazott „petrarkizmus" fogta meg a cseh költőt. Arra talált mintát, hogy milyen módon lehet megújítva is megtartani egy bevált műnemet, hogyan lehet parányi, de lényeges formai újítással szerkezeti változtatást is végrehajtani. E szerkezeti változtatás azonban lényegbevágó; ugyanis olyan versciklust segít kifejleszteni, amelynek minden egyes darabja is kerek egész, mintegy – csattanója segítségével – lírai epigramma, és ezáltal Čelakovský – Kisfaludyénál jóval inkább bölcseleti, bár még mindig csak bölcselkedő – versciklusában a gondolati elemek juthatnak nagyobb jelentőséghez. A Himfy-strófa harmóniájával, fölépítésével, könnyen énekelhetőségével rokona az előbb említett kisvárosi énekeknek, de éppen megkonstruáltságával szilárdabb szerkezetű, a népiességgel csak igen távolról érintkező. A szakasz első felének a második felével való feleselése jelentős hangulati hullámzásokat ugyan nem tesz lehetővé (inkább a

[7] SŐTÉR István: A komparatisztika koordinátái: a nemzeti irodalmak és a világirodalom. Helikon 1975. 59.

[8] Vö. e kérdésekről: KUNSZERY Gyula: A magyar szonett kezdetei. Bp. 1965. – Peter RICHTER: Studien zur Geschichte des Sonetts in der tschechischen Literatur von den Anfängen bis zur Romantik. Wiesbaden 1973. – A Himfy-strófáról – Kunszery Gyula kutatásaival egyetértésben – újabban: GÁLDI László: Ismerjük meg a versformákat. Bp. 1961. 149–151. – FENYŐ István: Kisfaludy Sándor. Bp. 1961.

[9] Erről és az alábbiakban kifejtettekről részletesen, alapos dokumentációval: SÁRKÁNY Oszkár: Magyar kulturális hatások Csehországban (1937), és A magyar irodalmi romantika cseh visszhangja (1938). In: Válogatott tanulmányai. Szerk. és jegyzetekkel ellátta: SZIKLAY László, a bevezetést írta: GÁL István. Bp. 1974. 21–76. Sárkány áttanulmányozta a cseh folyóiratokat, és fölhasználta L'udovít ŠMELÍK: Kisfaludiho strofa c. dolgozatát: Slovenská Miscellanea. Bratislava 1931. 268–271.

[10] SÁRKÁNY: i. m. 68.

csattanó kihegyezését), de az ellentétek érzékeltetésére lehetőséget nyújt. Čelakovský maximálisan élt ezekkel a lehetőségekkel, s új műnemet alkotott a cseh irodalomban. Nem csoda, hogy számos utánzóra lelt.[11]

Külön kérdés (és ezért itt csak érinthető) Ján Kollár és Kisfaludy Sándor párhuzamának kérdése.[12] Tény, hogy a szlovák irodalom késése miatt Ján Kollárnak azt a funkciót *is* be kellett töltenie a szlovák irodalomban, amit Kisfaludy Sándornak a magyarban. Az is tény, hogy Kollár szerelmi ciklust alkotott a Slávy dcerában (különösen azt az első változatban), s e szerelmi ciklus keretén belül a nemzeti lét kérdéseivel is foglalkozott. Hogy szonettekbe öntötte mondanivalóját, az e kései kelet-közép-európai petrarkizmussal hozható kapcsolatba, tehát avval a szándékkal, amely az antikvitással kapcsolatos irodalom és irodalomfelfogás lazításán, átformálásán dolgozik, s e törekvésében is rokon Kisfaludy Sándorral. Még abban is a párhuzam halvány jeleit fedezhetjük föl, hogy a szonetteken kívül más strófaképletet is illeszt ebbe az eposzi funkciójú versciklusba, a két sorral megnövelt szonettet. A táj-, a szerelmi- és a hazafias élmény együttes kizengése is rokon Kisfaludy Sándor szándékaival. De a kutatás jelenleg még csak e külsődleges párhuzamok megállapításánál tart, s a különbségek egyelőre sokkal inkább szembetűnőek, mint a hasonlóságok. S ennek nemcsak az időbeli, két évtizedes eltolódás az oka. Valószínűbbnek tetszik a különféle hagyományokhoz való kapcsolódás okozta eltérés. Bár Kisfaludy Sándor sem igen találhatott közvetlen hazai mintát versciklusai írásakor, de *A kesergő szerelem* előszavában megjelölt, előtte járt költői nemzedék emlegetése sem puszta gesztus vagy hazafiaskodás, hanem egy mind szélesebbé váló irodalmi tudathoz illeszkedés dokumentuma. Végső célzatában nyelvi és nemzeti igényű e versciklus, miközben finoman érzékelteti mindazokat a külföldi ihlető forrásokat, amelyeket ténylegesen fölhasznált. Kisfaludy szándékosan szorítkozik a hazai irodalom körére, s csak háttérként idéz, emleget föl néhány külföldi szerzőt.[13] Irodalmi mintája inkább egy nemesi mentalitás, amely más formában, más témában testet öltve már az előző költői nemzedék műveiben is hangot kapott. Ján Kollárnál nem találkozunk e nemesi-szentimentális mentalitással, eposzának romantikus hangütésű előhangjától eltekintve (amelyben azért a szorgos kutatás idegen barokk vagy antik szerzők nyomait is föl tudja esetleg fedezni!) egy másfajta szentimentális, a teológiai hagyománytól sem mentes magatartást elemezhet. Az a tény, hogy Kollár németországi egyetemi évei alatt a kibontakozó német romantikus mozgalmakkal találkozott, nem maradt hatás nélkül költészetére. De e költészetben alig-alig találkozunk valóban romantikus elemekkel (a leginkább az említett előhangban), a Slávy dcera egészére sokkal inkább – hangvételben és a szerelmi tematika kidolgozási módjában – a kisvárosi énekekkel rokon megoldások a jellemzőek; a táj-ábrázolás miniatűrökké stilizálása, az erudíció állandó jelenléte, az érzékenység győzelme a szenvedélyeken a kisvárosi énekek irányába mutatnak. Ami a heves és tüzes politikai-nemzetiségpolitikai réteget illeti, az a szlovák nemzeti mozgalom és Kollár személyes pesti harcainak fejlődésével élesedik, válik mind inkább támadóvá, anélkül, hogy a költői meggyőző erőt lényegesen növelné. A Slávy dcera e rétege nem elsősorban költészetként hatott,[14] mert csak témában hozott újat, de költői módszerben nem. Ami valóban új, az a versciklus első változatában is föllelhető, a szlovák szonett kidolgozása, egysíkú, mégis hajlékony kikísérletezése, s evvel párhuzamosan az érzékeny-hazafias mondanivaló lírai epigrammába

[11] SÁRKÁNY: i. m.

[12] Ezt Milan PIŠÚT érintette: Romantický čin v literatúre c. tanulmányában (1942). In: Romantizmus v slovenskej literatúre. Bratislava 1974. – Pišút csak az egybevetés ötletét pendítette meg, konkrét egybevetésre – dolgozatának jellege miatt – nem vállalkozhatott. A magunk részéről itt csak arra figyelmeztethetünk, hogy pl. A boldog szerelem 53. dala és a Slávy dcera előhangjának néhány motívuma egybecseng. Az ősi erényektől való eltérés azonban a kor közhelye, származhat például Horatius tanulmányozásából is.

[13] A boldog szerelemben említett világirodalmi alakok, szerzők hangulati funkcióval bírnak, a lírai szerkesztésű műbe simán illeszkednek bele, s névsorukból különleges következtetéseket nem szabad levonnunk, a szerző alapjában véve konzervatív szemléletét nem módosítják lényegesen.

[14] E probléma még nem egészen kidolgozott. Egy röpirat „pánszlávizmust" vet Kollár szemére, de messzemenően elismeri Kollár költői érdemeit. „Der Panslavismus ist kein Hirngespinst, kein fabelhaftes Schreckgespenst (. . .) Das erste öffentliche Auftreten des Panslavismus in Ungarn ist von jenem Tage zu rechnen, wo Herr Johann Collar (!), luth. Prediger, seine Slávy dcéra (die Tochter des Ruhmes), der Oeffentlichkeit übergab. – Als Kunstwerk, als dichterisches Meisterstück kann man das Buch nur bewundern; – es ist von einem hinreissenden poetischen Geiste durchdrungen. . .": Der Panslavismus in Ungarn. Pesth 1848. 4–5.

tömörítése feltétlenül Kollár érdeme. Ehhez képest a további változatok esztétikai hozadéka elhalványul a politikai hozadék mellett, tulajdonképpen ugyanazokat az érveket, fordulatokat találjuk meg, mint az eddig megjelent, majd megjelenő röpiratokban. A szlovák romantika nem a Slávy dcerából indul ki; a romantikára oly jellemző kozmikus látomások, szem-nem-látta világok föltárási kísérletei nem kapnak impulzusokat a Slávy dcera leíró jellegű, kommentáló, érvelő-indokoló túlvilág-képétől.

Kollár és Kisfaludy Sándor összevetését azonban egyszer el kell végeznünk, esetleg azt is feltételezve, hogy Kollár ismerhette Kisfaludy Sándor versciklusát. Köztudomású, hogy Juraj Palkovičnak egyik nagy élménye volt a személyes ismeretség Kisfaludy Sándorral, s Samuel Rožnay – a pozsonyi tanártól bizonyosan nem függetlenül – németre tolmácsolta Himfyt. Valószínűleg ugyanaz a szándék vezette, ami magát, Kisfaludy Sándort: a költészet olyan területeinek és formáinak meghódítása, amely eddig zártnak, megközelíthetetlennek bizonyult. Rožnay korai halála miatt nyilván a tervnek csak egy része sikerült. Ahogy Csokonai-fordításai elvezethették Anakreon-tolmácsolásig, úgy talán Kisfaludy-fordításai Himfy szlovák megszólaltatására is ösztönözhették volna. Ez persze csak feltételezés, amelyet csupán az támogat, hogy Rožnay legsikeresebb működési területe a fordítás volt, s ezen belül a magyar költészet egyes darabjainak tolmácsolása. Tervezett nagyszabású magyar költői antológiája e szándékok kiteljesítését ígérte.[15]

Hogy Kisfaludy Sándor költészete továbbra is érdekelte a szlovák költőket, arra bizonyíték Mikuláš Dohnány ifjúkori fordítása.[16] Az 1840-ből származó, töredékesnek minősíthető tolmácsolás eredetijét Rudolf Chmellel közösen állapítottuk meg: *A boldog szerelem* II. énekének átültetését kísérelte meg Dohnány, az eredeti 28 szakaszból 25-öt kidolgozva; s a szlovák költő szövegét vizsgálva: olykor esetlenül, nem végleges igénnyel, általában híven, de némileg finomítva. Dohnány fordításai igen jellemző módon Kisfaludy Sándor, Homérosz, Derzsavin és Byron művei közül kerültek ki, e romantikus magatartású-hevületű, lelkes ifjúnak az antikvitás és a romantika iránti rajongását mutatva, ahogy leveleiben, följegyzéseiben Hegel, Horatius és Ovidius emlegetése egymást követő-kiegészítő gondolatokra utal. Himfy-fordítása is jellemző rá: a II. ének falusi idilljét választotta ki, ezt az önmagában kissé részletező, nem igazán sikerült éneket. Elhagyja az eredeti 12. szakaszát, amely a szemérmes ifjú érzékenységét sérthette (A gömbölyű pofás Vicza, Félig nyitva kebele, Fejdegéli már a Vellást, Elterülve pendelye. . .), továbbá a 25-et, amely nem túlságosan szellemes alluzióval a kritikusokra, nyilván megoldhatatlan fordítási problémát jelenthetett Dohnány számára, valamint az utolsó versszakot, amelynek ugyan első négy sora megfelelhetett a szenzibilis ifjú sóvárgó vágyainak, de amelynek főleg utolsó előtti sora (Cziczke! Lepke! Fecske! hajsza. . .) esetleg szintén a lefordíthatatlanság érzetét keltették az ifjúban, mivel túl prózainak tetszhetett számára az állatneveknek az ily fennkölt poézisba iktatása. S a fordítót általában jellemzi – mint már írtuk – a „magasabb" stílusú költői nyelv keresése. Kisfaludy Sándor falusi idilljét – ha lehet – még inkább ellégiesíti, kifejezéseivel, megoldási kísérleteivel eltávolítja a közvetlen realitástól, körülményesebbé, „poétikusabbá" teszi az eredetinek számos valóságelemet tartalmazó részletes leírását. Nem vitás, hogy a költői gyakorlat hiánya, a kezdő botladozása is jellemzi Dohnány tolmácsolását, fordítása elsősorban egy modor, költői hangvétel továbbélését bizonyítja a szlovák irodalomban. S miközben a szlovák romantika a szórványos előzmények után mind közelebb kerül az áttöréshez, amely elsősorban az új irodalmi nyelv megteremtésével és csak azután költői művekkel történik, addig mind nyilvánvalóbbá válik, hogy a közvetlenebb hangvételű, a valóságelemeket valódi költészetté formáló alkotói módszer számára nyűg a bibliőtina. S Dohnány Kisfaludy-fordítása egyben annak is ékes példája, hogy még egy igazán előző kort idéző (bár az antikvitás ihlette klasszicizmusnál oldottabb jellegű) vers már nem sikerülhet azon a nyelven, amely nem képes az új költői terminológia hordozására. Dohnány kudarca jellegzetes és tanulságos kudarc, irányjelző is, amely hozzásegíthette az ifjút a Štúr-iskolához való maradéktalan és harcos csatlakozásra. A Kisfaludy-vers tematikáját, majd a falusi világot is versbe foglaló Štúr-iskola a szlovák élet hívebb ábrázolásával, Janko Král'nál korszerűen látomásos megjelenítésével valósítja meg, ekkor már nem lesz szükség ilyen jellegű fordításra a tájékozódásban.

Az 1840-es Dohnány-fordítás után három esztendővel a Peštansko-Budimskij Skoroteča-ban[17] – amely mindig is bőségesen vett át magyar hírlapokból, illetve közölt magyar vonatkozású híreket,

[15] FRIED István: Csokonai nyomában. ItK 1972. 198–202.

[16] Listy a denníky Mikuláša Dohnányho. Na vydanie pripravil Rudolf CHMEL. Martin 1971. 130–135. Dohnány „Ráno" címet adott fordításának.

[17] 1843. 65. sz. 371.

tudósításokat – Djordje M. Despotović szintén *A boldog szerelem*-ből közöl részletet, a 46. dalt *Spokojno Srce* címmel, „po Kišfaludiju". Érdemes a rövid éneket teljes egészében idéznünk:

U prijatnoj doli cvetak
Nepovredi vetra moć;
Samo gorom groz'mu edak,
Ruši stabla dan i noć.
O! kako mi sad u miru
Mog života teče rok;
Prijatnosti svud izviru
Ko kristali bistrij tok.
U tolikoj buni sveta
Ja boravim tihi san. –
Svud'me mira čeka meta
I spokojnij sviće dan.

A veszélyes fergetegben
Szél nem éri a völgyet;
Csak a magas rengetegben
Töri, dönti a tölgyet:
Ímígy folynak most békében
Életemnek napjai;
Mint a csendes völgy ölében
E kis csermely habjai.
Oly sok nemzet vérharcában,
A fél világ zavarjában,
Békesség van fészkemben
És boldogság keblemben.

E versnek is természetesen megvannak az előzményei a szerb irodalomban, s a nyomok a többnyelvű költő, a kelet-közép-európai petrarkizmust a szentimentális, a biedermeier felé közelítő Jovan Pačič felé vezetnek.[18] E szentimentális líra a gradjanska lirika-val rokon, s e vonzáskörbe sorolhatjuk Vitkovics Mihály szerb verseit is, amelyek időnként föl-fölbukkannak az 1830-as, 1840-es esztendők szerb sajtójában.[19] E Kisfaludy-fordítás ebbe a poétai világba illeszkedik bele, változtatásai is ennek az ihletnek következményei. Ugyanis Kisfaludy Sándor több-kevesebb következetességgel ellentétre építette föl strófáját, a befejező négy sor megváltoztatott rímképlettel feleselni látszik az előzőekben mondottakkal, s ezáltal kiugratja a lényeget, hangsúlyosabbá teszi – ebben az esetben – a békés élet dicséretét. Itt az ige késleltetésével, illetve az ige elmaradásával (hiszen csupán a létezést jelentő, állapotot és nem cselekvést kifejező *„van"* található a záró négy sorban) sikerül érzékeltetnie a kevéssel megelégedés, a világ bajai elől megbúvás édességét, egy kis körbe szorított, önként vállalt tartózkodó élet örömeit. A szerb fordítót és a romantika felé tartó, de éppen a sajtóban még erőteljesen szentimentális-biedermeier szerb költészetet is érdekli ez a téma, ez az énekelhető versforma. A már Horatius által és azóta is oly sokszor megénekelt mondanivaló a lényeges, s ezt igyekszik visszaadni Djordje M. Despotović. A versformán változtat, ő végig keresztrímeket alkalmaz, ezzel az ellentétet is tompítja. Ezért a „háború" festése nála nem oly szemléletes, mint Kisfaludy Sándornál, szinte éppen

[18] PÓTH István: Jovan Paćić „Liedersammlung". Studia Slavica 1960. 145–167. – Uő: Egy szerb költő magyar versei. FK 1960. 221–222. Van Pačićnak olyan *magyar nyelvű* verse, amely formailag rokonítható a Himfy-strófával. Vö.: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Szerk.: KEMÉNY G. Gábor. Bp. 1962. 145.

[19] Vitkovics Mihály egy levelét közli: Serbskij Narodnij List 1843. 1. sz., Vitkovics életrajza, feltehetőleg Teodor Pavlovićtól; benne egy Vitkovics-vers közlése: Uo. 1838. 14–15. sz., Vitkovics-vers mottóként szerepel T. Pavlović egy közleménye előtt: Serbske Narodne Novine 1840. 36. sz. Vitkovics nevével gyakran találkozunk a Letopis Matice Srpske hasábjain is.

csak föltűnik, háttérként kap néhány halvány színt, inkább az egyéni boldogság hangoztatása a fontos. Kisfaludynál azonban éppen az ellentét miatt pregnánsabban jut kifejezésre a mondandó, míg a szerb fordító egysíkúbb-egyneműbb közegben érzi hangsúlyosnak a békés élet dicséretét. Hogy a háború itt csak épp feltűnik, annak az is lehet az oka, hogy a szerb függetlenség még korántsem teljes, egy szerb költő nem tagadhatja a háborút, hiszen evvel a haza felszabadításáért vívott harcot is tagadja. Ezért tartózkodóbb itt, ezen a ponton a szerb fordító, mint a napoleoni háborúk közepette verset író Kisfaludy Sándor. A fordítás egyébként a viszonylag sikerültebbek közé számítható, s a pontosságra törekvés azt látszik bizonyítani, hogy a „Kisfaludy után" megjelölés igaz, nem közvetítő nyelv segítségével, hanem eredetiből készült a tolmácsolás, s ez egyébként sem volt ritka a szerb sajtóban, amelynek tekintélyes része Pest-Budán jelent meg, s amelynek szerkesztői áltálában tudtak magyarul.

E két fordítás csupán a tétel bizonyításául szolgált; hiszen e fordítások bemutatásával a magyar irodalom szerepére is vetült némi fény: tisztábban láthattuk, hogy mit jelent a magyar irodalom közvetítő szerepe. Mindkét fordításban megfigyelhettük a tudatos változtatás szándékát, azaz az adott ízlés- és nyelvállapot, esztétikai kultúra és irodalomfelfogás határozta meg, hogy mit és hogyan fordítottak. Már az 1830-as esztendők elején eldőlt a vita: ki a nagyobb költő, Vörösmarty vagy Kisfaludy Sándor. Szerbül és szlovákul azonban mégsem Vörösmarty költeményei jelentek meg, hanem Kisfaludy Sándoréi, mert ez utóbbi versciklusában fogalmazódott meg az az érzéstartalom, ott került leírásra az a világkép, amely a szlovák és a szerb átlagköltészetet ekkor foglalkoztatta; amelynek leírásán, versbe rögzítésén ekkor fáradozott. S hogy a két irodalmi rendszer fáziseltolódásán kívül még másfajta eltéréseket is fölfedezhetünk, azok épp a fordítások változtatásaival bizonyíthatók. Természetes, hogy minden fordítás egyben változtatás, de ezuttal nemcsak a költői gyakorlatlanság vagy a kényszerű nyelvi megalkuvás (a lefordíthatatlanság) problémáival találkoztunk, hanem a nemzeti irodalom jellegéből következő igényekkel, amelyeknek mindkét fordító – nem tagadjuk, nem mindig a legnagyobb leleményességgel – eleget igyekezett tenni. A fordítások bibliográfiai rögzítésén kívül e változtatások elemzése, regisztrálása a fontos, mert ezeket számba véve alkothatunk tisztább képet az irodalmak érintkezésének jellegéről és a nemzeti irodalmak fejlődési folyamatának néhány kérdéséről.

Fried István

Arany folyóiratai és a regényműfaj
(Műbírálat és elmélet)

1. *A franciás romantika ellen*

Arany János nem a magyar regény, hanem a hazai eposz felvirágzását remélte korától – már-már önáltatva. Az is bizonyos, hogy két folyóiratából sohasem hiányzott a gondos, elveiben igényes színibírálat, s ezt a regényírás tekintetében már nem mondhatjuk el mindig. Téves irányba indulunk, amely csak sivatagba és zárt kapukhoz vezethet? Ne feledjük, hogy Arany és a regény viszonyát akkor is fel kellene tárni, ha a költő sohasem ír ilyen tárgyú kritikát, végig bizalmatlan s elítélő marad a divatos, élretörő műfajjal szemben. Ám erről szó nincs, mert az ő idevágó recenziói gyöngyszemek, Vas Gereben-kritikájáról joggal jelentette ki Gyulai: „Ez barátom a legjobb regénybírálat, amelyet nálunk valaha olvastam." (1861. jan. 15-i levele). Egyes korábbi nyilatkozataiból valóban fenntartást olvashatunk ki az eposszal összemért regény iránt, de utóbb joggal következtethetünk véleménye megváltozására. Túl a szerkesztő munkásságán, a Koszorú meg a Szépirodalmi Figyelő igen sokoldalú képet ad arról, mit várt a regényírástól értelmiségünk, hogyan építették ki e területen az értelmezés és értékelés, sőt lassan már a történeti rendszerezés alapjait.

Bevezetőül még annyit, hogy lényegesen újat mondani itt alig lehet Barta János, Kovács Kálmán, Sőtér István elmélyült eszme- s kritikatörténeti kutatásai után. Németh G. Béla csaknem teljesen azonos tárgyról írt 1967-ben *Arany folyóiratainak világirodalmi tájékozódásáról* címmel, s főbb megállapításai szintén nem helyettesíthetők mással, jóllehet azok árnyalására, kiegészítésére törekednünk kell. Ez utóbbi kivált a regényelmélet síkján lehetséges, a glosszák meg a külföldi folyóiratokból átvett szemlék, nekrológok figyelembevételével. Végül a verses epikáról írt Arany dolgozatokat sem szabad mellőzni. Ezek gyakran olyan találó megfigyeléseket közölnek az elbeszélés művészetéről általában, amelyek átvihetők a regényteória szűkebb birodalmába is.

Mit akart elérni e téren a szerkesztő szemlerovatával, s részint a „beszélyneműek" kiválogatásával? Törekvését s annak kibontakozó sikerét maga foglalja össze a Koszorú megszünésekor:[1] „... megelégedéssel kell följegyeznünk, ami nálunk a beszélyírás mezején történik. (...) a francia csattanós, ijesztgetős modort száműzve, a negélyesebb előadást egyszerűbb (noha olykor pongyola) elbeszélés által felváltva találjuk." Ugyanő e lap legelső számában így körvonalazta a már korábban megindult előrehaladást:[2] „A prózai elbeszélés elhányta cafrangait (...) a legjobb úton látszik lenni a lelki állapotok, az élet, különösen a magyar élet cselekvény általi festéséhez."

Bár Arany a lélektanibb, valósághűbb epika végleges győzelmét elsősorban Keménytől, Gyulaitól, a fiatal Tolnai Lajostól, továbbá az angol és orosz realizmus mélyebb megismerésétől remélte, nem tartotta károsnak Jókai irányát sem. Ezt igazolja a Szépirodalmi Figyelő első évfolyamában közzétett alapos, megértő hangütésű recenziója a *Szegény gazdagok*ról.[3] Azt ugyan kijelenti, Jókaitól idegen a mélyebb pszichológia, meggyőző motiválás, ám akkor senki sem látta hozzá hasonló élességgel az író elevenítő erejét az egyszerű helyzetekben, nyelvi eredetiségét, képzeletének sajátosan magyar, mert népmesei jellegét. Más összkép alakul ki ezúttal, mint utóbb Gyulai, Péterfy vagy a Gyulai-tanítvány Baráth Ferenc kemény támadásaiban, ahol egymást éri a modorosság, egzotikumhalmozás, népszerűséghajhászat vádja. Más lesz a végeredmény is. Nem Jókait tekinti a költő a korszerű magyar próza létrejötte legfőbb akadályának, kimondatlanul, mégis határozottan elkülöníti munkásságát a már elerőtlenedő franciás romantikától. Még egy izgalmas barlangleírás kapcsán sem puszta a Dumas-ra emlékeztetőt hangsúlyozza, hanem a népmeseiséget szintén.

Megszakítatlan láncként húzódik végig a két lapon a Sue és Dumas befolyása elleni küzdelem, Salamon Ferenc a leglelkesebb bajvívó ilyen szempontból. Akár Jósika Julia regényét, a *Családélet*et Emília *Beszélyek* c. kötetét bírálja, akár Eliot *Silas Marner*éről adjon hírt,[4] mindig kirohan a francia regényírók „1830-tól mintegy 1850-ig" divatozó „álművészete" ellen. A „rendkívüli események és véletlenségek tárházai" e művek, amelyekből a hamis regényesség majdnem teljesen száműzte a műfaj legfőbb követelményét, „a jellem hű festését".[5] „Íróink bizonyos része [...] a pesti életet párisivá igyekszik travestálni" – háborog Salamon – ezért nem tud igazán nemzeti jelleget ölteni a regényforma nálunk. Orvosság lehet a vidéki, kisvárosi élet alapos megfigyelése, nagy kalandok helyett a „házi tűzhely". Ámde szükség van a nevelő erejű, vonzó példaképekre is. Az erdélyi eredetű kritikus a *Családélet* ismertetése során az oroszok, svédek és angolok mesterműveit ajánlja, valóban Arany lapjai sokat foglalkoznak mindkét nagy irodalommal. Az első folyóirat kapcsán nem árt Gyulai Turgenyev-ismertetésére, Arany Gogol meg Szollogub fordításaira emlékeztetnünk. Ugyanott Bérczy Károly a homor mesterműveként elemzi Turgenyev *Mumu*ját. Oldalakat töltene meg az angol vonatkozások elsorolása. Főként Brassai Sámuel, valamint Salamon Ferenc alapos tájékozottsága feltűnő a regényírás területén, hiszen nemcsak az elsőrendű nagyságokat jellemzik jól, hanem jártasak Wilkie Collins és „Trollope Antal" legújabb munkáiban is.[6]

Nem kétséges, hogy az elsekélyesedett romantika elutasítása során nem egyszer a francia romantikusok igazán értékes könyveit szintén kedvezőtlenül fogadják nálunk. Gyakran a politikai–eszmei indíttatású ellenszenvben kereshetjük az okot. A Gyulai–Csengery-kör a mérsékelt angol liberalizmus híve, éppúgy idegenkedik George Sand izgatásától a női egyenjogúság mellett, mint Victor Hugo királyellenes indulatától. Erős fenntartások jellemzik Jean Valjean történetének kritikai megítélését is a Koszorú hasábjain. Először egy angol szemlecikket kivonatolnak az 1864-es évfolyamban, amely „a legféktelenebb képzelem" művének tartja a társadalmi igazságtalanságok bemutatását *A nyomorultak*ban. Ugyanúgy vélekedik róla két héttel később Gyulai, nyíltan leszögezve: „... nem vagyunk nagy barátjai Hugo társadalmi elméleteinek".[7] Hugo ugyanis a hibás szociális viszonyokat okolja az emberek bűnbe, prostitúcióba merüléséért, s ezzel csökkenti a felelősségérzetet, az akaratszabadságot közvetve tagadja. Holott a kor magyar vezető szellemei – gondoljunk Madáchra – elvetik a determinizmus tanát, amelyet nemzeti szempontból is végzetesen elcsüggesztőnek éreznek.[8]

[1] A kegyes olvasóhoz. Arany Krk 11. köt. 525.
[2] Irodalmi hitvallásunk. Arany Krk. 11. köt. 406.
[3] A szegény gazdagok. Arany Krk 11. köt. 179–185.
[4] Emília könyvéről: Szépirod F 1861. máj. 1.; Silas Marnerről: uo., 1861. dec. 26. Jósika Juliáról: Irodalmi tanulmányok. Bp., 1889. 2. köt. 248–264.
[5] SALAMON F.: i. m. 2. köt. 187.
[6] W [BRASSAI S.]: Két angol regény. Ko 1863. 1. félév több folytatás.
[7] Ko 1864. márc. 6. 236. majd GYULAI: uo. márc. 20. 286.
[8] Vö. NÉMETH G. Béla: Arany folyóiratainak világirodalmi tájékozódásáról. ItK 1967. 607–615. Főként: 612–613.

2. *„Reál" és „ideál" összhangjáért*

Ha az ember nem társadalmi berendezkedés tehetetlen áldozata, még kevésbé lehet gépies végrehajtója annak, amit ösztönei, vérmérséklete vagy az átöröklés előírnak számára. Így Arany s köre az emberi nem magasabbrendűségét – többnyire vallásos alapon – hirdetve, szembekerül a francia irodalom és tudomány legújabb törekvéseivel, a naturalizmus előfutáraival. Salamon már régebben fölfigyelt a materialista filozófia irodalmi jelentkezésére. Poitou, a jelentéktelen párizsi kritikus nyomán olyan portrét festett Balzacról 1858-ban, amelyben annak fő vonása Diderot és Helvetius követése. Ez oda vezetett, hogy az író nőalakjait „nem az erkölcstan és költészet, hanem a materialista és kéjenc szemüvegén nézte [...][9] Most a Koszorú első évfolyamában vetődik fel Balzac elítélése egészen hasonló szellemben. Brassai Sámuel *Két angol regény*e hangoztatja: Goethét Kant filozófiája megmentette a „naturalizmustól", ám könnyen elgondolható, „mivé lett volna Gretchen-e s Klärchen-e p. o. egy Balzac kezében".[10]

A *Salambo* (1862) szerzőjét mindenesetre több joggal vádolja a Koszorú névtelen tárcaírója azzal, hogy állatnak, méghozzá „vadállatnak tekinti az embert".[11] Az ismertetés nyomán Flaubert másik jellemvonása, hogy a realisták közé tartozik, akik „a reális élet külsőségeit szükségtelen aprólékossággal festik". Az eszmék története úgy hozza magával, hogy Taine az 1863-ban kiadott *Histoire de la littérature anglaise*-ben szintén hajdani vérengzések leplezetlen ábrázolása mellett tör lándzsát. Mint a Koszorúból megtudjuk, a francia tudós Walter Scott műveiben hasztalanul kereste „a középkor vad állatait", helyettük a modern idők „gyöngéd lady"-jeire, „tisztes polgárai"-ra akadt.[12] A glossza kiáll amellett, hogy a történelmi regény nem tudományos szakmunka, írója a históriai hűség érdekében se „köteles rajzába oly dolgokat is fölvenni, melyektől a jó ízlés visszariad". (Később még nagy karriert fut be a konzervativ esztétikában az az észrevétel, hogy a pozitivista–naturalista irányzat alapelveinél fogva sérti a jó ízlést. Haraszti Gyula *A naturalista regény*ről készített 1886-os monográfiájában megállapítja: „A különleges rútságok hajhászása [...] az állatiasság s egyáltalán a piszok kedvelése Zola elméletének és költészetének legsarkalatosabb pontjai."[13] Ezt még a természettudományos-pozitivista felfogásnál is lényegesebbnek tartja.)

Irodalomtörténetírásunk jó húsz esztendeje foglalkozik már a népnemzeti irány két arcvonalon folytatott harcával. Közismert, hogy a csapongó romantikus képzeletet éppúgy elítélték akkor, mint az élet alig megszűrt, mint mondották, „eszmétlen" bemutatását. Ám igen nagyok a különbségek a tekintetben, mit tartottak a valóságból (ez a „reál" a kor szótárában) mellőzendőnek, milyen eszmék kidomborításához ragaszkodtak. Általános tételnek számított, a nyomort, a lét igazságtalanságait nem szabad merőben pesszimista végkicsengéssel, a Gondviselésben és emberi javítószándékban nem bízva ábrázolni. E nézetet a schilleri eszménykultusz és a polgári–nyárspolgári apológia jegyében sokan túlfeszítették. Greguss mint a régebbi német esztéták pedáns híve, az *Egy régi udvarház utolsó gazdáját* is leverő hatású, s így nem igazán költői műként jellemezte Gyulaihoz küldött, 1857-i magánlevelében („művében az élet borúja van meg, a művészet derűje nélkül. Költői igazság helyett a puszta valóság [...] ".[14]

Salamon Ferenc bizalmatlannak mutatkozik ugyan a Szépirodalmi Figyelőben Jósika Júlia jelentéktelen és biedermeieresen érzelmes beszélyei iránt, ugyanakkor elárulja, hogy egyfajta langyosság – ha több írói készséggel egyesül – egyáltalán nincs kedve ellenére. A „társadalmat felforgatni akaró nagy conceptiók helyett" az újabb írók – a bíráló teljes megelégedésére – igyekeznek „vonzani, bájolni és jótékonyan hatni".[15]

Érdekes megfigyelésre ad alkalmat ugyane kritikusnak a *Zord idő*ről készített, tanulmánynak is beillő könyvszemléje.[16] Mint jó szemű és már akkor erősen historikus érdeklődésű irodalmár, tisztában van a könyv egészének nagy értékével, nem is habozik Kemény Zsigmondot „magyar Walter Scott-

[9] SALAMON F.: i. m. 2. köt. 43.
[10] Ko 1863. ápr. 5. 315.
[11] Ko 1863. febr. 1. 117.
[12] Ko 1864. márc. 13. 260.
[13] HARASZTI GYULA: i. m. 214.
[14] Gy. P. levelezése. S. a. rend. Somogyi Sándor. Bp. 1961. 339.
[15] SALAMON F. i. m. 2. köt. 254.
[16] SALAMON F.: Dramaturgiai dolgozatok. Bp. 1907. 2. köt. 456 kk.

nak" nevezni. Szelídebb hanghoz szokott ízlését bántja „az iszonyt gerjesztő jelenetek sora", amely végigkíséri pályáján Barnabás diákot. Végképp idegen aztán előtte a diák levágott fejével űzött, dermesztően groteszk játék, mely oly erős villanással mutatja Kemény politikai rémlátását. Ilyen kommentárt fűz hozzá: „[. . .] a materializmus azon neme nyilatkozik ebben, mely közvetlenül csak az idegekre hat." Nyilvánvaló, hogy Salamon nem a szerző világnézetének egészével számolt, hanem pusztán egyetlen részlet színezetével, ezért vélhette Barnabás történetét – kimondatlanul – francia rokonságúnak. Holott Kemény épp a szerinte „materialismusból" fakadó, végzetes erkölcsi közömbösséget akarta leleplezni elvadult hősében.

Nem volt megnyugtató a kritikusok vágya az írói merészség és társadalmi szókimondás megzabolázására, kivált, amikor ez még a velük egy táborban levőket is sújtotta. Előrevetítette a hazai realizmus lassú és bizonytalankodó kibontakozását. Ám mielőtt Gregussnak vagy Salamonnak végleg negatív előjelet ad ezért újabb irodalomtörténetírásunk, nem árt egy-két percre az összehasonlító kutatás távcsöve után nyúlni. Egyetemi katedrákon, tekintélyes lapok kormánykerekénél mennyi hagyományőrző esztéta zsörtölődik akkor Európa-szerte a klasszikus értékek eltűnésén! Gondoljunk a Magyarországon is számontartott Gustav Planche, Saint-Marc Girardin, Désiré Nisard vagy Julian Schmidt irányvételére. Vegyük figyelembe, a liberális magyar értelmiség által mintaországnak tartott viktoriánus Anglia milyen hangfogót tett akkor a saját alkotóira. Ez utóbbi különösen nagy súllyal esik latba, mivel a konzervatív kórus a Csatornán túl egyöntetűbbnek bizonyult akkor, mint francia földön. Thackeray halálakor a Koszorú -ú jelű tárcaírója egy „talán kissé szigorú" angol jellemzéssel állít emléket az elhunytnak.[17] Benne ilyen bírálatra bukkanunk: „Keserű valóságba vagyunk fulasztva, az eszmény egészen kioltva, a hit hazugsággá változott." Szerinte Thackeray „fájdalma a rosz [!] miatt egészen őszinte, de éppen azért annál művészietlenebb a hatás, melyet előidéz." A derű és harmónia ily türelmetlen követelése láttán sokkal korszerűbbnek mondhatjuk Arany álláspontját Hebbel *Anya és gyermeke* eposzának recenziójában. (Noha ellenzi azt, hogy az eposz „a szigorú valóságba taszítson", a regénynek nagyobb szabadságot enged meg. Másutt gyakran hangoztatott véleménye szerint a humor alkalmas a „világ dissonantiái"-nak költői „engesztelésére", így a humoros regény fölvethet megoldatlan társadalmi kérdéseket is.)[18]

3. *Ismerkedés az elbeszélő művészettel*

Első szempillantásra mindaz, amit nálunk a századközépen *a* regényről vagy *egy* regényről leírnak, nagyon egy-szempontú, valósággal egyhangú, sztereotip. Legfontosabb a jellemrajz hűsége, a lelkiállapotok érzékletes festése, tilos megmagyarázatlan vagy épp megmagyarázhatatlan fordulatokat alkalmazni – e követelések és tilalmak állószedésként ismétlődnek mindenfelé. Mintha a szerkezet és meseszövés pusztán a jellemzés függvényeként kerülhetne elő, a narrátor személyét s az időhasználatot pedig bolygatni se lenne érdemes! Tudnivaló, hogy a pszichológiai gondosság hangsúlyozása visszahatás a romantika önkényességeire, kalandokban tobzódására, harci jelszava a realista–realisztikus áramlatoknak. Vagyis az egyoldalúság némileg korkövetelmény. Emellett egy-egy háttérbe szorított szempont mégiscsak érvényre jut, bár a kritikusok kisebb részénél.

Gyulai meg Salamon Ferenc jellemközpontúnak mondható bírálataihoz képest Arany idevágó, sajnos kis terjedelmű munkássága árnyaltabb kérdésfölvetésű. Az angol irodalomban igen járatos Brassai pedig sok, idehaza nem tárgyalt megállapítást vett át forrásaiból. Erősen anekdotikus szépprózánkban különösen fontos Arany János megjegyzése Vas Gerebenről, aki tévesen azonosnak véli a regény meg az adoma egységét. *A pörös atyafiak* meséjét „egy adomaszerű hegybe" futtatja össze, s ez mértani pontossággal osztja két félre a munkát. Csakhogy a külső szilárdság nem párosul a belsővel, mivel az élces ízű végrendeletet logikátlanul nagyon is komoly következményekkel toldja meg a szerző.

A kisebb elmélkedések, maximák helye és rangja az elbeszélő műfajokban szemmel láthatóan izgatta Aranyt, s a problémára a *Zrínyi és Tasso*ban (1859–60) éppúgy kitért, mint *A szegény gazdagok* bírálata során. Először – nála szokatlan eréllyel – jelenti ki a reflexiók kárhoztatását: „Róma nagy művésze átérté, hogy a tanelemnek, mint olyannak, semmi joga elbeszélő költészetben".

[17] Ko 1864. jan. 17. 64.
[18] Arany Krk 11. köt. 36.

Még gúnyolódik is azokon, akik „emlékkönyvbe való mondatokat" követelnek olvasmányaiktól.[19] Jókairól szólva szintén elkülöníti az „elbeszélői tehetség" adományát az elmélkedés, okoskodás képességétől, ám nem beszél az utóbbinak regényben szükséges vagy előnyös voltáról.[20]

Korunk stukturalista irányú kutatói a próza poétikájában elsőrendű helyet adnak az előrejelzéseknek. (Gondoljunk pl. E. Lämmert *Bauformen des Erzählens* c. munkájára.) Ezért különös időszerűséget kaptak a *Zrínyi és Tassó* (1859–60) alábbi mondatai: „Az eposz nem regény. Hiú várakozást vagy álfélelmet gerjesztő eszközök nem illenek komoly méltóságához [. . .] minden kor és nemzet eposirói föl-föllebbentik a jövő események fátyolát."[21] Első szempillantásra a költő elhatárolása jogosulatlannak látszik, ugyanis a prózai epika minden időben bőven élt az anticipálás fogásaival. Kinek, kiknek szól hát ekkor a rosszalló megjegyzés? Bizony senki másnak, mint a francia romantikusoknak. Ők oly gyakran fölkeltik olvasóik hiú várakozását vagy álfélelmét, hogy szokásuk még Jókaira is ráragadt. Arany levelezésében nem nehéz olyan helyre akadni, amelyben ugyancsak ez áramlatot rója meg. 1847. jan. 31-i soraiban „klassikai egyszerű szépségekre" vágyódik, panaszkodik a „dagálytengerre", s elítéli Szilágyi Sándor előtt „Jókay" egyik, olvasókat „rettegtető", „hajmeresztő" fiatalkori elbeszélését. Minthogy a regényt jó egy évtizedre nagy nemzetközi sikerrel sajátítja ki Párizs hanyatló irányzata, nem csoda, hogy Arany megrögzött fiatalkori élménye: a műfaj meg a romantika egybeesése. Persze Dickenst már Petőfi barátsága idején megismerte, később pedig egyre több oly nagy elbeszélővel barátkozott meg, aki kétségessé tette szemében a kényelmes azonosítást. Ekként a *Zrínyi és Tasso* elkészülte után pár évvel el is jött az ideje Aranynál a regény méltányos megbecsülésének, ám erről majd később.

Ismerve Arany rokonszenvét lírában az objektívabb hangvétel iránt, nem meglepő, regényben is az elbeszélő háttérbe vonulását kívánja, a minél teljesebb művészi illúzió érdekében. Ez az egyik fő feltétele annak, hogy az olvasó a jellemekkel együtt érezzen, gondolkodjék, reméljen „a nélkül, hogy az íróra eszmélne". Hibának tartja, hogy *A pörös atyafiak* szerzője e magasabb követelményre nem ügyel, újra meg újra alakjai elé tolakszik, elveszi tőlük a szót. E korszak számos nyugati irodalmára már nemcsak objektivitást követelt, hanem sokkal többet: a narrátor trónfosztását. Megvonták tőle a mindentudás jogát, csökkentették látószögét olyannyira, hogy kezdett hasonlóvá lenni a történet szereplőihez – velük együtt tévelygett, bizonytalankodott egy rejtettebb jellemvonás, befejezetlen szituációk megítélésében. Otto Ludwig, Flaubert, Maupassant, majd mindegyiküknél következetesebben Henry James állt ki elméletben–gyakorlatban egyaránt az új tételek mellett. Brassai szerint Thackeray „megtagadja a költőtől [. . .] a bűvölő" hatalmat, amikor hősei intimitásainak feltárására van szükség „történeteit s reflexióit oly testi személlyel adatja elő, a ki regénye alakjaival közel viszonyban állván mindennapi emberi módon [. . .] képes referálni róluk.[22] Nem ok nélkül emlegeti a kolozsvári polihisztor ez esetben a „naturalismus bevitelét az elbeszélés modorába is".

Ugyane cikksorozatában azon is eltűnődik szokott terjengős stílusában Brassai, „mi tesz egy irodalmi művet olvasottá, kapóssá? " „Semmi sem egyéb, hanem a *függőben tartás*" – válaszolja. Nem pusztán a későbbi mozzanatok meg a befejezés iránti kíváncsiság fölkeltését érti ezen. De míg másról nem szól részletesebben, a titkok megalkotására annál több figyelmet fordít.[23] S méltán, hiszen Dickensnek s Magyarországon is elhiresedett többi kortársának – W. Collins, A. Trollope – életművében megkülönböztetett helyet kap e műfogás, amely a regényelmélet munkásait, pl. Viktor Sklovszkijt is alapos elemzésre késztette. (A szépprózа. 1963. 309–331.)

Hihetővé, sőt ellenállhatatlanul hitelt érdemlővé változtatni a fiktív történeteket – mindez az írók mellett nagy gondja a kritikusoknak is akkoriban. Brassai Diderot meg nem jelölt írását idézve rámutat, hogy még a legnagyszerűbb praxitelészi arc is mindennapivá tehető valamilyen szépséghiba által. „Egy himlőhely a szeme végénél [. . .] és a női arc már nem Venus arca, hanem a szomszédném arca."[24] Csakhogy megítélése szerint e fogás annyira eluralkodott már a naturalisták angol iskolája révén, miként „maga Diderot is elszörnyűlködnék belé". A túlzott adagban lemásolt hétköznapi rútsággal nem is tudják elhitetni a hozzávegyített, képzeletszülte vonásokat. Ellenkezőleg, a költés és a

[19] Arany Krk 10. köt. 363.
[20] Arany Krk 11. köt. 181.
[21] Arany Krk 10. köt. 365.
[22] BRASSAI S.: Két angol regény. Ko 1863. ápr. 5. 315–316.
[23] BRASSAI S.: i. m. Ko 1863. ápr. 19. 363.
[24] Brassai S.: i. m. Ko 1863. ápr. 5. 315.

megfigyelés eredménye így élesen elválik egymástól. A folytonos aprólékosság untat, ezen nem segít az élethűség kedvéért teljes következetességgel végigvitt tájnyelvi beszéltetés sem.

Jókai jobb érzékkel ajánlotta az alakok és cselekmény elszürkítése helyett a körülmények hiteles festését. Az 1865-ben megjelent *Mire megvénülünk* XXIV. fejezetében Topándy nagy tárgyismerettel mondja el egy esküvő részleteit, s eljárását a következőképp okolja meg: „Angol regényíróktól tanultam: ha az ember meg akar valakit arról győzni, hogy története való, és nem mese, a külsőségeket apróra leírja, hogy arról láthassák, mennyire szemtanú volt." Arany János is az effajta módszerben látja a költői hatás egyik fő titkát méltán híres Gvadányi portréjában, és jobb is, ha neki magának adjuk át a szót: „Bizonyára a környezetnek, melyben az ily költött alak él, jár-kél, mozog, [...] talpraesett rajza igen sokat tesz, hogy magát az alakot is oly igaznak fogadjuk el, mint környezete. Úgy hogy a költő, ha ebben derekas, felét már jóformán megtette alakító munkájának;"[25]

Az elhitetéshez ezenkívül sikerrel használható egy-egy régi technikai eljárás. Arany joggal emlegeti, hogy Gvadányi eltitkolja szerzői mivoltát, az *Előbeszéd* során Borsod megyéből érkezett kéziratról beszél, mint műve alapjáról. S miért ne lehetne e kézirat magától a nótáriustól való – gondolja erre nyomban a naiv olvasó Köztudott, hogy a regényírók Defoe-tól Thomas Mannig állandóan élnek az ilyen álarcoskodással – Arany meg egyenesen Cervantesra utal, mint előfutárra, ami már nem minden regényelméleti kézikönyvben található meg!

Persze a *Toldi* írója nem volna hű önmagához, ha ennyival megelégedne. Tudja ő, és tudatja is dolgozatában, hogy a költői illúzió megteremtéséhez az említetteken túl még hű jellemábrázolás is kell, s „ez a másik, mindenesetre nehezebb fele" a dolognak. Követelménye azonban nem túlfeszített. Nem követel erőteljes egyénítést, megelégszik a vidéki, „közsorsú magyar ember" általánosan ismert érzületének, szokásainak eleven visszaadásával. A szócsővé változtatást elítéli, s csalódottan tapasztalja, hogy Budán a falusi jegyző eszmévé halványult, szatirai kellékké alacsonyodott. Mégsem változtat kezdetben megfogalmazott elismerő kijelentésén: a peleskei nótárius meg Rontó Pál Fielding, Cervantes, Lesage hőseihez hasonlóan „bevették magokat a nemzeti phantasiába, honnan nem egy hamar fognak elenyészni."[26]

Nagyon fontosnak tartom e sorokat. Arany mindig azzal az igénnyel közeledett az epikához, hogy ott folytatni kell a nemzeti mondák munkáját, létrehozva oly alakokat, akiket a közösség valósággal „élő személynek" gondol, s fölvesz „a nép-mythologia" birodalmába. Népi, össznemzeti tudatot formáló tettnek számíthatott előtte Odüsszeusz, Siegfried, Hagen, vagy akár Faust doktor megalkotása. S a negyvenes években, majd Világost követően aligha képzelhetett el más műfajt az ily szimbólum-emberek otthonául, mint az eposzt (rokonaival együtt) és a költői (könyv) drámát.

Kevéssé számolt ekkor a regény lehetőségeivel. Ok lehetett a folklór és régiség felé fordulása mellett az, hogy Sue a hasonszőrűekkel együtt lejáratta előtte a műfajt. Fölfedezte azonban már Nagykőrösön a regényírás nagy vívmányát a hagyományos eposzhoz képest: az alanyiságot (szubjektivséget). A *Széptani jegyzetek*ben ki is tér az alanyi módon gúnyra vagy humorra alapozott elbeszélőművészetre, s nyomban Thackeray-t említi (a 14 §-ban).[27] Számos ténnyel igazolható e modern humoristák (az angolok meg Gogol) hatása a költőre, annál kérdésesebb, mikor ismerkedhetett meg a pikareszk regénnyel. Mindenesetre szemet szúr a fentiekben a Lesage-ra, Fieldingre hivatkozás. E regénytípust józan földhöztapadása, komikus felhangjai, plebejus eredete erősen vonzóvá tehették számára, s megadhatták a döntő lökést, hogy új módon gondolkozzék a műformáról magáról. (Hisz a csavargótörténetek egész világképe, életérzése valahogy rokon az Aristophanészével.) Az idézett helyen Gvadányi nótáriusának érettebb, ám hasonlóképp élővé avatott rokonaként már csupa *regényhős* neve kerül elő: „[A nótárius és Rontó Pál] bizonyára távolról sem mérkőzhetnek a génius olynemű teremtett alakjaival, mint egy Don Quixote, egy Gil Blas vagy akár Tom Jones, s tisztelendő Adams pap Fieldingnél. Mindazáltal, habár szűkebb körben, épp úgy élnek, mint amazok, [...]"[28]

Magyar példát azonban nem jelölt ki a regényalakok galériájából Arany János. Vajon ez Eötvös, Kemény meg Jókai elítélését jelenti? Ők hárman még Gvadányinak se lehetnek versenytársai szerinte, mivel nem tudtak a nép emlékezetében tartósan fennmaradó alakot teremteni? Úgy vélem, nem erről van szó. Arany minden bizonnyal kiváló alkotásnak ítélte *A falu jegyzőjét* éppúgy, mint az *Özvegy és*

[25] Arany Krk 11. köt. 490.
[26] Arany Krk 11. köt. 485.
[27] Arany Krk 10. köt. 554.
[28] Arany Krk 11. köt. 485.

leányát, meg az *Egy magyar nábobot*. Nála jobban kevesen tudhatták, mennyivel nagyobb tehetség a három kortárs bármelyike a hajdani lovasgenerálisnál. Ám nemcsak esztéta volt, hanem éles szemű történész, irodalomtörténész, aki felismerte, hogy a géniusz egymaga még nem kezeskedhet a tartós, élénk, igazán széles körű sikerért. Sok függ a tárgyválasztástól, korhangulattól, az irodalmi kínálat gazdagságától. Jósolni igen kockázatos. Csupán az idő, négy-öt évtized letelte dönthette el, Viola, Kárpáthy János vagy Kárpáthy Zoltán „csatlakozik-e a nemzeti monda hagyományos alakjaihoz".

Elmondhatjuk, a Szépirodalmi Figyelő és a Koszorú derekas munkát végzett mind a regény korabeli lehetőségének, mind általánosabb törvényszerűségének tisztázása terén. Hiányolni pusztán azt lehet, hogy regényírásunk nagyjairól nem közölt átfogó értékeléseket. Ez azonban nem a szerkesztőn múlott, aki kitűnő felismerései s módszerei ellenére sem volt vérbeli regénykritikus, noha az elbeszélő műfajok általános követelményeit e részterület esztétái számára is tanulságosan világította meg. meg.

Végül megjegyzem, Arany folyóiratait korántsem jellemzi a francia műveltségtől, irodalomtól való általános idegenkedés, mint egyesek vélik. A romantikát csupán a regényírásban (ott se mindenkinél!) ítélik el, ámde sok elismerésben részesül a lírikus Hugo, valamint Lamartine, Alfred de Vigny, bőséges idézetekkel hívják fel a figyelmet Hugo névtelen memoárjaira, nagyobb tanulmányt hoz a Koszorú Lamartine-tól *A költészet rendeltetése* címmel, 1864-ben. Kikövetkeztethető, hogy a cikkírók nagyrésze nem rokonszenvezik III. Napóleon tekintélyi uralmával, az angol parlamentarizmus vele szemben is minta. Határozottan kitetszik ez Almási Balogh Pál *Páris és a francia értelmiség* c. útirajzából (Ko 1863 nov. 15.), amely a szellemi élet elsorvasztásával vádolja a császárt.

(A jegyzetekben csak azon publikációk esetében jelzem az eredeti lelőhelyet, amelyek később hitelt érdemlő kiadásban nem jelentek meg. Így Aranynál például mindig a kritikai kiadást tüntetem föl.)

Nagy Miklós

Arany János és Gönczy Pál barátsága*

Nem általánosan tudjuk, hogy Arany János és a magyar közoktatásügy múlt századbeli egyik reformere, Gönczy Pál milyen szoros barátságban voltak. Családom erről a kapcsolatról adatokat őrzött meg.

Arany és Gönczy egy évben, 1817-ben születtek, Arany március 1-én, Gönczy december 25-én, amint ez utóbbit az atyja feljegyezte. Szegény, sokgyermekes családok tagjai voltak; Arany a tíz testvér közül az utolsó születés, Gönczy hat testvérének a legidősebbike volt. Mindketten hajdúfiak voltak; Arany – mint tudjuk – Nagyszalontán, az ősi hajdúfészekben, Gönczy a szabad Hajdú-kerület egykori központjában: Szoboszlón munkálkodó, „szántó-vető" szülők tehetséges gyermekeiként tűntek ki már az elemi iskolában. Később ez az ősi népi-elemi jelleg domborodott ki életpályájukon s életművükön. Középfokú iskoláiknak a szülővárosukban történt elvégzése után beiratkoztak a századok alatt országos hírűvé vált debreceni református kollégiumba, s sorsuk itt kapcsolódott szoros barátságá.

A Kollégiumban nemcsak az akkori uralkodó osztály fiai, hanem a nép fiainak tehetséges gyermekei is sokan felkerültek az egyetemekre jogosító akadémiai osztályokba. A Kollégium szervezete bizonyos demokratikus jeleggel bírt, amit a haladó szellemű külföldi egyetemekről ültettek át ide. Professzoraik jól képzett emberek voltak. Ebben az iskolában az 1833/34-es tanévben írták be Aranyt. A Kollégium kitűnően rendezett levéltárában őrzik jelenleg is a Classificatio juventutis scholasticae in Collegio helv. conf. addictorum Debreciensi scholis inferioribus adscriptae 1833/4.I.II. című, a felsőbb osztálybeli diákok tanulmányi eredményeit tartalmazó, előnyomtatott „osztálykönyvet", amelynek 66. lapján olvastam Arany János adatait. 146 osztálytársa közt volt Aranyinak (tévesen így írták Arany családi nevét) egy földije is: Borbély Károly. Arany ebben az I. filozófiai osztályban eminens osztályzatot kapott. A Kollégium Generalis Academiae Classificatio kezdetű könyv 1834/5 iskolai év filozófiai II.

*Adatközlőnk stílusát érintetlenül hagytuk; modora maga is egy művelődéstörténeti korszak jellemzője. *(Szerk.)*

o.-ban vannak együtt megnevezve Arany és Gönczy, mint tógátus diákok, Arany szintén eminens, Gönczy jeles osztályzattal. Két tanévben jártak együtt s itt ismerték meg egymást. Mindketten komoly, elmélyülő tanulók voltak, sokban egyező természetűek. A szigorú diáktörvényeket, mint diáktársaik sokszor, ők is többször megszegték. Ugyancsak a Kollégium levéltárában meglevő Diarium cui inscribuntur excessus famulorum ab anno 1826–37, valamint az Acta sedis scholasticae judicaria in Collegio reformatorum Debrecinensi ab anno 1832–39. című jegyzőkönyvekből kitűnően Arany négy ízben, Gönczy is több alkalommal állt a diáktörvényszék előtt, kisebb büntetéseket kapva.

Gönczy szülei a közeli lakásuk miatt megtehették, hogy kollégista fiúkat Szoboszlóra hazaszekerezték bizonyos hétvégeken, szünidőkben, de Arany szülei Debrecentől nagyobb távolságban lakván, nem tudták ezt megtenni diák fiúkkal. Gönczy Pál többször meghívta Arany Jánost ilyen alkalmakkor Szoboszlóra egy kis jobb kosztra, pihenésre, amikből a Kollégiumban szűkében álltak. Vasút ekkor még nem volt az Alföldön. Megtörtént, hogy Gönczy Pál atyja, János, aki a hajdúdemokráciában Szoboszló város tanácsbelije volt, s így ismerős a hajdú közéletben, egy ilyen diákszekerezés során a fiát és barátját elvitte a Hortobágyra is, erre a tenger-pusztaságra. Ekkor ismerte meg Arany János ezt a tájat, amiről később így írt:

Füzes Tiszaparttól Biharig egy róna,
Mintha sebes árvíz meggyalulta volna...
Nincs halom a téren, vagy csak eltévedve,
Mintha olykor a föld buborékot vetne...

Meg alkalom volt ez arra is, hogy elbeszéléseit hallgassa Arany a Gönczy családfőnek a hajdúk történetéről, ami később, mikor Nagyszalontán a levéltárat is kezelte, ösztönözte a levéltári kutatásra. Többször kellett nekik Szoboszlón való vakációzás során templomba menni; ilyen alkalomra megkapta Arany a Gönczy família ama ősi énekes könyvét, mint ereklyét, amit még Gönci György adott ki 1592-ben. Erről az énekes könyvről Arany később megemlékezett *A magyar irodalom rövid története* című, iskolai célra szánt jegyzetében, mint a protestáns énekköltészet jelentős gyűjteményéről. Ma is tudják Szoboszlón, hogy hol ült a ref. templomban Arany János akadémista korában. Gönczyék Szoboszlón megmutatták Aranynak a várost átszelő Kösi folyón működött vízi malmot, amit az ide telepített lovas hajdúknak Bocskay adományozott. Ez a malom azonban az 1789. évtől beköszöntött nagyon száraz időjárás miatt vizet nem kapván, hallgatásba merült, s Arany ittjártakor már csak ipari műemlékszámba ment. Arany később *Az elveszett alkotmány* című költeményében (II. ének 598 sor.) így emlékezett e szoboszlói emlékre: „Vad zaja elnémult, mint a Kösi malma Szoboszlón."

Arany és Gönczy debreceni tanulásuk idején tagjai voltak a nagy hírű Kollégiumi Kántusnak. Arany maga mondja, hogy éles diszkantja messze kivágott az énekkarban. Zenei tudásuk abban is egyezett, hogy Arany a gitározásban, Gönczy a hegedülésben tűntek ki. Arany János, de maga Gönczy is voltak a színészi pályán is iskolázásuk után. Aranynak Debrecenből a Fáncsy és László színtársulattal, majd a Hubayéval máshová is el kellett menni, egy alkalommal azt az utazó ládáját, amit később az Akadémián kapott lakásában is nagy becsben tartott, nem vihette – szokás szerint – magával, Debrecenben maradt az; csak később vitte haza Nagyszalontára Gönczy Pál atyja.

A két barát az iskolák végeztével is szoros barátságot tartott. Bár nem sokat leveleztek, mert a Habsburg-elnyomás elleni álláspontjuk köztudomású volt, s figyelték őket. Az 1848/49-i eseményekben azonban nyíltan a forradalom mellé álltak, Arany a debreceni Kossuth-vezette kormányban vállalt állást, Gönczy meg nemzetőrtisztként tevékenykedett. Sajnálatosan kellett megállapítaniuk, hogy a nagy nemzeti ügy elbukott, s nekik visszaút jutott osztályrészül; Gönczynek tanítóskodás a bihari részeken, Aranynak tanároskodás. Úgy gondolták, hogy a nevelői posztokon tudhatnak hatni a levert magyar szabadságot óhajtó régi és új generációra. Gönczy a köznevelés problémáinak előrevitelét munkálta, Arany elfogadta a MTA-hoz „titoknokként" való meghívást. Gönczyt később, a kiegyezés után, Eötvös József nyerte meg a közoktatásügyi minisztériumának tisztviselőjeként, ahol már nem puszta szemlélője, hanem irányítója lehetett a függetlenné vált magyar népoktatásnak. A munkára nevelés hazai úttörője lett. Munkálkodásuk színtere a főváros volt, így mind maguk, mind családjaik sokszor találkoztak. Az akkori u. n. felsőbb körökkel csak hivatalosan érintkeztek, de annál bensőségesebb volt családi kapcsolatuk. 1872-ben Arany nem tudott elmenni Gönczyék névnapi összejövetelére, feleségével ezt a versét küldte el, mely költeményei közt nem szerepelt sokáig:

Boldog	név	napot	kíván
Bú	nélkül	neked	komám
Barátid	nemes	nyájas	körében;
Bár	nejét	nem	követi,
Borod	nedvét	nem	költheti;
Betegnek	nincs	nagy	keleti,
B-vel	nevét	nem	kezdheti.

Mikor Gönczyék Ilona nevű menyasszony lányuk, akinek talán Aranyék keresztszülei voltak, meghalt 1879-ben, a sírversét Arany írta meg *Egy ara sírkövére* címen. Aranyék barátságot tartottak Gönczy Pál gyermekeivel, így Etelkával, Csiky Kálmánnéval is, akit húsz évig használt tintatartójával ajándékozott meg. Aranyné halálára küldött koszorúja Gönczynének az Arany család által abban a kitüntetésben részesült, hogy a szalagját eltették, s az ma is látható a nagyszalontai Arany-múzeumban.

–

Arany János nemcsak diákéveiben, majd pl. Kólyon férfikorában látogatta meg Gönczy Pál barátját – ezt az utóbbit sejtjük *Az elveszett alkotmány* 5. énekéből – hanem éltes korukban is felkeresték szülőhelyüket. Arany az eredménytelen karlovy-varyi (akkor karlsbadi) fürdőkúrák után barátja ajánlatára Szoboszlón is próbálkozott az akkori salétromsós gyógyvízzel. A szoboszlói fürdőzés pár napja sem hozott eredményt, nem volt ez egyéb, mint a diákkori élmények felelevenítése, legalábbis ezt hozta tudomására nagyatyámnak, Gönczy Lajosnak, akitől vettem a levelezésekben s az irodalomban nem talált adatokat.

Geönczy József

VITA

Bernáth Árpád

DRÁMAI CSELEKMÉNY – EPIKAI CSELEKMÉNY

Megjegyzések Bécsy Tamás: A drámamodellek és a mai dráma (Bp. 1974. Akadémiai Kiadó) c. könyvéhez

Bevezetés

Bécsy Tamás könyvét elismeréssel fogadta a magyar tudományos kritika. Almási Miklós, aki *A drámamodellek...* alapjának tekinthető kandidátusi értekezés egyik opponense is volt, dicséri a szerző műelemzéseit és azt írja a könyvről, hogy elméleti fejezetei közül „a szituációról szóló [...] a legmarkánsabban eredeti."[1] Szerdahelyi István az irodalomesztétika 1957–1975-ig terjedő történetét vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy Bécsy Tamás műve a korszak „legigényesebb drámaelméleti összefoglalás[a...], amely igen tüzetes vizsgálatokkal igyekszik elkülöníteni a drámát a lírától és az epikától, a dramaturgiai fogalmak egész sorát – szituáció, feszültség, konfliktus stb. – határozza meg, s nagyszabású tipológiai koncepciót dolgoz ki" és így „a további kutatásokhoz [...] igen figyelemreméltó vitaalapot nyújt."[2]

Szerdahelyi István a maga részéről az idézett tudománytörténeti áttekintésben meg is kezdi *A drámamodellek...* egyik alaptételére vonatkozóan a vitát, kijelentvén, hogy Bécsy Tamás drámameghatározása számos epikai vagy lírai alkotásra is illik. Kijelentését azonban nem támasztja alá érvekkel – az a keret, amelyben a meghatározás számára elfogadhatatlanságát megállapítja, hosszabb fejtegetésre nem is ad lehetőséget.

Megjegyzéseink elsősorban abból a célból íródtak, hogy véleményt mondjunk a vitatott drámameghatározásról. Nem térünk ki Bécsy Tamás könyvének olyan megállapításaira, amelyek ezzel a kérdéssel közvetlenül nem függenek össze. *A drámamodellekben...* ugyan számos, más műfajelméleti tanulmányokban találhatóktól eltérő nézet olvasható, de az eltérés sok esetben csak látszólagosnak bizonyulhat. Ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy két nézet szemben áll egymással, minden esetben rekonstruálnunk kellene azt az irodalomelméleti koncepciót is, amelyben a kérdéses nézetek elhangzottak. Szerdahelyi Istvánnál maradva: ő pl. egy tanulmányában azt állítja, hogy „a műalkotás értéke nem mérhető azon, hogy milyen tökéletes formában valósítja meg a műfaji hagyományt."[3] Ez látszólag szemben áll *A drámamodellek*ben olvasható feltételezéssel, amely szerint a műnem tiszta megvalósulását egy műben az illető mű esztétikai értékelésénél lényeges tényezőnek tekinthetjük (10, 2, 49).[4] Leegyszerűsítve a kérdést: Szerdahelyi István azt állítja, hogy a 'jó dráma'-értékelés csak mint 'jó dráma, mert jó irodalmi mű' indokolható meg, míg annak megállapítása, hogy 'sikerült' a szerzőnek a műnemi konvenciók keretei között megmaradnia, inkább negatív értékítéletek megalapozására alkalmas. Bécsy Tamás ezzel szemben azt állítja, hogy a 'jó dráma'-értékelés egyik feltétele az, hogy ki lehessen jelenteni, hogy a 'dráma mint dráma jó'. A közvetítésünkkel létrejött vita, s más 'melléktételekre' vonatkozó viták kimenetele is attól függ, hogyan határozzuk meg a drámát: mint bizonyos konvencióknak eleget tevő irodalmi művet, vagy pedig mint olyan alkotást, amelynek irodalmisága egyenes arányban áll drámaiságával.

A következőkben ezért, amikor megjegyzéseket fűzünk *A drámamodellek...*-ben kifejtett nézetekhez, csupán az elméleti rész, az *Elvi kérdések* c. fejezetben foglaltakra korlátozzuk figyelmünket, s azon belül is a szerző által használt alapfogalmakra.

[1] ALMÁSI Miklós: Értelmező modellek. It 1975. 1051.
[2] SZERDAHELYI István: A magyar esztétika története. 1945–1975. Bp., 1976. 368.
[3] SZERDAHELYI István: Műfajelmélet és irodalomtudomány. Literatura 1975. 3–4. sz. 47.
[4] A következőkben *A drámamodellek...* egyes helyeire a szövegben zárójelben közölt oldalszámokkal utalunk. Idézetek esetén a szerző kiemelését ritkított, saját kiemelésünket illetve az idézeten belüli idézeteket kurzív szedéssel jelezzük.

Előre szeretnénk bocsátani, hogy megjegyzéseink abból a szerénynek nem mondható, de egyedül megengedhető szándékból fakadnak, hogy bármily csekély mértékben is, de elősegítsük a magyar irodalomelméleti gondolkodás fejlődését. Célunk elérésének szükséges feltétele, hogy a tárgyalt műnek a hazai irodalomelméleti kutatásban *rangja* legyen, hogy megjegyzéseinkkel azokra a nézetekre irányítsuk a figyelmet, amelyek *megnehezíthetik* az irodalomelméleti gondolkodás tisztulását, és hogy véleményünk – legalább részben – *helytálló* legyen. Úgy gondoljuk, hogy az első feltétel meglétét sikerült bizonyítanunk, amikor idéztünk a szakkritikából és utaltunk a kiadás előzményeire. A második feltételt írásunk maga teljesíti. A harmadik feltétel meglétéről pedig csak a könyvről és vitájáról folyó további viták dönthetnek.

Mivel a dolgozat céljából adódóan elsősorban *A drámamodellek. . .*-ben kifejtett elmélet megoldatlannak tűnő problémái kimutatására vagyunk kénytelenek törekedni, szükségét érezzük, hogy az írás létrejöttének szubjektívebb okairól is szóljunk. Úgy találtuk, hogy Bécsy Tamást és e megjegyzések íróját összeköti egy bizonyos szemléleti azonosság, amely abban nyilvánul meg, hogy az irodalmi művekkel szemben tanúsított *intuitív alapbeállítottságunk* megközelítően azonos, hogy az esetek túlnyomó többségében azonosan ítéljük meg az *irodalomtudományban felmerülő kérdések fontosságát* és azt is, hogy a felmerülő kérdések megoldása milyen *módszerekkel* valósítható meg. Csak példákat hozunk fel, amikor ezzel összefüggésben utalunk Bécsy Tamás néhány megállapítására, „semmiféle művészi alkotás sem létezhet [. . .] rendezettség nélkül" (49); az irodalmi művek történeti kutatása mellett fontos a rendszerező, tipológiák megalkotására törekvő kutatás is, mivel e kétirányú kutatások feltételezik egymást (9–388); az irodalomtudományban is lehetséges és célszerű a tudományelmélet által kidolgozott modell-módszer felhasználása (50–64). Bármennyire triviálisnak is tűnnek ezek a megállapítások, egyikéről sem mondható el, hogy az irodalomtudományi gyakorlatban általánosan elfogadottak volnának.

Ugyanakkor éppen a szemléletbeli azonosság teszi érzékenyebbé bennünket az elméleti fejezetben mutatkozó problémák iránt: mivel nem vonjuk kétségbe a könyv tárgyának, céljainak és módszereinek irodalomelméleti relevanciáját, arra kell törekednünk, hogy a tárgy világosabbá, a célok egyértelműbbekké, az alkalmazott módszerek érvényesebbekké és megbízhatóbbakká váljanak.

Utolsó bevezető megjegyzésünk *A drámamodellek. . .* nyelvezetére vonatkozik. Minden tudományág meglétének előfeltétele az általa használt kifejezések jelentésének tisztázása, és minden tudományág elméletének egyik fő feladata új fogalmak bevezetése. Egy tudományág fejlettségének egyik lehetséges ismérve éppen az, hogy terminusai mennyire világosak, egyértelműek és konzekvensen használtak. Ismeretes, hogy tudományágunk ebből a szempontból milyen fejletlen. S ha az irodalomtudomány részterületeit is minősíteni kell, bizonyára a műfajelmélet és az interpretációelmélet az, amely aligha érdemli ki az elmélet nevet a szónak a tudományelméletben használt értelmében – tehát épp azok a területek, amelyekhez az *Elvi kérdések* vizsgálódásai tartoznak. Sokszor feltételezték a tudományág történetében, hogy ennek oka a tárgyban van, s szívesen hivatkozunk mint az irodalomtudomány művelői a formális logika megalkotójára, Arisztotelészre. „Talán elegendő, ha tárgyunk kidolgozása közben a világosság azon szintjét érjük el, amelyet maga a tárgy megenged, mert nem minden értelmezésben követelhetjük meg ugyanazt a szabatosságot."[5] Mégis azt kell mondanunk, s elsősorban magunk mentségére, hogy a könyv szövege számunkra a kelleténél gyakrabban tűnik homályosan megfogalmazottnak. Igényli, hogy olvasója elemző munkával ismerje meg a szerző álláspontját. Ezért a bíráló könnyen kerülhet abba a helyzetbe, hogy azt hiszi, nézete eltér a szerzőétől, pedig csak arról van szó, hogy félreértett valamit. A megfogalmazás problémáit azonban nem tárgyaljuk külön, és csak ott utalunk rá gondolatmenetünk kifejtése közben, ahol ez szükségesnek mutatkozik.

A probléma vázlata

A vita természetéből adódóan és a felmerülő kérdések összetettsége következtében egy-egy részletkérdés különböző, nem mindig súlyának megfelelő terjedelemben kerül az alábbiakban kifejtésre. Az áttekinthetőség megkönnyítésére ezért előbb röviden ismertetjük megjegyzéseink közelebbi tárgyát és gondolatmenetünk vázlatát.

[5] Idézi Henryk MARKIEWICZ: Az irodalomtudomány fő kérdései. (Ford. BOJTÁR Endre.) Bp., 1968. 6.

A drámamodellek... Elvi kérdések c. fejezete három alfejezetből áll. Az első alfejezetben *(A drámai műnem mai kérdései)* a szerző az ismertebb és általa fontosnak tartott drámaelméleteket veszi abból a szempontból számba, hogy azok képesek-e a drámát úgy meghatározni, hogy az számára, mint a XX. század drámájával is tudományos igénnyel foglalkozó számára használhatók-e. Mivel nem talál minden szempontból elfogadható meghatározást, a szerző a második alfejezetben, *A szituáció* címűben, a dráma és a drámai új definícióját adja. Arisztotelész *Poétikájából* kiindulva megkülönbözteti a drámai cselekményt az epikus cselekménytől, majd erre támaszkodva bevezeti a szituáció fogalmát, amelynek segítségével a drámát meghatározza. A harmadik alfejezet címe *A dráma mint modell és a drámában található konkrét gondolati modell.* Miután a szerző a szituáció révén a drámát mint speciális viszonyrendszereket tartalmazó irodalmi művet határozza meg, ebben a fejezetben abból indul ki, hogy a dráma vizsgálatában is „azt a módszert kell alkalmazn(i), amely viszonyrendszerek vizsgálatára alkalmas" (51). Alkalmasnak pedig a szerző a tudományos modell eszközével élő módszereket találja.

Nem foglalkozunk behatóbban azzal a kérdéssel, hogy a szerzőnek a korábbi drámameghatározásokra vonatkozó kritikai megjegyzései mennyire tűnnek számunkra meggyőzőnek. Az új meghatározásra összpontosítjuk figyelmünket. Meg szeretnénk mutatni, hogy először is a drámai és az epikus cselekmény megkülönböztetése *A szituáció* c. fejezetben Arisztotelész vitatható értelmezésén alapul. Továbbá azt, hogy a megkülönböztetés a szerző által bevezetett szituáció fogalom segítségével, tehát Arisztotelésztől függetlenül sem érhető el, amennyiben az epikát továbbra is *műnemnek* tekintjük, vagyis irodalomnak a drámához és a lírához hasonlóan. A drámai cselekmény és az epikus cselekmény megkülönböztetése a szerző szövegének elemzése alapján ugyanis első közelítésben vagy az irodalmi és nem-irodalmi megkülönböztetésévé alakul, vagy elveszti műfajelméleti értelmét, s a szerző által drámainak mondott cselekmény azonos lesz az irodalmi művekben ábrázolt cselekménnyel. Miután az első értelmezést, mint a szerző feltételezhető intenciójával ellentéteset elvetjük, a második álláspontot és következményeit kell tovább vizsgálnunk, vagyis azt, hogy (egyrészről) megtehető-e a szituáció az irodalmi művek ábrázolta cselekmény leírásának központi fogalmává, és hogy (másrészről) fel lehet-e fogni a szerző által bevezetett drámamodelleket cselekménymodelleknek. Ezért közelebbről megvizsgáljuk, hogy az érintett fogalmak terjedelmének ilyen kiterjesztése megoldja-e mindazokat a problémákat, amelyek a szerző által használt cselekmény, szituáció és modell terminusokkal kapcsolatban felmerülnek.

Arisztotelész Poétikájának cselekmény- és történet-fogalmáról

Arisztotelész *Poétikájával* behatóbban két okból foglalkozunk. Először is azért, mert mint előbb utaltunk rá, a szerző – bár Arisztotelész drámameghatározását elveti (13) – saját drámadefinícióját a *Poétika* egyes megállapításaiból látja levezetettnek (37, 43). Másodszor pedig azért, mert az a tapasztalatunk, hogy az irodalomtudományi gyakorlatban igen sokszor hivatkoznak vitatható módon erre az alapvető, s az irodalomelméleti gondolkodást még ma is befolyásoló műre. Vitatható módon, ezen azt értjük, hogy nem a *Poétika* szelleme szerint, mert betűje szerint az irodalomelmélettel foglalkozók közül egyre kevesebben hivatkozhatnak rá. Bizonyára ez is egyik oka annak, hogy bizonytalanságok mutatkoznak a *Poétika* értelmezésében, ha tudjuk is azt, hogy a bizonytalanságok egy része már akkor jelentkezett, amikor a görög nyelvtudás még általánosabb volt. A munka töredék jellege, az egyéb, részben elveszett munkákkal való kapcsolat tisztázatlansága, az előadás vázlatossága, helyenkénti ellentmondásossága, a szövegromlás mértékének kérdésessége és más hasonló problémák már évszázadok óta zavaróan hatnak. Ugyanakkor nyilvánvaló a *Poétika* alapvető volta, nélkülözhetetlensége, s ezért csak azt lehet kívánni, hogy a klasszika-filológia ne fáradjon el Arisztotelészre és *Poétikájára* vonatkozó, egyre megbízhatóbbá váló ismereteit közvetíteni az irodalomtudomány művelői számára. Különösen vonatkozik ez a hazai viszonyokra. Hiszen – bár több magyar fordítással rendelkezünk – egy több nyelvű, kritikai kiadás hiányzik.[6]

[6] Magam is elsősorban a szerző által használt fordítás alapján dolgoztam: Arisztotelész: Poétika. (Ford. SARKADY János.) Bp., 1974. (A Poétikára történő utalások esetén a zárójelben közölt oldalszámok erre a kiadásra értendők.) A fordítást azonban összevetettem több más magyar és idegennyelvű fordítással, a problematikus helyeket a görög szöveggel is. Itt szeretném megköszönni Tar Ibolyának és Makk Ferencnek a görög szöveg értelmezésében nyújtott segítséget, ami nem jelenti azt, hogy esetleges tévedéseimért a legcsekélyebb mértékben is felelősek volnának.

Visszatérve *A drámamodellek. . .*-re: ahhoz, hogy bemutassuk, véleményünk szerint miért válik a *szerző* számára a *Poétika* alapvetővé, előbb röviden szólnunk kell arról, hogy milyen igényeket támaszt Bécsy Tamás egy új drámameghatározással szemben, illetve – ez a dolog másik oldala – miért nem tartja kielégítőnek az általa tárgyalt korábbi meghatározásokat.

Leegyszerűsítve a tényállást azt mondhatjuk, hogy a szerző egy olyan irodalomtörténeti folyamattal találja magát szemben, amely nézőpontjából a következő dilemmához vezet: ha elvetjük a pragmatikai vagy tágabb értelemben szintaktikainak nevezhető kritériumok alapján adott drámameghatározásokat, akkor a számításba vehető definíciókból kiindulva vagy arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az írói gyakorlat és a drámaelmélet dráma-fogalma egyre inkább ellentmond egymásnak, vagy pedig arra, hogy a drámaelmélet alapvető kategóriái (cselekmény, konfliktus) annyira tággá válnak, hogy elvesztik műfajelméleti relevanciájukat. Tovább egyszerűsítve a tényállást: ha az elmélet nem változik, vagy a dráma sorvad el, vagy a drámaelmélet. Mivel a szerző sem kiindulásul választott feltételezésén nem akar változtatni, (a pragmatikai vagy szintaktikai kritériumok alapján adott meghatározások elvetendők), sem a kínálkozó két „rossz" közül nem akarja az egyiket választani, fel kell tennie a kérdést, hogy lehetséges-e a dráma olyan meghatározása, amely a dilemmát megszünteti.

Mielőtt folytatnánk annak a kérdésnek a kifejtését, hogy hogyan jut a szerző Arisztotelész cselekmény – és történet – fogalmához, meg szeretnénk jegyezni, hogy véleményünk szerint mindazoknak a problémáknak a gyökere, amelyeket *A drámamodellek. . .* elméleti részében látni vélünk, a kérdésfelvetés feltételeiben van. Már itt látni lehet, hogy a vállalt megszorítások végül is abba az irányba terelik a szerzőt, hogy a drámát azonosítsa az irodalommal, a drámaelméletet pedig feloldja az irodalomelméletben, s így végeredményben azt éri el, amit el akart kerülni. Mert melyek a szerző számára számításba jöhető definíciók? Azok, amelyek a drámát mint az irodalom egyik nemét (a) a cselekménnyel vagy (b) a konfliktusos cselekménnyel mint megkülönböztető jeggyel határozzák meg. A cselekmény fogalmát felhasználó meghatározások a szerző számára (többek között) azért nem kielégítőek, mert túl tágak, mivel nemcsak a drámák rendelkeznek cselekménnyel. A konfliktusos cselekmény fogalmát felhasználó meghatározások pedig azért elfogadhatatlanok, mert túl szűkek, mivel szerinte csak a drámák egy része rendelkezik konfliktussal.

Feltűnhet, hogy az érvelés feltételezi a kérdéses tárgyterület terjedelmének ismeretét, vagyis azt, hogy tudjuk, mit nevezhetünk irodalmi műnek. Ugyanis különben a cselekmény segítségével nemcsak a drámát nem lehet elkülöníteni más műnemektől, hanem a műnemek összességét: az irodalmat sem a nem-irodalomtól. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a konfliktusos cselekmény segítségével megfogalmazott meghatározások is nemcsak akkor lesznek túl szűkek, ha feltételezzük, hogy nem minden drámában van konfliktusos cselekmény, hanem csak akkor, ha az is fennáll, hogy minden konfliktusos cselekmény drámában ábrázolt cselekmény. A szerző számára a továbbiakban a megoldandó feladat így jelentkezik: keresni kell egy olyan *cselekmény*-fogalmat, amely kielégíti a következő kettős feltételt: válassza el a drámai cselekményt az epikustól (tehát ne váljon általa a drámameghatározás elfogadhatatlanul tággá) és ne rendelkezzen szükségszerűen a konfliktusosság tulajdonságával (tehát ne váljon általa a drámameghatározás elfogadhatatlanul szűkké).

A kettős feltételt kielégítő cselekmény-fogalmat a szerző Arisztotelésznél véli megtalálni, a *Poétika* VII. fejezetében, ahol a tragédiát tárgyaló részen belül a *történetről* van szó.

A történetnek az arisztotelészi meghatározás szerint nem kell rendelkeznie szükségszerűen a konfliktusosság tulajdonságával, tehát a történet kielégíti a szerző által keresett *cselekmény*-fogalomra vonatkozó egyik feltételt. Nem elégíti ki azonban a másik feltételt, mert Arisztotelész a VII. fejezetben nem beszél arról, hogy az általa meghatározott történet miben különbözik az epikus történettől. Ez, vélekedik a szerző, azonban csak első közelítésre igaz: Arisztotelész itt csak *kifejezetten* nem beszél arról, hogy a két történet, a drámai és az epikus között mi a különbség, szavaiból azonban *kikövetkeztethető* (a) a különbség lényege vagy (b) legalábbis az, hogy van különbség. Tehát az arisztotelészi történet-meghatározás igenis kielégíti a keresett cselekmény-fogalomra vonatkozó másik feltételt is.

Mi azonban azon a véleményen vagyunk, hogy sem (a), sem (b) nem áll fenn. Értelmezésünk szerint Arisztotelész alapján azon az absztrakciós szinten, amelyen a VII. fejezetben a történetről van szó, *semmiképpen sem lehet* a drámában ábrázolt történetet az epikában ábrázolt történettől megkülönböztetni. A szerző (a) feltételezése egy (később idézendő) arisztotelészi kijelentés magyarázatán alapszik; (b) feltételezése pedig ezen a gondolatmeneten: lehet, hogy Arisztotelész mégsem mondja meg a Poétika VII. fejezetében azt, hogy az epikus történet miben különbözik a drámában ábrázolt

történettől, de mivel itt arról beszél, hogy a tragédia (értsd: dráma) történetének milyennek kell lennie, nyilvánvaló, hogy Arisztotelész szerint a tragédiáé az ilyen, és nem az epikáé.

Mielőtt elkezdenénk a szembeállított nézetek részletesebb, most már idézetekre is támaszkodó kifejtését, szeretnénk emlékeztetni arra, hogy mivel jár (gondolatmenetünkből kiindulva) az egyik vagy a másik álláspont elfogadása. Ha arra jutunk, hogy a szerzőnek az arisztotelészi szövegből kikövetkeztetett megkülönböztetése nem felel meg Arisztotelész nézetének, s a szerző mégis az arisztotelészi történet-fogalomra építi drámameghatározását, akkor meghatározása túl tág, mert nem határolja el a drámát az epikától, s éppen ez az egyik, már a probléma vázlatában említett kifogásunk a szerző drámameghatározásával szemben. Ellenkező esetben kifogásunkat – az itt kifejtett gondolatmenetben – nem sikerült megalapozni.

S most szeretném a szerző (a) feltételezését saját szavaival bemutatni: „Arisztotelész a *Poétika* VI. fejezetében adja meg a tragédia meghatározását. Első és legfontosabb elemének a cselekmény összekapcsolását tartja. Erről való véleményét a VII. fejezetben fejti ki: *Megállapítottuk, hogy a tragédia befejezett és teljes cselekmény utánzata, amelynek meghatározott terjedelme van. Mert van olyasmi is, ami teljes, de egyáltalán nincs meghatározott terjedelme. Teljes az, aminek van kezdete, közepe és vége. Kezdet az, ami nem következik szükségképpen valami más után, utána viszont valami más van, vagy történik. A vég – ellenkezőleg – az, ami más után van, vagy történik (vagy szükségszerűen, vagy a gyakoriság alapján), utána viszont nincs semmi más. A közép az, ami más után következik, s ami után is van valami más. A jól összeállított történeteknek tehát nem lehet csak úgy akárhonnan kezdődniök, sem találomra bevégződniök, hanem az ismertetett fogalmakat kell megfelelően felhasználni.*" S most következik a feltételezés: „Arisztotelésznek ez a tétele, hogy „*Mert van olyasmi is, ami teljes, de egyáltalán nincs meghatározott terjedelme*" – úgy véljük az eposzi cselekményre utal [...] Az epikus cselekmény elvben az élet szakadatlan folyamatát tükrözi, s ezért a művet – ismét elvben – bárhol el lehet kezdeni és bárhol be lehet fejezni. Ezzel szemben [...] a tragédiában a megcsináltság, a jól összeállítottság azt jelenti, hogy a cselekményt nagyon is meghatározott ponton kell elkezdeni és nagyon is meghatározott ponton kell befejezni." (33k) Először is arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy Arisztotelész megkülönbözteti a *cselekményt* (görög szóval: a *Praxist*) a *történettől* (a *mítosztól*), a szerző pedig nem. (Vö.: 37, 50 stb.) Mi eddig mindig Arisztotelész történetfogalmáról beszéltünk, mint olyanról, amely a szerző számára kielégíti azokat a feltételeket, amelyeket ő a cselekmény-fogalommal szemben támaszt. Nem is beszélhettünk másról, mert Arisztotelész történetnek nevezi azt, amit a szerző – az általunk rekonstruált gondolatmenetében – cselekménynek: a tragédiában (drámában, irodalmi műben) ábrázolt eseménysort. Arisztotelész viszont azt nevezi cselekménynek, amit a történet utánoz. Egyelőre azonban nem foglalkozunk azzal, hogy a szerzőnél milyen ellentmondásokhoz vezet a későbbiekben a cselekménynek hol a praxissal, hol pedig a mítosszal való megfeleltetése vagy éppen a kettő összevonása: ezek a kérdések a szerző szituáció-fogalmának elemzésénél válnak megkerülhetetlenné. A praxis és a mítosz megkülönböztetésére most elsősorban azért van szükségünk, hogy rekonstruálhassuk Arisztotelésznek a Poétika VII. fejezetében kifejtett gondolatmenetét, s ezen belül megmutassuk, hogy miért tartjuk kizártnak azt, hogy a „van olyasmi is, ami teljes, de egyáltalán nincs meghatározott terjedelme" az eposzi cselekményre (értsd *mítoszra*) vonatkozzék. Arisztotelész funkcionalista szemszögből vizsgálja a történetet mint a tragédia legfőbb elemét. Arra keres választ, hogy milyennek kell lennie a tragédiában ábrázolt tettek összekapcsolásának, a *mítosznak*, hogy az *szép* legyen. Abból indul ki, hogy a részekből álló dolog szépségének két szükséges feltétele van: az egyik *a részek rendezettsége*, a másik *az egész megfelelő nagysága*. Az első feltételt akkor elégíti ki a mítosz, vagyis akkor mondható *jól összeállított* történetnek, ha *teljes* praxist utánoz. A másik feltételt akkor elégíti ki a *mítosz*, ha olyan praxist utánoz, amelynek *megfelelő* terjedelme van, mert csak így lesz a történetnek is *megfelelő* terjedelme. Ha mindkét feltétel kielégül, akkor ez elégséges ahhoz, hogy a történetet szépnek mondjuk. Arisztotelész teljesnek nevezi azt a praxist, mint a szerző idézetéből láttuk, amelynek van kezdete, közepe és vége. Megfelelő terjedelműnek pedig azt a praxist, amely se nem túl nagy, se nem túl kicsi, vagyis amelyet utánozva *a mítosz* a *befogadó* számára – s ezzel pragmatikai szempontúvá válik vizsgálata – *még vagy már* részekből álló *egészként* fogható fel.

Hogyan értelmezhetjük ezek után a „*mert van olyasmi is, ami teljes, de egyáltalán nincs meghatározott terjedelme*" kijelentést?

Mielőtt válaszolnánk a kérdésre, fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a szerző által idézett *Poétika* fordítás a terjedelem szó jelzőjét illetően erősen értelmező és kiragadva a fejezet egészéből – megtévesztő is lehet. A görög szöveg pontosabb fordítását adja egy korábbi magyar fordítás: „mert van

egész (értsd: teljes) nagyság nélkül is."[7] Vagy egy másik: „mert lehet valami teljes, habár nincs is nagysága."[8] Vagyis ahhoz, hogy Arisztotelész gondolatmenetét a görög szövegnek megfelelően és ellentmondásokhoz nem vezető módon rekonstruálhassuk, a szerző által használt magyar fordításban a „meghatározott" szót vagy el kell hagynunk, vagy pedig a kérdéses szövegrészt – figyelembe véve az egész fejezet gondolatmenetét – így kell értelmeznünk: „nincs 'bizonyos' terjedelme", „nincs 'a befogadó felfogóképessége által meghatározott' terjedelme" azaz „nincs", ahogy fentebb mi neveztük „'megfelelő' terjedelme". A szerző által idézett rész tehát így olvasandó (a magyarázó kiegészítéseket szögletes zárójelben adva): „Megállapítottuk, hogy a tragédia [mítosza] befejezett és teljes cselekmény [praxis] utánzata, amelynek bizonyos [megfelelő] terjedelme van. Mert van olyasmi is, ami teljes, de egyáltalán nincs [bizonyos/megfelelő] terjedelme." Mire vonatkozik tehát a szerző által kommentált arisztotelészi kijelentés? Mi az, ami teljes és még sincs terjedelme vagy nincs bizonyos, megfelelő, vagy éppen a befogadó felfogóképessége által „meghatározott" terjedelme? A választ csak az egész arisztotelészi gondolatrendszer és a görög filozófiatörténet kontextusában lehet megadni, és így nem tarthatjuk a válaszadást feladatunknak. A VII. fejezet azonban elegendő alapot nyújt ahhoz, hogy ennek *a valaminek a Poétika szempontjából lényeges* tulajdonságát megmondhassuk: az *a valami* ugyanis, aminek nincs terjedelme, az *nem tárgya a poétikának*, és az a valami, aminek nincs megfelelő terjedelme és tárgya a poétikának, az a befogadó számára *nem szép*. Ha tehát, mint ezt a szerző teszi, ezt a valamit az eposzi cselekménnyel/történettel azonosítjuk, akkor az eposzi történettől megvontuk a terjedelmet vagy a megfelelő terjedelmet, s ezzel kizártuk az arisztotelészi értelemben felfogott irodalom köréből. A szerző azonban nemcsak a megfelelő terjedelmet vonja meg az eposzi cselekménytől/történettől, amikor az ideális eposzi történetet végtelen terjedelműként jellemzi, hanem a rendezettséget is. Az ugyanis, amit elvben bárhol el lehet kezdeni és bárhol be lehet fejezni, az arisztotelészi értelemben nem teljes. S ha elhagyjuk az „elvben" megszorítást, akkor pedig arra kell jutnunk, hogy a gyakorlatban az ábrázolásban kényszerűen nem végtelen eposzi történet esetleg lehet éppen se nem túl nagy, illetve se nem túl kicsi a befogadó számára, tehát megfelelő terjedelmű, de teljes nem. Ha pedig véletlenül a bárhol elkezdés és a bárhol befejezés összeesne a gyakorlatilag létrejött megfelelő terjedelem megléte mellett azzal a kezdettel, „ami nem következik szükségképpen valami más után . . ." és azzal a véggel, „ami más után van . . ." stb., akkor az eposzi cselekmény/történet éppen drámai lenne. Tehát ismét a következő alternetíva között választhatunk: *vagy minden* történet *drámai vagy* nem rendezett és nincs megfelelő terjedelme, vagyis nem szép, *nem irodalmi*. Mert a rendezettséget nemcsak Arisztotelész tartja az irodalom szükséges feltételének, hanem, mint már utaltunk rá, a szerző is, aki másutt így ír: „semmiféle művészi alkotás sem létezhet [. . .] rendezettség nélkül" (49).

Amikor fentebb idéztük a szerző Arisztotelész-kommentárját, akkor ennek csak az első felét vettük át írásunkba, mert a második fele maga is megengedi, hogy a magyarázott arisztotelészi kijelentés *nem az eposzi cselekményre* utal, csak „oppozícióban van a tragédia cselekményének meghatározásával" (33). Ezzel, mint az előbbi fejtegetéseinkből is látható, egyet is értünk. A helyzet mégsem olyan egyszerű, hogy azt mondhatnánk, hogy a szerző két, egymásnak ellentmondó feltételezése közül (a kommentált megjegyzés (a) az eposzi cselekményre utal (b) nem az eposzira és nem a drámaira utal) mi a másodikat a (b)-t találjuk elfogadhatónak. Ugyanis a továbbiakban mindazokban az esetekben, amikor a szerző az epikáról beszél, többnyire az (a) feltételezésből indul ki (lásd 34, 35, 43k, 48k, 50 stb.), s ezért szükségesnek tartottuk megmutatni, hogy a szerző ezzel – akár Arisztotelész *Poétikáját* tekintjük mérvadónak, akár a szerzőnek a művészi alkotásokról általában tett és idézett kijelentését – az epikát kizárta az irodalmilag értékes alkotások sorából. Ez az álláspont a regényre vonatkozóan ugyan a poétika történetében nem ismeretlen, de joggal tarthatjuk meghaladottnak, s az sem valószínű, hogy a szerző tudatosan vállalná ezt a nézetet. De ez csak az egyik kifogásunk. A másik az, hogy a (b) feltételezését is, amivel önmagában egyetértünk, így illeszti gondolatmenetébe: bármi is jellemző az eposzi (epikus) cselekményre, amit a VII. fejezetben Arisztotelész a tragédia cselekményéről/történetéről mond, az a dráma és csakis a dráma cselekményére érvényes. Ezzel eljutottunk a második ellenérvhez, amit Arisztotelész cselekmény- és történet-fogalmáról tett kijelentésünk ellen fel lehet hozni. Mi ugyanis, mint emlékezetes, azt állítottuk, hogy a szóban forgó, a VII. fejezetben bevezetett fogalmak vagy a drámára és epikára egyaránt érvényesek, vagy nem érvényesek sem a drámára, sem az

[7] Aristoteles' könyve a' költészetről. (Ford. HUNFALVY Pál.) In: Széptani remekírók 1. köt. Buda, 1846. 17.

[8] Aristoteles Poétikája (Ford. GERÉB József.) Bp., 1891. 37.

epikára; vagyis hogy az arisztotelészi történet-fogalommal nem lehet megkülönböztetni a két műnemet. Első pillanatra úgy tűnhet, hogy a lehetetlenre akarunk vállalkozni, amikor el akarjuk vitatni Arisztotelésztől, hogy ő *Poétikájának* VII. fejezetében a *tragédia* (dráma) *történetének meghatározását* adja. A VII. fejezetben kifejezetten a tragédiáról van szó, és a kérdéses fejezet pedig a tragédiáról szóló részben található. Íme emlékeztetőül a *Poétika* felépítésére:

[I]: 1–5. fejezet [a költészet meghatározására és osztályozására szolgáló kategóriák bevezetése,[9] valamint a költészet kialakulásának története]
[II.]: 6–22. fejezet [a tragédiáról]
[III.]: 23–24. fejezet [az eposzról]
[IV.]: 25–26. fejezet [az irodalmi (=eposz és tragédia) kritikáról]

Miközben megállapíthatjuk, hogy a VII. fejezet a *Poétika* drámaelméleti részében van, feltűnhet az is, hogy a felépítés logikussága s a tragédia és az epika szempontjából megállapítható zártsága mellett a terjedelmi arányokat nézve mennyire kiegyensúlyozatlan: 17 elméleti fejezet szól a tragédiáról és csak kettő az eposzról! Közelebbről megvizsgálva a kérdést azonban kiderül, hogy ez az aránytalanság egy sajátos tárgyalásmód következménye. Arisztotelész szerint ugyanis hat szempontból lehet poétikai követelményeket állítani a tragédiával szemben és négy szempontból az eposszal szemben. A tragédiával szemben (1) a *történet*, (2) a szereplők *jellemei*, (3) a szereplők *gondolkodásmódja*, (4) a *nyelvezet*, (5) a *színpadra állítás* (6) és *a zene* szempontjából (16), az eposszal szemben pedig az első négy szempontból (56).

A tragédiák és az eposzok azonban nemcsak részben ugyanazokból a szempontokból ítélendők meg, hanem az ideális tragédiának és az ideális eposznak az adott szempontokból *ugyanazoknak* a poétikai követelményeknek kell megfelelniük, s csupán az utánzás eltérő módjából és az utánzás részben eltérő eszközeiből adódón mutatkozik meg bizonyos különbség közöttük a követelmények kielégítésében. „... ezért", mondja Arisztotelész közvetlenül a tragédia említett hat szempontból történő tárgyalásának megkezdése előtt, „aki a tragédiáról tudja, hogy értékes-e vagy gyenge, meg tudja ítélni az eposzokat is. Mert ami megvan az eposzban, az megvan a tragédiában is; de ami ez utóbbiban van meg, az nincs meg mind az eposzban." (14) S ezért, folytathatjuk Arisztotelész gondolatmenetét, elegendő a tragédia kapcsán jól megszerkesztett történetről, a jól megalkotott jellemekről, a jól felépített gondolkodásmódról és a jól megválasztott nyelvezetről beszélni, mert ugyanez vonatkozik az eposzra is. Ezért volt elegendő a *Poétikában* az ideális eposz bemutatására csupán két fejezet, mert ez nem tartalmaz mást, mint emlékeztetőt ezekre a tényekre, valamint demonstrációs célú irodalomtörténeti anyagot. Így az eposz mítoszáról szóló rész is csak megismétlése annak, amit Arisztotelész már a VII. fejezetben, a tragédia kapcsán kifejtett: „Az elbeszélő és verses utánzásra vonatkozólag *világos*, hogy az eseménysorozatot [mítoszt] – *akárcsak* a *tragédiákban* – drámaian kell megszerkeszteni, vagyis [úgy, hogy] egy egységes és *teljes* cselekmény[ről] [praxisról] [szóljanak]"[10] amelynek eleje, közepe és vége van, hogy mint egy egészet alkotó lény, a rá jellemző gyönyörűséget adja meg,[11] és ne hasonlítson szerkezete a történeti művekéhez, amelyekben szükségszerűen nem egy cselekményt, hanem egy korszakot mutatnak be, s ami csak abban történt egy vagy több emberrel, de az egyes történetek csak esetlegesen kapcsolódnak egymáshoz.[12]" (55) Mint látjuk, nem megalapozott az a vélemény, hogy Arisztotelész *Poétikájának* VII. fejezetében a cselekményről és a történetről mondottak pontosan a dráma cselekményéről és történetéről szólnak és semmi másról. Sőt, az idézettel azt is megmutathattuk, hogy Arisztotelész szerint mi az, ami szemben áll a poétikai követelmények szempontjából „jól összeállított történet"-tel, mi az, ami hasonló a nem „jól összeállított történet"-hez. Nem az epika története – mint erre most ismételten rámutathattunk –, hanem a történetírásé, azaz a nem-irodalomé (19, 22k, 55).

Tehát a szerző második Arisztotelész-kommentárja, a (b) feltételezésből kiinduló gondolatok sem vezettek máshová, mint a korábban megvizsgáltak: az epikus cselekményt vagy a drámaival vagy a

[9] Arisztotelész itt választja el többek között az epikát a drámától, ezt a megkülönböztetést azonban a szerző elveti (13, 18).

[10] Sarkady János félreérthető fordítását megváltoztatva idézem. A szögletes zárójelben közölt változtatásokat Szádeczky-Kardoss Samu szóbeli fordítása és Olof Gigon (Aristoteles: Poetik. Stuttgart, 1961. Reclam, p. 59.) szövegének felhasználásával iktattam a Sarkady-fordításba.

[11] Utalás a VII. fejezetre.

[12] Utalás a IX. fejezetre.

nem-irodalmival kell azonosítanunk, ahhoz, hogy ellentmondásmentes gondolatmenethez jussunk. Ha az epikus cselekményt azonosítjuk a drámaival, akkor, mint láttuk, Arisztotelész álláspontját fogadtuk el, de nem tudjuk a cselekményfogalom segítségével a drámát megkülönböztetni az epikától. Ha pedig azon az álláspónton vagyunk, hogy az epika cselekménye nélkülöz minden más rendezettséget, mint amivel a tükrözött cselekmény rendelkezik *és* ugyanakkor bármilyen cselekményt tükrözhet, akkor az epikát kizártuk a rendezettséget szükségszerűen megkívánó művészetek, konkrétan az irodalom sorából.

A szerző szituáció-fogalmáról

A továbbiakban azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogy miért válik szükségessé a szerző gondolatmenetében a szituáció fogalmának bevezetése, és hogy a fogalom kielégíti-e azokat a követelményeket, amelyeket vele szemben a szerző támaszt. Ami az első kérdést illeti: véleményünk szerint a szituáció fogalmának bevezetése a szerző Arisztotelész-értelmezésének következtében vált szükségessé. Ugyanis átveszi a Poétikából azt a felfogást, hogy *a* (jól összeállított) *mítosz a* (teljes és megfelelő terjedelmű) *praxist utánozza*, de nem veszi át – mint erre már korábban utaltunk – a praxis és a mítosz arisztotelészi megkülönböztetését. Így a praxis és a mítosz egymással felcserélhető szinonimákká válnak, aminek következtében ugyancsak egyenértékű lesz a 'jól összeállított' és a 'teljes és megfelelő terjedelmű' kifejezés: a szerzőnél mindkettő a drámában ábrázolt cselekvés/történés jelzője. A kérdés az arisztotelészi gondolatmenetből kiindulva tehát így fogalmazódik meg a szerző számára: milyen cselekményt (másképpen: történetet) tükröz (Arisztotelésznél: utánoz) a dráma jól összeállított (azaz teljes és megfelelő/meghatározott terjedelmű) cselekménye/története? A válasz: egy szituációból kiindulót. A 'szituáció(ból kiinduló)' tehát az átrendezett arisztotelészi rendszerben hiányzó *'teljes és megfelelő terjedelmű'* helyére került. Ebből az észrevételből levezethetők azok a követelmények is, amelyeknek a szituációnak meg kell felelnie. A szituációnak a cselekményt azokkal a tulajdonságokkal kell ellátnia, amelyekkel Arisztotelésznél a teljes és megfelelő terjedelmű praxis rendelkezik: meg kell határoznia a cselekmény végét és azt, hogy milyen kezdetből vezet megfelelő terjedelmű eseménysor ehhez a véghez. Ezenkívül a szituációnak egy olyan tulajdonsággal is el kell látnia a cselekményt, amellyel, mint már kifejtettük, a teljes és megfelelő terjedelmű praxis a mítoszt nem látja el: a cselekményt mint a műnemek közül megfelelően csakis a dráma által tükröztethető cselekményt kell meghatároznia. E hármas követelményt kielégítve válik alkalmassá a szituáció fogalma a szerző véleménye szerint „a drámának mint műnemnek a mai, adekvát meghatározásá[ra . . .]: *Azt a művet nevezhetjük drámának* [. . .], *ami egy eredetileg szituációba zárt életjelenség, élettartam megvalósulását – a szituációban levőség potencialitásából kilépve – cselekménnyé alakulását tükrözi* [. . .]" *(37).*

Az így rekonstruált koncepció vizsgálatához, s közelebbről annak megvizsgálásához, hogy a szituáció fogalma kielégíti-e a vele szemben támasztott követelményeket, célszerű abból a kérdésből kiindulni, hogy a tárgyalt vonatkozásban Arisztotelész rendszeréhez viszonyítva megváltozott-e valami az elnevezésen kívül a szerző rendszerében? Az alapvető módosítás már a dráma idézett definíciójában szembeötlő: amíg Arisztotelésznél a praxis maga rendelkezett azokkal a szabályosságokkal, amelyek drámában vagy epikában történő utánzásra kitüntették (vagy más értelmezésben: maga reprezentálta azokat a szabályokat, amelyek szerint az egyes eseményeket mítosszá kell szerkeszteni), a szerzőnél a cselekmény kitüntetettsége abból adódik, hogy bizonyos potenciák realizációjának mutatkozik: „a *vég* így akkor következik be, amikor a *kezdeti* helyzet *összes* [. . .] *lehetőségei* megvalósultak" (35). Ez első pillanatra a már idézett arisztotelészi kezdet – közép – vég meghatározás, amely a szükségszerűség *és* a gyakoriság (értsd: valószínűség) fogalmaival operál, egyszerű átfogalmazásának tűnik. Azzal, hogy a lehetőség fogalmát a szerző bevezeti, látszólag nem történt más, mint annak a rögzítése a materialista dialektika kategóriáinak segítségével, hogy a világot alkotó minden tényállás szükségszerűen és objektíven két fejlődési állapoton megy keresztül, azaz, hogy *ami van, az mind lehetséges volt.* Valójában azonban a szerző ennek fordítottját állítja: *minden, ami lehetséges volt egy adott szituációban, az a cselekményben mind van!* De ez esetben már nem beszélhetünk lehetőségről, sem gyakoriságról, hanem csakis szükségszerűségről. „A minden lehetőséget magában foglaló helyzet[et]" (37) úgy kell értenünk, mint *mindazt és csakis azt* tartalmazó helyzetet, amely a drámában *szükségszerűen* megvalósul. A szerző maga is eljut ehhez a következtetéshez, de ide vonatkozó megjegyzését kiegészíti egy olyannal, amit mi ellentétesnek találunk az eddig rekonstruált gondolatmenettel: „A szituációból a szükségszerűség *is* levezethető, illetve a szükségszerűség a szituációba éppúgy beleépített, mint az

összes lehetésges mozgások." (42) Máshol ezek a kiegészítések el is maradnak: „A szituációban nemcsak a mű cselekménye során majdan megvalósuló lineáris oksági összefüggések, hanem „a dolgoknak egymással való sokszoros és bonyolult" összefüggésrendszere is beépített potenciálisan. Ha ez az összefüggés és összekapcsoltság a felállásban, a szituációban biztosított, beépített, ez biztosítja a cselekmény szükségszerű lebonyolódását." (42k) stb.

A szerző gondolatmenetét rekonstruálandó, ezen a ponton az a kérdés válik fontossá, hogy *mi* a szituáció ontológiai státusza? A szerző többször válaszol erre a kérdésre. Válaszainak egyik csoportja így összegezhető: a szituáció élettény. (Vö.: „... az élet felmagasult és felmagasztosult pillanata: a szituáció" (43), amely „történelmileg-társadalmilag ilyenné és ilyenné alakult" (41), amely „változatlan tartalommal nem képes az idővel változatlanul haladni" (43) stb.)

Ha tehát a szituáció az objektív valóság ténye és nem tartalmaz más lehetőséget, csak ami megvalósul, akkor ebből két következtetést vonhatunk le a tudatunktól függetlenül létező materiális világ felépítésére vonatkozóan: vagy tagadnunk kell a változásnak azt a formáját, amit épp a lehetőségekből a valóságba való átmenetként írhatunk le (vagyis lehetőség és valóság ebben az esetben egybeesik), vagy arra az álláspontra kell helyezkednünk, amely szerint a lehetőség és a valóság között csak a szükségszerűség viszonya állhat fenn.

A tárgyalt összefüggésben nem e determinisztikus nézetek általános világnézeti implikációira szeretnénk irányítani a figyelmet. Csupán azokra a következményekre utalunk, amelyek egy így felfogott világban cselekvő szereplők cselekvésének megítélésével kapcsolatosak. Az abszolút determinizmus ugyanis értelmetlenné teszi a fejlődés vagy a szabadság kategóriáit, s mindazokat a fogalmakat, amelyek feltételezik e kettő használhatóságát. Ez a felfogás kizárná, hogy a cselekmény jellemezze a szereplőket stb. Más vonatkozásban pedig ez a felfogás az irodalmi tükrözés problémáját a meghamisításig leegyszerűsítené. Az író szerepe abban állna, hogy az életben „elkészült drámát" megtalálja és rögzítse. Ezzel az író alkotói munkája megszűnne, de ugyanakkor olyan képességekkel kellene rendelkeznie, mint a filozófia történetéből ismert Laplace-i démonnak.[13]

Joggal feltételezhetjük, hogy a szerző sem teszi magáévá az itt bemutatott felfogást, annak ellenére, hogy az ő állításaiból kiindulva jutottunk el a determinizmus kérdéséhez. Vannak ugyanis olyan kijelentései, amelyeknek figyelembevételével az itt kifejtett problémák száma csökkenthető. Egyrészt az abszolút determinizmus szűnik meg, ha a szituációt olyan életténynek fogjuk fel, amely nem határozza meg a belőle kiinduló cselekmény *minden* mozzanatát, hanem csak a „csomópontjai[t]" (34). Vagy egy másik változatban a szituációban levő lehetőségek *mellett* megjelenhetnek a cselekményben olyan mozzanatok is, amelyek egy állapotból fakadnak. „Az állapot az az életjelenség, amely az idő fonalára csak az egyedi tetteket és a mindennapos élet lefolytatásához szükséges napi apró tetteket helyezi rá, s így halad az időben előre. A szituáció időben történő megvalósulása ezzel szemben *ezek mellé* az idő fonalára ráteríti *még* azokat a cselekvéseket, magatartás-megnyilvánulásokat stb.-t, amelyek a szituációban levő elemek viszonyait testesítik meg, teszik láthatóvá, élővé." (43)

Másrészt az író szerepe módosul, ha nemcsak az a feladat hárul rá, hogy a kiválasztott szituációt rögzítse, hanem az is, hogy a „szituációt [...] tisztít[sa meg] az egyediségtől, hogy abban csak a kor alaptendenciái kristályosodjanak ki egy pillanatra." (40) Ezzel az az író, ha csak a törlés eszközét használhatja is, de alkotójává válik a szituációnak. Feltehetőleg ebben az értelemben beszél a szerző a 'felhígult' vagy 'leszűkített' szituációról is (42), s így az író mint alkotó további szerepet kap. Ugyanakkor nem változik ebben a koncepcióban az a tény, hogy a szituáció élettény és megelőzi a drámát, vagyis az író nem tud élettényekből konstruálni egy szituációt, hogy drámát írjon, a „drámaíró ui. *csak a* szituációt *képes* [...] megtisztítani az egyediségtől". (40)

A jelentkező ellentmondások és az eddig tárgyalt feltevésekből adódó nemkívánatos következmények úgy kerülhetők el, ha *a szituációt* nem életténynek, hanem *elméleti konstruktumnak* tekintjük, vagyis eszmei tárgyra vonatkoztatható fogalomnak. Mint ilyen nem közvetlenül adott tapasztalati tények absztrakciójának eredménye, hanem a tapasztalatot rendező hipotézisek alapján konstruált. Esetünkben a hipotézis-rendszer nem más, mint az irodalmi művek vagy csak a dráma cselekményének elmélete, az eszmei tárgy pedig az irodalmi mű vagy csak a dráma cselekménye. Amikor a szituációt így fogjuk fel, akkor azt a koncepciót véljük rekonstruálni, amely a következő, eddig még figyelembe nem vett kijelentésekre támaszkodik: „[...] a szituáció csak

[13] Említi pl.: Philosophischesches Wörterbuch. Hrsg. v. Georg KLAUS/Manfred BUHR. Leipzig, 1964. Bibliographisches Institut. 106.

elvi konstrukció, amely (. . .) tisztán, önmagában, sohasem valósul meg." (37) „[. . .] ez a fogalom a legteljesebb mértékben absztrakt, elvi. Analógiaként [. . .] példát is említhetünk. Az a fogalom, hogy esztétikum – puszta és merő absztrakció. Az esztétikum a maga absztrakt formájában soha és sehol nem tud megvalósulni." (44) „Az általunk megadott szituáció csak absztrakt forma [. . .]" (45) stb. Ez esetben a szituáció azt az elméleti konstruktumot jelölné, amelyet véleményünk szerint az arisztotelészi praxis: az ontológiai szempontból tekintve eszmei, funkcióját tekintve szép cselekményt. A különbség csupán az, hogy az arisztotelészi praxis mint teljes és egy bizonyos terjedelemmel rendelkező cselekmény időben rendezett, a szituáció azonban nem az. (Legalábbis nem találtunk egyetlen egy olyan kijelentést sem a szerző szövegében, amelyből erre lehetne következtetni, hanem csakis olyanokat, amelyek az időbeli rendezettséget tagadják. Lásd a korábbi idézetek ide vonatkozó részeit illetve a következőket: „csakis az a szituáció, amely már a cselekmény kezdete *előtt* létrejött" (43), „[. . .] a *mű elején kialakult* meghatározott szituáció [. . .] a modell [. . .] része [. . .]"(54), „Az előzőekben a drámai művek cselekményének *kezdetén már kialakult* szituációt vizsgáltuk."(63) stb.) Ezért a szituáció nem lehet azonos a cselekmény fogalmával, hiszen a fogalom intenziójának szükséges jegye az 'időbeni rendezettség'. A szituáció és a cselekmény oly modón függ össze, hogy a szituáció *szabályokat* tartalmaz arra vonatkozóan, hogy bizonyos élettényeket hogyan kell időben rendezni. „[. . .] a szituáció [. . .] attól is szituáció, mert egy speciális cselekvésrendet *ír elő*." (41) Vagy: „A drámai cselekmény [. . .] nem más, mint azoknak a cselekvéseknek szükséges megvalósulása, amelyeket a szituáció [. . .] eleve *előír*." (43) Így, mint látjuk, megoldódik a determinizmus problémája is. Hiszen itt nem másról van szó, mint arról, hogy – durván fogalmazva – a dráma cselekményében csak az tekinthető drámai cselekménynek, „szerves mozgás[nak]" (40), „irány- és erővonal[nak]" (41), amely egy szabályrendszer alapján (re)konstruálható, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan egy szövegben is csak azok a szövegrészek tekinthetők grammatikusnak, amelyek egy adott grammatika alapján megkonstruálhatók. Amint az analógia is sugallja: véleményünk szerint a szituáció tehát ebben az értelemben nem tekinthető a cselekmény elméletében meghatározott fogalomnak; a *szituáció* maga *a cselekmény elmélete*. Fő összetevőit nézve az elmélet felépítése igen hasonló, hogy az imént felhozott példánknál maradjunk, a generetív grammatika felépítéséhez. A szituáció ugyanis nemcsak „egy speciális cselekvésrendet" (41) előíró szabályrendszert tartalmaz, hanem egy 'szótárt' is, amelynek egységein a szituáció tartalmazta szabályok működnek. A következőkben arra a kérdésre keresünk választ, hogy mit tartalmaz a szótár. *(A drámamodellek. . .*-ben nem fordul elő ez a terminus. Az itt következő gondolatmenetben a szituációról tett egyes kijelentéseket vonatkoztatjuk a szótárra.) A szótár végesszámú egységből áll. (37, 38, 40) stb. Az egységekből felépíthető a „dráma egésze" (38). Az egységek között megkülönböztethetünk *„elemeket"*, az elemeket meghatározó *tulajdonságokat,* valamint az elemeket összekötő *relációkat* (35, 37, 45 stb.). „Az elemek leggyakrabban szereplők." (45) Így a szótárban megtalálható: a „hős jelleme vagy tágabb értelemben: jelentése" (39) és a „többi (drámai) ember jegye és jellegzetessége" (38) továbbá a „környezet" (39), illetve a „körülmények" (39) „tartalm[ukkal] és a speciális viszonyhálózat[ukkal] együtt" (39), „illetőleg némely esetben bizonyos tények" (35). Az így felfogott szótárt a szerző néhányszor „általános és elvi szituáció[nak]" (pl. 45) nevezi. Az általános és elvi szituáció egységei nem rendezettek. (Ebben az összefüggésben a „hős" és a „többi (drámai) ember" stb. elnevezések nem utalnak egy bizonyos hierarchiára a szótár „elemei" között). A rendezett „általános és elvi szituációt" a szerző „konkrét „szituáció[nak]" (45) nevezi, a rendezést „minősítés[nek]", „meghatározottsággal [való] ellátott[ságnak]" (45), a rendező szabálysort pedig „bizonyos társadalmi problémá[nak], amely az adott kor fókuszában áll" (45). A kor fókuszában álló társadalmi problémát mint „a szóban forgó társadalmilag adott problém[át]" (35) a szerző másutt ugyan a szituáció elemeinek „tartalmai" közé, tehát az itt rekonstruált gondolatsor szerint a szótár egységei közé sorolja, mégis azt hisszük, hogy *A drámamodellek. . .* szövege megengedi azt is, hogy a „társadalmi problémát" mint bizonyos szabálysor reprezentációját fogjuk fel. Ugyanis a szerző szerint „A szereplők tartalma egy bizonyos „mezőt" alkot, amely természetesen a társadalmi-történelmi kérdés [= az adott kor fókuszában álló társadalmi probléma] mezőjében helyezkedik el, *és amelyet ez is határoz meg.* A szereplők nem egyformán fontosak, azok állnak a hierarchia magasabb fokán, akikben a társadalmi probléma minőségileg és mennyiségileg intenzívebb. Akikben ez a legerősebben él, az rendszerint a főszereplő." (46) A szabálysornak felfogott társadalmi probléma azonban nemcsak tulajdonságokat rendel a szótár elemeihez és relációkkal köti össze őket, hanem előírja azt a „cselekvésrendet" is, amely az így rendezett szótár egységeiből létrejöhet. Legalábbis így értelmezzük a szerző következő kijelentését: „az adott társadalmi probléma milyensége, minősége egy

bizonyos fajta megszerveződést, *egy bizonyos fajta megjelenési formát vonz magára.*" (46) Ebben a gondolatmenetben a szerző által használt három modell nem más, mint az a három cselekvésrendet előíró szabálysor, amelyek segítségével a szótár egységeiből az egyes drámák cselekményét felépíthetjük. A drámák cselekményének felépítéséhez felhasználhatjuk az egyes szabálysorokat (modelleket) külön-külön vagy kombinálva, teljes egészükben vagy csak részlegesen, vagyis a három fő drámatípussal együtt, amely egy-egy szabálysor teljes felhasználásával jön létre, elvben 26 főbb drámatípust lehet megkülönböztetni. (64) Az első szabálysor olyan cselekményeket épít fel, amelyben „konfliktus" (47) van. A második olyanokat, amelyben minden cselekményegység a szótár egy kitüntetett elemére [a „középpont]ra" (47) vonatkoztatható. A harmadik szabálysor két részvilágot („két szint[et]" (47) hoz létre a szótár elemeiből, s ezekből egymásnak megfeleltethető cselekménysorokat épít fel. A szerző a 47. oldalon a „konfliktust", a „középpontot" és a „két szintet" azonban életténynek fogja fel, mi pedig mint az irodalmi művekben ábrázolt eseményeket cselekménnyé rendező szabálysorokat egymástól megkülönböztető szabályok neveiként. Az ellentmondás azonban feloldható, mert az életténye hivatkozást az ismertetett összefüggésben úgy is fel lehet fogni, mint utalást arra, hogy azok a szabályok („eljárások" 56), amelyek révén a drámában ábrázolt cselekmények a szótár egységeiből felépíthetők, nemcsak drámák által tükrözött cselekményt vagy drámák cselekményét határozzák meg, hanem az objektív valóságban lejátszódó eseménysorokból is elvonatkoztathatók.

Nem ez az utolsó kérdés, amely még tisztázásra várt, akkor sem, ha csak a rekonstruált gondolatmenetekből adódóakra korlátoznánk magunkat. Nem foglalkoztunk azzal a kérdéssel például, hogy milyen módon vannak rögzítve a szituáció „szótárrészében" az egységek, mit mond erről a szerző. A modell problémáját is csak egy vonatkozásban tárgyaltuk, épphogy csak érintve a kérdést. Sok megállapításra csak közvetve reflektáltunk, így például a szerző drámameghatározásának második részére. Ha a bírálóval szemben támasztott követelménynek eleget téve értékelni akarnánk a szerzőnek az irodalomelmélet minden lényegesként számon tartott kérdést közvetlenül érintő vagy közvetetten felvető munkáját, nemcsak további elméleti nézeteit kellene még megvizsgálni, hanem azt is, hogy elméleti nézetei milyen eredményekhez vezetik az egyes művekkel való foglalkozása során. Erre azonban, mint bevezetőnkben mondtuk, itt nem vállalkozhatunk.

Megjegyzéseink befejezéséül csak arra a kérdésre szeretnénk visszatérni, amelynek tisztázása érdekében megkíséreltük a szerző szövegéből az abban megnyilvánuló különböző elméleti koncepciókat rekonstruálni, vagyis arra, hogy bármelyik alapján meg lehet-e különböztetni a drámai cselekményt az epikaitól. Konkrétan: milyen lehetőségeket nyújt erre *az* a 'generatív poétika', amelyet a fentiekben a szerző egyes kijelentéseire építve kifejtettünk. Ebben a rendszerben három lehetőség kínálkozik a drámai és az epikai cselekmény elválasztására. Vagy *a szabályrendszer,* vagy a *szótár,* vagy a *szabályrendszer* és *a szótár* alapján. A következőkben, mivel a harmadik lehetőség az első kettő kombinációjából adódik, csak az első kettővel foglalkozunk.

Ha a megkülönböztetést a *szabályrendszer* révén kívánnánk elérni, akkor fel kellene tételeznünk azt, hogy van olyan cselekmény, amelyet nem rendez a három „drámai" szabálysor egyike sem. Ha vannak más szabálysorok, akkor ezeket elnevezhetjük epikainak. A szerző azonban nem említi sehol, hogy ilyenek lennének, fejtegetéseiből inkább az látszik, hogy csak az említett három van. Ha nincsenek ilyenek, akkor a drámain kívül nincs más irodalmi cselekmény, amennyiben az irodalom fogalmának intenziójába szükséges jegyként a „rendezettséget" is felvesszük. Ha a megkülönböztetést a *szótár* alapján akarjuk elérni, akkor fel kell tételeznünk, hogy a szótár bizonyos elemeiből csak epikus cselekményt lehet felépíteni, másokból csak drámait. Ha a szótár elemeit élettényeknek tekintjük, akkor a szerző egyik gondolatsorát felfoghatjuk úgy, mint egy ilyen szétválasztásra tett utalást. Ezek szerint az „epikus cselekmény" szótára „apró esemény(ből), élettényből" (34), „a mindennapos élet lefolytatásához szükséges napi apró tettek[ből]" (43) áll, szemben a drámáéval, amelyekben ezek nem találhatók meg. A szótár elemeinek megkülönböztetésének kritériuma vagy a szabályrendszerben van (amin a szabályok működnek, az nem „apró" élettény), s ez esetben tulajdonképpen a drámai és az epikai cselekménytípus megkülönböztetése a szabályrendszer alapján történne, ha történhetne, vagy az elképzelés visszavezethető a tragédia klasszikus meghatározására, mely szerint e műfaj a „nálunk jobbakat", „értékes embereket", „komoly cselekményt"[14] utánoznak. De, mint ismeretes, ezekkel az ismertetőjegyekkel, ugyancsak klasszikus meghatározásai szerint, az eposz is rendelkezik.

[14] Arisztotelész: Poétika. Idézett fordítás 8, 9, 14 k.

Maradna még egy lehetőség a két cselekménytípus megkülönböztetésére a szótár alapján: mégpedig a szótár egységeinek száma alapján. A szerző azonban ezzel a lehetőséggel nem él, nem tesz kísérletet arra, hogy elméletileg és a szabályrendszertől függetlenül meghatározza azt, hogy milyen nagy lehet egy „drámai" cselekmény felépítéséhez szükséges szótár terjedelme.

Összefoglalásul kijelenthetjük: nem találtunk olyan elképzelést a szerző szövegében, amely kellően kifejtve alkalmas lenne arra, hogy a drámai és epikai cselekménytípusokat megkülönböztesse. Ezért azt javasoljuk, hogy irodalomelméleti gondolkodásunkba *A drámamodellek*-ben felvetett kérdéseket mint közvetlenül a cselekménymodellekre vonatkozókat vonjuk be és vizsgáljuk meg, ebben az értelemben legyen a könyv „vitaalap".

Bécsy Tamás

VÁLASZ BERNÁTH ÁRPÁD KÖVETKEZTETÉSEIRE

Igen nehéz helyzetben válaszolok Bernáth Árpád könyvem elméleti alaptételeit érintő megjegyzéseire. Helyzetem csak azért nehéz, mert nem azt vitatja, amit írtam, hanem amit belőle ő következtet. Ezt a tényt azonban végtelenül nehéz bizonyítanom azoknak, akik könyvemet nem olvasták, illetőleg akik cikkét nem könyvem megfelelő részeivel együtt olvassák el. Vitapartnerem ui. többször idéz könyvemből, máskor „rekonstruált" gondolatmenetemet közli, de mindegyik alkalommal zárójelben odaírja könyvem lapszámát. Az olvasónak így az a benyomása támadhat, hogy – miként az idézetek – gondolatmenetem „rekonstruált" változata is hiteles.

Módszerét először egy olyan példán szeretném demonstrálni, amelyben pontosan ellenőrizhető és értékelhető, amit mondtam, s matematikailag vezethető le, amit ő mond. Ezt írja: „A drámák cselekményének felépítéséhez felhasználhatjuk az egyes szabálysorokat (modelleket) külön-külön vagy kombinálva, teljes egészükben vagy csak részlegesen, vagyis a három fő drámatípussal együtt, amely egy-egy szabálysor teljes felhasználásával jön létre, elvben 26 főbb drámatípust lehet megkülönböztetni. (64)." A mondat végén zárójelben olvasható szám – „(64)" – könyvem lapszámát közli. Közvetlenül e mondat előtt szó szerint is idézett tőlem, s ugyancsak zárójelben közölte az idézett helyet: „(46)", azaz a mondat könyvem 46. lapján olvasható. A cikk olvasója joggal hiheti tehát, hogy a 64. lapon azt állítom, bizonyos kombinációk figyelembevételével 26 főbb drámatípust lehet megkülönböztetni. De mi olvasható a 64. lapon?

Elnézést kell kérnem a hosszú „önidézetért", de sajnos elkerülhetetlen. A mondat még a 63. lapon kezdődik: „Azonnal meg kell mondanunk, hogy természetesen nem minden megírt drámában vehetjük észre valamelyik modellt a maga teljes tisztaságában. A modelleket tisztán magukba rejtő műveken kívül jóval több azoknak a műveknek a száma, amelyekben vagy csak részben vehetjük észre valamely modell összetevőit, részeit, vagy akár keverten a három modell összetevőit. Talán még több azoknak a műveknek a száma, amelyeket ugyan dialógusban írt meg a szerző, vagy amelyek a műnem másodlagos vagy harmadlagos jegyeit megvalósítják ugyan, de amelyek mégsem drámák, éppen azért, mert nem szituációra épülnek". Ezeket a következőképpen szemléltetem:

Szituáció

1. modell
2. modell 3. modell

Ezeket a modelleket tisztán megvalósító drámák

A modelleket hiányosan vagy keverten megvalósító drámák

Csak dialógusban megírt, részletükben drámai történeteket megvalósító művek

Megírt, konkrét művekről szóltam, s ezért vált problematikussá, miket adhatott össze Bernáth Árpád, míg a 26-os számot mint a főbb *drámat*ípusok lehetséges számát kihozta?

Kilencig ui. könnyen eljutunk. Van három mű, amelyekben a három modell tisztán vehető észre; van három; amelyekben hiányosan, s ez hat. Lehet még három, amelyekben keverten jelenhetnek meg a modellek (1: konfliktusos és középpontos; 2: konfliktusos és kétszintes; 3: középpontos és kétszintes), s ez már összesen kilenc mű, amely egyben típus is lehet. Ezen túl azonban már csak „matematikailag"

lehet továbbmenni. Vitapartnerem a kombinatorikában használatos ismétléses variáció elvét használta fel. A három modellt tisztán magában rejtő *műalkotásokat a*-val, *b*-vel és *c*-vel, a hiányosakat *-a, -b* és *-c* jellel jelölve mód nyílik arra, hogy az ismétléses variáció elvét a drámai műalkotásokra alkalmazzuk. Ezen elv alapján – s csakis így – valóban 26 „típus" lehetséges. Bernáth Árpád csak azokat a variációkat hagyta ki, amelyek „matematikailag" is képtelenségek. Egy bizonyos X mint egység nem lehet egyenlő (a + b + c) + [(-a) + (-b) + (-c)]-vel. Ez – drámákra értve – azt jelentené, hogy van egy mű (X), amelyben a három modell tisztán *és* hiányosan egyszerre van jelen.

Bernáth Árpád 26 variációja között szerepel azonban az a + b +c, ami ezen betűkkel jelölve lehetőség, mint dráma azonban képtelenség. Olyan dráma nem létezhet, amelyet egyszerre szerveznek egy konfliktus, egy középpont és két világszint köré. De egyáltalán, a tőlem idézettek alapján -nem „re", csak: - konstruált variánsok igen nagy többsége kizárólag akkor lehetőség, ha *a, b, c* jelekben gondolkozunk, és teljesen figyelmen kívül hagyjuk, mit jelölnek, vagyis ha nem számít, hogy drámai művekről van szó, ha teljesen érdektelen, hogy mi és milyen a konfliktusos, a középpontos és a kétszintes modell tartalma. Ugyanis olyan mű sem létezhet, amelyben valamelyik modell tisztán *és* a maradékok vagy valamelyik maradék modell hiányosan jelenik meg, noha a 26 „típusban" ezek is benne vannak.

Nagyon jól tudom, hogy Bernáth Árpád vitaíratában egészen mellékes, mondhatni lényegtelen momentum, hogy szavaimból 26 „drámatípust" konstruál, illetve teljesen lényegtelen az a mondata, amelyben ezt említi. Nem mellékes és esetleges azonban az a módszer, amellyel a 26-os számig eljutott. Ezzel a módszerrel dolgozik akkor is, amikor könyvem elméleti „alaptételeit" vitatja. Az alaptétel szót azért tettem idézőjelbe, mert – sajnos – nem azokat vitatja.

Egyik alaptételem a szituáció, amellyel a drámai műnemet, illetve a műnemben megjelenő cselekmény jellegét *más* cselekményektől elhatárolom. A szituációról igyekeztem világos meghatározást adni: a dráma cselekményének megkezdése előtt *a dráma szereplői, alakjai között kialakult viszonyrendszer.* A szituációt még az állapottól is próbáltam megkülönböztetni, mert ez a szó szerepelhet emberek között kialakult, de más tartalmú viszonyrendszer megnevezéseként is. Különbségüket úgy adtam meg, hogy az állapot olyan viszonyrendszer, amely az emberek között viszonylag hosszú ideig képes változatlanul érvényben maradni; a szituáció épp akkor jön létre, amikor az állapot szóval jelölt tartalmú viszonyrendszer megváltozik akként, hogy az emberek közötti viszonyok az időben már nem mehetnek tovább változatlanul. Így létrejön a viszonyoknak egy olyan „pillanata", amelynek tartalma a továbbiak számára meghatározza, hogy a szituáció elemeinek, az abban részt vevő embereknek mit kell tenniök. A „mit kell tenniök" a szituáció pillanatában természetesen még potencia, még lehetőség, amely épp az idő következő fázisaiban válik manifesztté; azaz az emberek meg is teszik, amit tenniök kell. A drámai mű cselekményének megkezdése előtt van olyan viszonyrendszer, amely magába zárja – potenciálisan – amit tenni fognak, s a már megvalósult cselekvéseknek ezt az összefonódott sorát nevezzük cselekménynek. A cselekvésekből összefonódott cselekménysor addig tart, amíg a szituációba zárt potenciális cselekvések, cselekvés-lehetőségek mind meg nem valósultak.

Látható tehát, hogy(1) a szituáció *a dráma alakjai között* kialakult viszonyrendszer elnevezése, nem pedig az író (költő) és az ábrázolandó, tükrözendő valóság között létrejött viszonyrendszeré, hogy (2) egyik ontológiai jellemzője az a cselekménysor, amely belőle szükségszerűen következik, ami fordítva is így van: a drámai cselekmény egyik ontológiai jellemzője, hogy szituációból bomlik ki. Ezért nem az általam megadott szituáció-értelmezésen alapszik Szerdahelyi István megjegyzése, amelyet Bernáth Árpád természetesen helyeslően idéz, miszerint drámameghatározásom „számos epikai vagy lírai alkotásra is illik".

A megadott értelmű szituáció valóban megtalálható több *novella* cselekményének kezdete előtt. Aki azonban emiatt érvénytelennek tekinti a szituációt *mint a drámai műnem kulcsfogalmát,* az irodalmi jelenségeket egyetlen okra – vagy egyetlen egy magyarázó elvre – kívánja visszavezetni. Sem a lírát, a drámát, az epikát, de a „költészet – nem költészet" párosát sem lehet egyetlen egy jellemzővel meghatározni. Ahhoz, hogy a szituációból kibomló cselekmény egy dráma cselekménye legyen, pl. még dialógusban is kell megírni, megjeleníteni. A dialógusban való megjelenítettségnek *és* a szituációból kibomló cselekménynek együtt kell megjelennie – persze még több más tényezővel, jellemzővel, jeggyel együtt –, hogy dráma jöjjön létre. Közülük – hiába jellemzője több más jegynek, hogy „szükséges, de nem elegendő" – a szituáció a legfontosabb, mert egyfelől tartalmi jegy és jellemző – és nem alaki, mint a dialógus –, másfelől pedig a szituációból következnek azok a további jegyek és jellemzők, amelyek „megterhelik", módosítják a dialógust, és nem fordítva.

A fentiekből látható az is, hogy a dráma szituációból kibomló cselekményének meghatározott kezdete van (egy sorsfordulatot magába záró szituáció létrejötte) és meghatározott vége van (amikor a szituációban rejlő potenciális cselekvés-lehetőségek mind megvalósultak). A magam részéről *ezt* a tényt igyekeztem kibontani, illetőleg alátámasztani Arisztotelész cselekmény-értelmezésével. A kezdetről, középről és végről szóló fejtegetését ezzel *kapcsolatban,* ennek *megvilágítására* idéztem. A *Poétikából* azonban nemcsak azt idéztem, amit Bernáth Árpád könyvemből közöl, illetőleg amire vitájában támaszkodik. Mást is idéztem, amit egyáltalán nem vett figyelembe, s ugyancsak a VII. fejezetből, amelyet Arisztotelész – vitapartnerem szerint is – a tragédiáról írt. Ezt mondja – ti. Arisztotelész –: „Hogy egyszerű meghatározással éljünk, amekkora terjedelmen belül – a valószínűségnek vagy szükségszerűségnek megfelelően, egymás után következve – végbemegy a szerencsétlenségből szerencsébe, vagy a szerencséből szerencsétlenségbe való átfordulás, az a megfelelő határa a terjedelemnek". Hogy kiemeljem ez utóbbi fontosságát, még Castelvetrot is idéztem: „Arisztotelész úgy látja, hogy a tragédia meséi általában a sorsváltozás végével fejeződnek be".

Így tehát az Arisztotelész értelmében értett kezdettel, középpel és véggel rendelkező cselekménynek – mint a tragédia és a komédia cselekményének – van egy tartalmi jellemzője is, hogy ti. sorsfordulatot, sorsváltozást mutat be. Bernáth Árpád úgy tesz, mintha a fordulat (sorsfordulat, sorsváltozás) szavakat le sem írtam volna. Azt pedig végképp mellőzi, hogy a dráma cselekményének meghatározásában nemcsak a kezdet, közép és vég szerepel mint kritérium, hanem egy *tartalmi* tényező is; nevezetesen egy sorsváltozást tükröző, kezdettel, középpel és véggel rendelkező cselekményről van itt szó. A sorsfordulat, sorsváltozás szavak sokszor olvashatók azokon a lapokon, amelyeken a formai aspektusról írtam – igaz, erről részletesebben, alaposabban –, de Bernáth Árpád csak a formai aspektusokról szóló mondataimra reagált. Módszere itt is éppúgy figyelmen kívül hagyja a tartalmi jellemzőket, mint amikor 26 „drámatípust" számlált össze.

Könnyű lenne a helyzetem, ha Bernáth Árpád a dráma cselekményének általam megadott meghatározását vitatná. De ő nem ezt teszi, hanem ezzel kapcsolatban az epikus cselekményről elmondott egyetlen mondatomat minősíti értelmetlennek. (Nem szó szerint, de ami mondandójának lényegét illeti.) Amivel foglalkozik, az a következő mondat: „Az epikus cselekmény elvben az élet szakadatlan folyamatát tükrözi, s ezért – ismét elvben – bárhol el lehet kezdeni és bárhol be lehet fejezni". Könyvem 33. oldalán olvasható mondatban kétszer is szerepel az „elvben" megszorítás. Háromszor kellett volna leírnom, hogy Bernáth Árpád ne gondolhassa: elhagyhatók? A megszorítások kifejezik, hogy azokat az életeseményeket is meg kell szerkeszteni, amelyeket epikus műben tükröz az író – noha, igaz, nem írtam oda, hogy másféle elvek alapján. Drámáról írtam, ezért a drámai cselekményt igyekeztem meghatározni, s nem az epikait.

Ezért írtam a következőket: „Arisztotelésznek az a tétele, hogy 'Mert van olyasmi is, ami teljes, de egyáltalán nincs meghatározott terjedelme' – úgy véljük – az eposzi cselekményre utal, de mindenképpen oppozícióban van a tragédia cselekményének meghatározásával". Az „úgy véljük" közbevetés nem azt jelenti, hogy minden kétséget kizáróan ez az epikus cselekmény meghatározása, hanem éppen a másfajta meghatározások lehetőségére utal. Aki gondolataimmal akar vitatkozni és nem velem, annak ebből a mondatból is egyértelmű lehet, hogy az „úgy véljük – az eposzi cselekményre utal" közbeszúrás nem az eposzi cselekmény – Arisztotelész szavait felhasznált – meghatározása. Könyvemben leírtam, most is idéztem, hogy micsoda: olyan meghatározás, amely *nem* a tragédia cselekményének meghatározása, s amelyet mint azzal oppozícióban levőt idéztem.

Ebből is világos: Arisztotelész VII. fejezete nyomán nem azt próbáltam meghatározni, miben, mi által *különbözik* a drámai és az epikai művek cselekménye, hanem azt: *milyen* a drámai cselekmény.

Ezek után Bernáth Árpád azt bizonygatja hosszasan, hogy Arisztotelész szavait nem lehet az epikus cselekmény meghatározásaként felfogni. Véleményem szerint akkor járt volna el logikusan, ha a dráma cselekményének általam adott meghatározását (milyenségét) vitatta volna.

Egy idő után erre is rátér, s ekkor már nemcsak engem marasztal el, hanem a *Poétika* legújabb fordítóját, Sarkady Jánost is. Bernáth Árpád tétele ui. az, hogy Arisztotelész alapján nem tudtam megmondani, milyen a dráma cselekménye, mert félreértettem a „praxis" (praxeós) és a „müthosz" szavakat, illetve fordításukat, még pontosabban: jelentésüket; Arisztotelész különbséget tesz *cselekmény* és *történet* között, én pedig nem. A dráma cselekményének általam adott meghatározása főként azért hibás – érvel tovább –, mert az arisztotelészi *történet*ből, és *nem* az arisztotelészi *cselekmény*ből vezettem le: „Mi eddig – írja Bernáth Árpád – mindig Arisztotelész történetfogalmáról beszéltünk mint olyanról, amely a szerző számára [Hogy félreértés ne essék: az én számomra, nem Arisztotelé-

szére, B. T.] kielégíti azokat a feltételeket, amelyeket ő a cselekményfogalommal szemben támaszt. Nem is beszélhetünk másról, mert Arisztotelész történetnek nevezi azt, amit a szerző – általunk rekonstruált gondolatmenetében – cselekménynek: a tragédiában (drámában, irodalmi műben) ábrázolt eseménysort. Arisztotelész viszont azt nevezi cselekménynek, amit a történet utánoz". Világos tehát, hogy a vitapontok alapját a cselekmény és a történet szavak értelmezése adja.

Miként értelmezi ezeket Bernáth Árpád? Ekként: „Először is arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy Arisztotelész megkülönbözteti a *cselekményt* (görög szóval: a *praxist*) a *történettől* (a mítosztól) a szerző pedig nem". Ebből egyértelmű, hogy szerinte Arisztotelész praxis (praxeós) szava a cselekménnyel, müthosz szava a történettel egyenlő, s ez igaz, így fordítják. Vádja pedig, hogy én a müthoszról (a történetről) elmondottakat vonatkoztatom a praxisra (a cselekményre); márpedig, amit Arisztotelész a történetről mond, az nem vonatkozhat a cselekményre.

Hogy világosan lássunk a kérdésben, meg kell néznünk, milyen viszonyban van egymással az a két tényező, amit a cselekmény és a történet szavak jelölnek. A választ ne én adjam, adja Bernáth Árpád: „Arisztotelész azt nevezi cselekménynek, amit a történet utánoz", vagyis a cselekmény az utánzott, a történet az utánzó. Hogy mi az utánzó és az utánzott, határozzuk meg Arisztotelész szavai szerint is: „A tragédia tehát komoly, befejezett és meghatározott terjedelmű cselekmény utánzása. . .; illetőleg: „. . . a tragédia valamely cselekmény utánzása. . ."; és harmadszor: „A cselekedet utánzása a történet. . ." (l. VI. fejezet). Ezek szerint az utánzó a tragédia, vagyis a tragédia mint mű utánozza a cselekményt. De hol itt a történet? Az utoljára idézett mondatot így folytatja Arisztotelész: „A cselekedet utánzása a történet; történetnek pedig itt a cselekmények összekapcsolódását nevezem. . ." (Csak emlékeztetni szeretnénk, hogy ezen kívül ezt mondja: „A legfontosabb ezek közül a tettek összekapcsolása. . .", tehát a történet.) A fentiekből ugyancsak világos, hogy Bernáth Árpád ugyanazt mondja, amit Arisztotelész, *ha a szavak alakját nézzük.* Csakhogy ami a lényeget, a tartalmat, a jelentést illeti, egyértelmű, hogy a történet és a tragédia vannak azonos szinten, a cselekmény kívül van a tragédián, hiszen ezt a rajta kívül levőt utánozza a tragédia története.

Mindebből pedig az következik, hogy a *Poétika* „cselekmény" (praxeós) szava nem azt a tényezőt jelöli, amit manapság mi értünk cselekményen. Bernáth Árpád ennek még a lehetőségét sem veti fel, mert itt is csak a dolgok alakja, formaisága érdekli, függetlenül azok tartalmától. A cselekmény – praxeós – szóval Arisztotelész épp azt jelölte, amit mi mítoszon értünk. Így értelmezték ezt sokan, többek közt pl. Francis Fergusson, aki ezt írja: „The word 'action' -*praxis*- as Aristotle uses it in the *Poetics,* does not mean outward deeds or events, but something much more like 'purpose' or 'aim'. Perhaps our word 'motive' suggests most of its meaning [. . .]. When Aristotle says that a tragedy is the imitation of an action, he is thinking of an action, or motive, which governs the psyche's life for a considerable lenght of time. Such an action is the quest for Laius's slayer in *Oedipus Rex,* which persists through the changing circumstances of the play. [. . .] Now the plot of a play is the arrangement of outward deeds or incidents, and the dramatist uses it, as Aristotle tells us, as the first means of imitating the action". *(Macbeth as the Imitation of an Action;* In: Francis Fergusson: The Human Image in Dramatic Literature; A Doubleday Anchor Original; 1957; 115 és 116. old.)

Francis Fergusson szavaiból következik, hogy azt a műben levő jelenséget, amit mi nevezünk cselekménynek, Arisztotelész a müthosz szóval jelöli, s a müthosz szót fordították régen *mese,* most Sarkady János *történet* szóval. Egyértelmű, hogy a praxeós szóval jelölt – mi értelmünk szerinti – mítoszt utánozza a müthosz szóval jelölt – mi értelmünk szerinti – cselekmény, akár epikai, akár drámai az a cselekmény. Ha „összekeverem" a praxeóst és a müthoszt, joggal teszem. Ha Arisztotelész értelmezésében a cselekmény (praxis) Laios király gyilkosának keresése – azaz a cselekmény (praxis) Fr. Fergusson szerint egyenlő egy bűnbak keresésével azon célból, hogy a közösség bűneit ráruházzák s kiűzzék, aminek következtében megtisztul a közösség –, akkor ezt mi mítosznak nevezzük, s ennek jellemzőivel nem határozható meg a drámáknak a mi értelmünkben értett cselekménye. Ennek a mítosznak individualizált eseménysorokra való bontása egyenlő a müthosz szóval jelölt történettel, ami a mi értelmünkben egyenlő a cselekménnyel.

Logikus lenne, ha Bernáth Árpád ezek után azt vitatná, hogy Arisztotelész szerint minek van – az ő általa megadott értelemben – kezdete, közepe és vége, a praxeósnak vagy a müthosznak? De Bernáth Árpád nem ezt a kérdést veti fel. Nehezen is tehetné, hiszen a VII. fejezet ezzel a mondattal kezdődik: „Ezeket meghatározva beszéljünk most már arról, milyennek kell lennie a cselekmény összekapcsolásának, mivel ez az első és legfontosabb eleme a tragédiának". Csak az nem veszi észre, aki nem akarja, hogy ebben a szövegösszefüggésben annak a mítosznak (Arisztotelész szavával: praxisnak) az össze-

kapcsolásáról van szó, amelyet a tragédia történetének (müthoszának) kell utánoznia. A következő mondat: „Megállapítottuk, hogy a tragédia befejezett és teljes cselekmény utánzata, amelynek meghatározott terjedelme van. Mert van olyasmi is, ami teljes, de egyáltalán nincs meghatározott terjedelme". Ezután következik a kezdet, a közép és a vég meghatározása, mint amely három jellemző a „meghatározott terjedelmű" jelzővel ellátott *teljes*-ség kritériuma. A „meghatározott terjedelmű teljességgel" oppozícióban a jelző nélküli teljesség áll: „Mert van olyasmi is, ami teljes, de egyáltalán nincs meghatározott terjedelme". A meghatározott terjedelmű teljesség a szövegösszefüggés szerint egyértelműen annak a praxisnak (cselekménynek) a jellemzője, amelyet a tragédia müthoszának (történetének) kell utánoznia, s amelynek teljességével egy másik fajta teljesség áll oppozícióban. Hogy a történetnek (müthosznak) is figyelembe kell vennie a cselekmény (a praxis) jellemzőjét, egyértelmű abból a mondatból, amely a kezdet, a közép és a vég meghatározása után következik: „A jól összeállított történeteknek tehát nem lehet csak úgy akárhonnan kezdődniök, sem találomra bevégződniök, *hanem az ismertetett fogalmakat kell megfelelően felhasználni*". Ha ezt figyelembe venné Bernáth Árpád, kiderülne, hogy a teljes mítoszt (a cselekmény szóval fordított praxist) a mi értelmünk szerinti cselekménynek (a történet szóval fordított müthosznak) hasonló jellegű teljességgel kell utánoznia, s így a praxeós és a müthosz (azaz a mi értelmünkben vett mítosz és cselekmény) *teljességének* egyforma, azonos a jellemzője. S ,mivel ebben a fejezetben Arisztotelész arról beszél, hogy milyen értelmű teljesnek kell lennie a tragédia praxisának (azaz, a mi értelmünkben vett: mítosznak), s mivel Arisztotelész a praxeós és a müthosz teljességeként ugyanazt a kritériumot említi – jogos ebből levonni a mi értelmünkben értett *drámai cselekmény* egyik jellemzőjét.

Azonban furcsa módon Bernáth Árpád azt a kérdést vitatja, hogy lehet vagy nem lehet a „Mert van olyasmi is, ami teljes, de egyáltalán nincs meghatározott terjedelme" mondatban jelölt praxist (vagyis a mi értelmünkben: mítoszt) az epikai cselekményre vonatkoztatni. Arra a megállapításra jut, hogy nem lehet, mert ez olyan valamire vonatkoztatható, ami „nem tárgya a poétikának", amin azt érti, hogy nem irodalmi mű cselekménye, hanem a történetírás tárgya. Miközben ezt bizonygatja, abban a tévedésben van, hogy arról beszél, amiről én.

A vitairatból továbbá az tűnik ki, hogy mondandóim érvényessége kizárólag Arisztotelész megállapításaihoz való viszonyuk alapján dől el; vagyis, ha nem felelnek meg Arisztotelész szavainak, érvénytelenek mint a drámai műalkotások cselekményének jellemzői. A probléma lényege azonban ez: a drámák cselekményének általam megadott jellemzői *jellemzik-e a drámák cselekményét* vagy nem; érvényességüket végső soron ez dönti el. Bernáth Árpád cikkének olvasója megállapíthatja, vitapartnerem erről egy szót sem ír.

Még egy kérdésre szeretnék reflektálni, a szituáció-fogalmat ért kifogásaira. Szokásos módon „re"konstruálja gondolatmenetemet: „A kérdés az arisztotelészi gondolatmenetből kiindulva tehát így fogalmazódik meg a szerző [Ismét: az én, B. T.] számára: milyen cselekményt (másképpen: történetet) tükröz (Arisztotelésznél: utánoz) a dráma jól összeállított (azaz teljes és megfelelő, meghatározott terjedelmű) cselekménye/története? A válasz: egy szituációból kiindulót". Nos, a kérdés számomra egyáltalán nem így fogalmazódott meg, de ez még hagyján. Ha már Bernáth Árpád ilyenné „re"konstruálta kérdésemet, még mindig annak a logikus felvetését vártam, hogy a szituáció mivel van összefüggésben: a praxissal vagy a müthosszal? Persze gondolatmenetem egészét is lehetett volna vitatni, mondván, ezért és ezért a szituáció nem függhet össze sem a praxissal, sem a müthosszal (azaz sem a cselekménnyel, sem a történettel), hiszen Arisztotelész egyáltalán nem beszél szituációról stb. Ehelyett Bernáth Árpád a szituáció egyik, általam megadott jellemzőjének taglalására tér (inkább: csúszik) át.

Elnézést kell kérnem, hogy ismét elmondom, milyen is a szituáció általam megadott fogalma, amelyből a drámák cselekménye fakad. A szituáció emberek közötti olyan vonatkozásrendszer, amely potenciálisan magába zárja azokat a cselekvéseket, amelyek a viszonyrendszer tartalmaiból szükségszerűen következnek. Könyvemben azt is írtam, hogy a szituáció élettény, azaz a valóságban is megtalálható. Szavaimból Bernáth Árpád ezt a következtetést vonja le: „Ha tehát a szituáció az objektív valóság ténye és nem tartalmaz más lehetőséget, csak ami megvalósul, akkor ebből két következtetést vonhatunk le [S most kérem az olvasót, jól figyelje meg, mire vonatkozóan] a tudatunktól függetlenül létező *materiális világ felépítésére* vonatkozóan: vagy tagadnunk kell a változásnak azt a formáját, amit épp a lehetőségekből a valóságba való átmenetként írhatunk le (vagyis a lehetőség és a valóság ebben az esetben egybeesik), vagy arra az álláspontra kell helyezkednünk, amely szerint a valóság és a lehetőség között csak a szükségszerűség viszonya állhat fenn". Közvetlenül ezután kijelenti: „. . . nem e determinisztikus nézetek általános világnézeti implikációira szeretnénk irányítani

a figyelmet" – amivel természetesen máris megteszi azt, amit nem szeretne megtenni. Sőt, hogy semmi kétség ne legyen a „világnézeti implikációkat" illetően, egy mondattal később ezt írja: „Az abszolút determinizmus ugyanis értelmetlenné teszi a fejlődés vagy a szabadság kategóriáit, s mindazokat a fogalmakat, amelyek feltételezik e kettő használhatóságát"; illetőleg: „Más vonatkozásban pedig ez a felfogás az irodalmi tükrözés problémáját a meghamisításig leegyszerűsítené". Most aztán itt vagyok a legnagyobb bizonytalanságban: a mechanikus materializmust vallom?, Zsdánov hű tanítványaként ügyködöm-e?, netántán a kálvini predesztinációt hirdetem, avagy középkori katolikus hittételt? A legnagyobb baj persze az, hogy Bernáth Árpád az előbb idézett mondatában – azon a helyen, ahol az olvasó szíves figyelmét kértem – teljesen elrugaszkodott gondolatmenetemtől. Az általam megadott és értelmezett szituáció a „materiális világnak" csak egy része, összetevője, méghozzá olyan, amely – több más tényezővel együtt – a dráma műnemét konstituálja; Bernáth Árpád pedig – dicséretesen nagy szókelléssel – az egész „materiális világra" kiterjeszti. Bármennyire szeretem a drámai műveket, annyira drámacentrikus nem vagyok, hogy valamiféle „ahogyan csak tetszik" hangulatban azt valljam: „Dráma az egész világ". A szituáció az általam megadottak alapján csak annak a számára lehet egyenlő az egész materiális világgal, akinek – persze negatív előjellel – „Platón" fontos.

Attól a pillanattól kezdve aztán végképp semmi köze nincs az általam elmondottakhoz Bernáth Árpád cikkének, ahonnan „a szituációról tett kijelentéseket" a szótárra, illetve „a szerző egyes kijelentéseire építve", szavaimat valamiféle generatív poétikára vonatkoztatja. Az általa megkonstruált generatív poétika szótárt és szabályrendszert tartalmaz, s ezek segítségével próbálja az epikus és a drámai cselekményt elkülöníteni, ami nem sikerül. Ez még rendben volna, de saját kísérletének kudarcát az én nyakamba varrja: „. . . ez esetben tulajdonképpen a drámai és epikai cselekménysor megkülönböztetése a szabályrendszer alapján történhetne, *ha történhetne*. . ." Ide sajnos már nem tudom őt követni, szavaim itt már az ugródeszka szerepét sem töltik be.

Összefoglalásul ezt írta Bernáth Árpád: „. . . nem találtunk olyan elképzelést a szerző szövegében, amely kellően kifejtve alkalmas lenne arra, hogy a drámai és epikai cselekménytípusokat megkülönböztesse". Mivel a „drámai és epikai cselekmény*típusok*" megkülönböztetése könyvem még lehetséges problémái között sem található – gondolom –, a „kellően kifejtve" minősítés saját konstrukciójára vonatkozik. Sajnálom, hogy abban sem talált olyan elképzelést, amely a cselekménytípusok megkülönböztetésére alkalmas.

Bojtár Endre

AZ IRODALMI MŰ JELENTÉSE

(Konrád György: A látogató)

Hány jelentése van egy irodalmi műnek? Mi a „jelentős" egy irodalmi műben? Ha Konrád György regényének kritikáit valaki a regény olvasása nélkül böngészné végig, könnyen azt hihetné, hogy a véletlenek csodás egybejátszása folytán néhány, egyaránt Konrád György nevezetű író tollából egyidőben jelentek meg regények, melyeknek ráadásul még a címük is azonos: *A látogató*. Prózánk idős mestere „kiváló könyvnek" tartja, „hosszú idő óta legszebb olvasmányának, külföldieket is beleértve", egyik vezető kritikusunk ugyanakkor kerek perec kijelenti: „Rossz regény A látogató". Van, aki szerint az író „túladagolja a viszolyogtató, hátborzongató, gusztustalan részleteket", de „az emberi tartalom... legyűri a szerkesztés hibáit". Egy másik bíráló úgy véli, hogy a „törvényteremtő ember belépése a történetbe alakíthatná csak ezt a mesteri módon megkomponált művet valódi mesterművé". A „mínusz–plusz" és a „plusz–mínusz" vélemény után következik a két „plusz"-os: „*A látogató* tapasztalati valóságanyag és fogalmiság ritka egységét valósítja meg". Ugyanez két „mínusz-ban": „a példaként választott kafkai parabola összekeveredik az ugyancsak divatos tényregény néhány elemével. Ez a konglomerátum viszont szinte összebékíthetetlen elemeket tartalmaz". A kritika másik ütközési pontja a keresztényi erkölcs: „nem a keresztényi szeretet eszméjére épül ez a regény"; „az egyetemes szeretet Krisztus-pózába merevíti hősét"; „nem hinném, hogy a regény moralitásában tolsztoji, sőt, krisztusi etikát kellene felfedeznünk"; „valami különös krisztiánus eszményt hirdet, amelyről ugyancsak könnyűszerrel be lehet bizonyítani, mennyire korszerűtlen, s mennyire hatástalan"; „nem merül a krisztusi jótékonykodás pózába" stb, stb. Evvel szorosan összefügg, hogy miben látják a bírálók a regény végső mondanivalóját. Csinos kis skála állítható föl, amelynek egyik végén minden cselekvő optimizmus megtagadtatik a könyvtől illetve a szerzőtől: „ez a megrágatlan, igen zavaros életfilozófia sehol sem kap olyan írói kritikát, ami elvárható lenne a hősén felül álló írótól"; „a társadalmi optimizmust reklamálom"; „erényei ellenére is elhibázottnak tartjuk viszont a témaválasztást ... és az írásból kisugárzó állásfoglalást". Ezeknél enyhébb az a vélemény, mely a regény mondanivalóját abban látja, hogy receptet keres és ad az egyén erkölcsi magatartására: „nem mások iránti könyörületről van itt szó, hanem önmagunkról"; „nem egyszerűen a hivatalnokról szól, hanem mindenkiről, akiben lakik egy hivatalnok, vagyis mindannyiunkról". Innen már csak egy kicsivel tovább, a látogató „megteszi az első – még bátortalan – lépést a cselekvő humánum felé", s máris a skála másik végén vagyunk, s „most már nincs más hátra, mint *a kollektív cselekvés az élet humanizálására*, amely alkalmakként szükségképpen rejti magában az ítélkezés mégoly könyörtelen mozzanatát. Itt, vagyis a szocialista megoldás küszöbén... ér véget a történet."

Cseppet sem csodálható hát, ha a máskor latinos világossággal fogalmazó esszéista ezúttal némi mellébeszélésre kényszerül: (a regénynek) „nem a 'tartalma' az, ami 'mond valamit' (ezért nem is szabad, sőt, nem is lehet a puszta tartalmára redukálni), hanem virtuális 'tartalmainak' összessége", s egy másik, racionalizmusáról híres elemző logikusan jut el addig, hogy a más véleményen levőkről kijelenti: „akik csupán ezt olvassák ki belőle, nem is ezt a regényt olvassák, hanem egy másik, soha meg nem írtat."

Nyilvánvaló, hogy az értelmezések ilyen nagyfokú különbözését a mű jelentésének sajátossága okozza, *A látogató* jelentésében kell valami olyan ellentmondásnak, feszültségnek lennie, mely megosztja a bírálók véleményét.

A jelként felfogott irodalmi műalkotás – márpedig ha jelentésről beszélünk, akkor csak jelként foghatjuk fel – három „részből" tevődik össze: 1. a jelölőből, vagyis a művet alkotó mondatokból, illetve a mondatnál nagyobb egységekből (szakaszokból, bekezdésekből, fejezetekből); 2. a jelöltből,

hagyományosabb kifejezéssel: az ábrázolt valóságból, mely négy elemet tartalmazhat: az elbeszélő, a szereplő vagy szereplők, a tárgyi világ és az olvasó ábrázolását. Jelölő és jelölt a mű szövegén belül van, maga ez a szöveg. Nem így 3., a mű-szubjektum, tehát az a szöveg egészéből kirajzolható és kirajzolódó személy, aki az adott művet megírta, elmondja. Jelölt, jelölő és mű-szubjektum viszonya, egybekapcsolódása adja ki a mű összjelentését.[1]

A látogató-ban a jelölt és a jelölő, az ábrázolt világ és a stílus közötti feszültség határozza meg az egész mű jelentését. Ezt a tételt próbálom a továbbiakban részletesen kifejteni és értelmezni.

A jelölt

A jelölt négy eleme közül nem kell foglalkoznunk az olvasóval, mivel ez Konrád regényében semleges kategória, nincs megteremtve.

Az „elbeszélő" és a „szerző" fogalmát az irodalomtudományban először a századelő német kutatói különböztették meg, majd az orosz formalisták és az angolszász új kritikusok révén vált közkeletűvé az a nézet, hogy „a műalkotás egyetlen frázisa *sem lehet* önmagában a szerző személyes érzelmeinek a 'tükröződése', hanem mindig megszerkesztettség és játék, s egy ilyen részletben *nem láthatunk mást és nincs is jogunk mást látni,* mint meghatározott művészi fogást"[2], vagy amit V. Vinogradov tömören úgy fogalmazott meg, hogy „az írói 'én' nem név, hanem névmás"[3]. Lényegében ugyanezt mondja E. Lämmert, aki szerint a szerző alakja „nyelvi fikció"[4], vagy K. Hamburger, aki úgy véli, nem is beszélhetünk személyről, hanem csak egy „viszonylatrendszerről, mely viszonylatoknak az ég világon semmi közük a cselekményben bármilyen módon részt vevő 'én'-hez, de a szerzőhöz vagy az olvasóhoz sem"[5]. Ezt az álláspontot képviseli W Kayser is: „Az elbeszélő a regényben nem a szerző és nem is az a hiteles személy, aki gyakran olyan intim módon elibénk tárul. E mögött az álarc mögött a regény áll, amelyik önmagát beszéli el, e regény szelleme, e világ mindentudó, mindenütt jelenlevő és teremtő szelleme."[6]

A szerző alakját tehát nem kizárólag az elbeszélő vagy az elbeszélők adják ki, bár valamilyen elbeszélőnek minden epikus műben kell lennie, azon egyszerű oknál fogva, hogy valakinek el kell mondania az eseményeket, „a beszéd nem lehet absztrakt. . . mindenképpen feltételez egy beszélő vagy író alanyt."[7]

Aszerint, hogy a szerző alakja milyen elbeszélőben testesül meg, három egymásba folyó osztályt különíthetünk el: 1. szerzői elbeszélő; az elbeszélés ilyenkor egyes szám harmadik személyben folyik; 2. személyes elbeszélő; az elbeszélés rendszerint kétlépcsős, mint például a keretes történetekben, ahol a kereten kívüli szerző mellett van még egy elbeszélő a kereten belül is. Ebbe a típusba tartozik az összes „szerep", amikor az író az egyes szám első személyben folyó elbeszélést egy vagy több szereplő szájába adja, esetleg úgy, hogy ugyanazt a cselekményt más és más szereplő elbeszélésében kapjuk (pl. K. Čapek regényeiben, a *Meteor*-ban és az *Egyszerű élet*-ben vagy M. Frisch *Stiller*-jében); 3. néha lehetetlen ettől megkülönböztetni az én-elbeszélés egyes szám első személyét. (Könnyű elkülöníteni akkor, mikor a több nézőpont nyilvánvalóvá teszi a szerepjátszást, vagy amikor tudjuk, hogy az elbeszélő és a valóságos szerző más-más korban élt).

Az én-elbeszélő típusába tartozik mindenfajta memoár-irodalom, episztoláris, önéletrajzi, vallásos próza.

A látogató is ide sorolható: objektív és szubjektív szélsőpontok között egyensúlyozó elbeszélőt teremt. Irója szavaival: „Századunk regényírója vagy eltörli elbeszélő-krónikás szerepét, hogy tárgyával szemben objektív maradhasson, s a puszta tényközlésre szorítkozik, vagy túlnöveszti képzelt hatalmát

[1] Részletesebben lásd BOJTÁR Endre: A kelet-európai avantgarde irodalom. Bp. 1977.
[2] B. EJHENBAUM: Kak szgyelana „Sinel" Gogolja [1918] In: Texte der russischen Formalisten I. München, 1969. 150.
[3] V. VINOGRADOV: Problema szkaza v sztilisztike [1925] In: Texte der russischen Formalisten I. 202.
[4] E. LÄMMERT' Bauformen des Erzählens, Stuttgart, 1955. 34.
[5] K. HAMBURGER: Das epische Präteritum. „Deutsche Vierteljehresschrift", 1956. Bd. 27. 334.
[6] W. KAYSER: Die Vortragsreise. Bern, 1958. 98.
[7] B. TOMASEVSZKIJ: Sztilisztika i sztihoszlozsenyie. Leningrad, 1959. 21.

anyaga fölött, s lírájában vagy filozófiájában feloldja azt. Magam kísérletet tettem a kettő közti dialektikus közvetítésre."[8] A regényben azonban szokatlan módon valósul meg ez a kettősség. A „szubjektív pólusról", a látogatóról édeskevés „szubjektív" jut tudomásunkra, a szerző szemmelláthatóan nem egy személyiség – vagy egy társadalmi típus részletes, lélektanilag, illetve társadalmilag-történelmileg motivált felrajzolására törekedett. A főhősről pusztán a szövegből a következők derülnek ki: T. elvtársnak hívják, tíz éve gyámügyi előadó egy nagyváros (minden bizonnyal Budapest) peremkerületi tanácsán. Van felesége, gyermekei. Katona korában fél évig tűzszerész volt, aknákat hatástalanított, aztán elvégezte a jogot, ügyész lett, majd bűntények után kutatva exhumálásokat irányított, hogy ezt is megunva, beálljon a vágóhídra, valószínűleg segédmunkásnak. Csupa olyan adat, mely arra szolgál, hogy a főhős színeváltozásai ne lógjanak teljesen a levegőben. *A látogató* főhőse ugyanis egy eszme, egy kérdés, mely körülbelül így fogalmazható meg: mit tehet az ember a világgal szemben, a világért? T. elvtárs életéből csak azokat a szakaszokat ismerjük meg, melyek ezt a kérdést a „nagy" fogalmakkal szembesítik (halál, a másik ember élete iránti felelősség, jog a gyilkolásra stb). *A látogatóra* teljes mértékben ráillik az a jellemzés, amit B. Engelhardt Dosztojevszkijről adott: „Dosztojevszkij az eszme életét ábrázolta az egyéni és a társadalmi tudatban... De ezt nem úgy kell érteni, hogy eszme-regényeket írt, irányzatos műveket, hogy tendenciózus művész volt, inkább filozófus, mint költő. Ő nem eszmei töltésű regényeket írt, nem filozófiai regényeket a XVIII. század modorában, hanem *eszméről szóló regényeket.* Ahogy más írók központi tárgyául szolgálhatott egy kaland, egy anekdota, egy pszichológiai típus, egy szociális vagy egy történelmi kép, számára az 'eszme' szolgált ilyen tárgyul. Teljesen különleges regénytípust művelt és emelt rendkívüli magaslatokba, melyet a kaland-, szentimentális-, pszichológiai vagy történelmi regénnyel szemben *ideológiainak* nevezhetnénk."[9]

A látogató nem más, mint a magyar irodalomban oly ritka menippea talán legkövetkezetesebb példája. M. Bahtyin zseniális Dosztojevszkij-monográfiájában az ie. III. században élt Menipposz görög filozófusról elnevezett, s egészen napjainkig húzódó műfajt a következő fontosabb jegyekkel jellemzi: a menippea merész, csapongó fantasztikumát kizárólag az az eszmei-filozófiai cél igazolja és magyarázza, hogy rendkívüli helyzetek jöjjenek létre, melyekben a filozófiai eszme, a bölcs alakjában megtestesített *igazság* kiprovokáltatik és kipróbáltatik. E cél érdekében keverednek a kötetlen fantasztikum, a szimbolika és a misztikus-vallásos világszemlélet elemei a legalpáribb naturalizmussal, ezért szállnak a hősök a mennyekbe, hullnak alá a poklokra, bolyonganak ismeretlen tájakon, jutnak el kocsmába, börtönbe, piacterekre, örömtanyákra, erotikus orgiák, kultikus szertartások színhelyére. Az igazság nem röstell a szennyel, az emberi és társadalmi söpredékkel elkeveredni. Ugyanakkor a menippea a végső „nagy kérdések", a filozófiai univerzalizmus műfaja. Az antik eposz és tragédia egységes ember- és világképével szemben a menippea az átmeneti korszak, az értékek felbomlásának a terméke. Ebből adódnak a váratlan nézőpontok – a házak tetejét leemelő sánta ördögé, a pokol tornáca, az Olimposz mindent tudó csúcsa –, s a szokatlan lelkiállapotok – őrület, mámor, álomlátás – nagy szerepe. A műfajhoz szervesen hozzá tartoznak a morális-pszichológiai kísérletezés, a megrendítő kontrasztok (a bölcs „valódi", lelki szabadsága és ugyanakkor rabszolga-volta, a nemeslelkű rabló, a szolgává süllyedő álruhás császár stb.), a váratlan fordulatok, felszárnyalások és zuhanások, egymástól távoli emberek és események váratlan szembesítései, a legkülönfélébb típusok érdekházassága.[10]

Mindez Konrád regényére is érvényes, de benne nem az igazság, hanem a szabadság eszméje indul próbaútra, menetgyakorlatra. Ez az eszme nemcsak a főhősben nem igényel semmi szubjektívet, semmi egyénit, hanem mintegy magába szippantja a többi szereplőt is, akik ugyanolyan arcnélküliek, mint a főhős, s csupán az alapvető kérdésre adott válaszcsoportokat jelentenek: „Mit tehet az ember a világgal szemben, a világért?" „Megőrülhet." „Öngyilkos lehet." „Dologgá, tárggyá rohadhat." Az eszme az emberi objektumokon méretik meg. Konrád a főhősön kívül nem enged szóhoz jutni senkit, az átélt beszédet (függő beszédet, style indirect libre-t, amit oroszul „szkaz"-nak hívnak) két, rövidke szakasz kivételével (idősebb Bandula és anyjának pár mondata) nem alkalmazza. Szereplőit nem jellemzi nyelvileg: ha idéz is tőlük kurta párbeszédeket, azok teljesen semlegesek, de legtöbbször még ezeket a dialógusokat is a saját szavaira lefordítva adja vissza az elbeszélő. Az egész regény jóformán

[8] „Esti Hírlap", 1969. máj. 22.
[9] Idézi M. BAHTYIN: Problemü poetyki Dosztojevszkogo, Moszkva, 1963. 30.
[10] I. m. 150–59.

egyetlen mondat, egyetlen megnyilatkozás, amely ismét az eszme-regény típus jellemzője. Jól érzékelhető ez, ha mondjuk a hetvenes évek elején jelentkező novellisták műveivel hasonlítjuk össze *A látogató*-t. Munkácsi Miklós, Császár István, Módos Péter, Csaplár Vilmos, Csörsz István írásaiból például szabályos diáknyelvi szótárt lehetne összeállítani. Konrád e tekintetben is szembeszegül a magyar próza szinte egész eddigi hagyományával.

Ember-objektumokról beszéltem, olyan figurákról, akik besorolódnak a tárgyi világba, amely egyébként szintén nem konkrét, társadalmilag-történetileg jellemzett egyszeri rajz. Helyesen állapította meg a kritikus, hogy „a regény nem a szocializmus ellen készült vádirat". Valóban, a történelem szemétdombjára került világ bármely társadalom mögött elhelyezhető. De nem hiteles ez a világ a maga, hogy úgy mondjam, ismeretértékében, arányosságában, „realisztikusságában" sem. Az író csak a bukásra, a csődre összpontosította figyelmét, s helyenként egészen a karikatúráig torzította a világ „természetesnek" megszokott képét (például Bandula Ferikének, ennek a nagyvárosi Mauglinak az alakjában). A tárgyak, az események is csak annyiban érdekesek, amennyire a főszereplő eszmét kihangsúlyozzák.

A szabadságnak végül is milyen lehetőségeit sugallja ez a regényvilág?

Konrád György Goncsarov *Oblomov*-jával foglalkozó esszéjében tételesen is kifejti (vagy elárulja?) nézeteit: „Jogos az ellenvetés: nem elmebukfenc-e szabadsághősnek tisztelni egy gunnyasztó herét? Valóban, hősnek nem kellene. Ilja Iljics kalandjában semmi helye a heroizmusnak, ő maga nem harcos, csak szökevény. Meg akarja óvni magát a taposómalomtól, de nem fölébe, a cselekvő tudatosság felé húzódik, hanem alája, a szervi lét, a kötetlen szemlélődés zónájába."[11] *A látogató* a szabadság lehetőségeinek ugyanilyen hármas fokozatáról tanúskodik: legfelül van a „cselekvő tudatosság" birodalma, középen a „taposómalom", legalul pedig a „szervi lét", a kötetlen szemlélődés zónája. Vagy nem illik-e rá a látogatóra, T. elvtársra is az, amit Konrád Ilja Oblomovról megfogalmazott? Hisz a látogató e „rosszul fizetett, mogorva átlaghivatalnok" (33) számára is elérhetetlen a cselekvés szabadsága, azt már nem is igényli, jóval csekélyebbel is beéri: „Jogeszmék és jogszabályok nevében védem a jogrendet és jogbiztonságot, jobb híján éppen ezt. ... Egyszerűsítem, bonyolítom, lazítom és gyorsítom, igazodom hozzá, magamhoz igazítom, ennél a lassú mesterkedésnél többre nem vállalkozom." (263) A végcél ennek megfelelően: „Szeretném, ha ez a közepes beosztású, jelentéktelen államhivatalnok – amennyire bírja – nyitott szemmel élne." (264) S már az is nagy eredmény, ha „egy árnyalattal pontosabban látom korlátaimat" (224). Korunk lehetőségeit a maguk végletességében kipróbálva nem is felfelé próbál kitörni a regény-eszmét hordozó hős „a dolgok kalodájából" (190), hanem lefelé, szökni: „lecsökkenteni teendőimet néhány elemi és tovább nem egyszerűsíthető mozdulatra, elhárítani a messzire nyúló, ismeretlen életekben megvalósuló feladatokat, nem folytatódni bonyolult és ellenőrizhetetlen szervezetekben, nem gyakorolni semmiféle hatalmat, nem hagyni nyomot magam után, sem nevemhez tapadó, sem névtelen dolgokat, nem különböztetni meg magam a fennmaradás lágy ingereitől, az önmagáért való anyag lassú eseményeitől, nem merevedni bele semmilyen túlvilágba, de kihúzódni mindabból, ami eddig körülvett, és csak figyelni a napok járását, reggeltől délig, ebédtől vacsoráig, a gyerek mellett, nem gondolom, hogy ez az élet butább vagy fölöslegesebb lenne annál, ami mögöttem van." (174) A szabadságot, „az osztatlan időt" (177) a hülye, „az itt és most hőse, a dolgok tejtestvére, tanítómesterünk" (122) mondhatja csupán magáénak. Ebben a szervi lét szintjére süllyedt világban a szabadság persze „a semmiség tapasztalata fölött" boltozódik, s nem több, mint a szemlélet, „a letartóztathatatlan szemlélet szabadsága" (272). Ez a regény utolsó előtti mondata, s nyugodtan vehetjük a regényvilág (a jelölt) jelentésének.

Azoknak lenne hát igazuk, akik csak ezt az objektummá történt lefokozást, a beletörődő kötelességteljesítést, a kiábrándult emberszeretetet hallották ki a regényből? Aligha. „A látogató" jelentésének ez csak az egyik fele. A másikat a megformáltságból, a jelölőből kisugárzó hit, mondjuk ki a rosszízűvé kopott szót: optimizmus adja ki.

A jelölő

Ha az ábrázolt világot, a jelöltet úgy jellemeztük, mint amelyben az író mindent és mindenkit lefelé, a dolgok tartományába lök, hogy aztán a dolgok közt elvegyülve a főhős is szinte gépiesen végezze javítgatásait a szabályos ütemben elhasználódó és defektet kapó emberanyagon, akkor az a

[11] KONRÁD György: Emlékezés az Oblomov írójára, Nagyvilág, 1962. 9. 1372.

mód, ahogy ezt a folyamatot formába önti az író, minden ízében cáfolja a dolgok személytelenségét. Ami (helyesebben persze: ahogy) elénk tárul, az éppenséggel nem „szándékosan közönyös leírások, a mocsok fakó hangú leltára", ahogy egyik kritikus írja, minden áron a francia új regény elemeit akarván felfedezni „A látogató"-ban (ugyan melyik regényt olvashatta? . . . Erre a célra sokkal jobban megfelel Lugossy Gyula franciából rosszul magyarra fordított prózája). A világ nem a maga tárgyszerűségében érdekes itt, az olvasó nem, vagy elsősorban nem környezetrajzot, a valóság objektívnek szánt képét kapja, mint annyi más regényünkben (példák kapásból: Fejes Endre *Rozsdatemető*-je, ugyanez összehasonlíthatatlanul silányabb kiadásban Kertész Ákos *Makrá*-ja, Czakó Gábor *A szoba* című kisregénye). Konrádnál a lerobbant valóság elemei fényt kapnak, jelentésre tesznek szert, megemelkednek. A nagyszámú jelző, de főként értelmező és hasonlat jelentéssel telítetté teszi a szöveget. Az író kedvenc módszere az, hogy elindít egy hasonlatot, de nem állapodik meg a hasonlított fogalommal, hanem az egy újabb hasonlat hasonlítója, *mot inducteur*je lesz és így tovább, s az objektívnek induló leírás elfulladó, extátikus jelentéshalmazzá duzzad, amelyből a jelölt dolgok már rég eltűntek, semmivé foszlottak, s csak az egymásba kapcsolódó, burjánzó jeleket érzékeljük, olyannyira, hogy nemegyszer már nem is tudunk a lánc végére járni, s az eredmény nehezen, csak többszöri olvasással kihüvelyezhető szóhalmaz lesz. Egy-két példa: „Lényének takaratlan üregei zárolt lehetőségeimre emlékeztettek" (64); „elnehezülve, de egyenletesen lábalok át a készséges várakozás, a sürgető várakozás, a parancsoló várakozás megüvegesedő terén" (86); „Megérkezik az ejtőernyős pontos önkívülete, a mozdulatlan zuhanás a széthajló és megenyhülő térben, otthonos, de megszakítható jelenlét alkalmi beavatottsága" (175); „Át tudom érezni ellenszenvét a sótartók, teatojások és borsőrlők csavargása iránt" (181) (a „*tea*tojások" és a „borsőrlők" kizárólag a jóhangzás miatt került ide); „a horzsolódás önhitt provokátora voltam" (190); „Se vezér, se pap, se hívő nem lehetnék, a testvériség égi és történelmi ürügyeivel nem tudok mit kezdeni" (250); „felvonatom magam az infravörös meleggel gerjesztett kartársi rokonszenv fülkéjében a negyedik emeletre" (262); „törvénybe iktatják semmiségük tapasztalata fölött a letartóztathatatlan szemlélet szabadságát" (272).

Bárhol felüthetjük a könyvet, mindenütt a dolgoknak, tárgyaknak ez a jelekké, szavakká emelése fogad, az, amire nem találok kíméletesebb kifejezést: a mocsok megzenésítése.

A szavakba, a jelekbe vetett egész könyvön átsugárzó hit készíti elő és magyarázza az utolsó fejezet nagy tirádáját. Az „engedjétek hozzám a kisdedeket, megalázottakat és nyomorultakat" felszólítását *evvel* a valósággal szemben e nélkül csak kegyetlen tréfának foghatnánk fel, az egész regény paródiájának.

A dolgok közé alacsonyított eszme és a jelekké emelt dolgok végül is találkoznak. Nem véletlen, hogy a regény utolsó mondata ez: „jöjjön el mindenki, aki akar, egyikünk beszél, másikunk hallgat, legalább együtt vagyunk." (272). A „szemlélet szabadságát" éppen ez jelenti: a világ jellé formálása, szavakba öntése. A cselekvéssel kapcsolatban céltalanságról kellett beszélnünk. Konrád György egyetlen eszménye: *a hallgatag dolgokkal együtt élő ember, aki kibeszéli a világot.* A „szabad polgár" egyik ismérve, hogy „tagolt beszédre képes baráti köre van" (117). Ebben az összefüggésben kapja meg jelentőségét a mű-szubjektum, az a magából a műből következő személy, aki a regényt megírta (egyetlen kritikus tett futó említést a regénynek erről az alapkérdéséről, „a tapasztalati élménybefogadás és a tapasztalatok rendszerezésének kétszeres szintjéről"). Magában a szövegben egyetlen szó sincs arról, ki írta a regényt. Azt viszont expressis verbis is megtudjuk, hogy a különbség a látogató és a hülye gyerek, a dolgok tejtestvére között épp az, hogy az első rendelkezik a beszéd képességével, míg a másik mindig hallgat: „A beszéd megnyugtat, más nem is marad, csak ez a szüntelen söprögetés, remélem végzek egyszer agyam kitakarításával: Akkor a gyerek meg én talán egyformák leszünk." (183). Ezért belemagyarázás vagy hamisítás nélkül nyugodtan kijelenthetjük, hogy a látogató – „egyikünk, aki beszél" – meghosszabbítható a könyvet megírt író személyéig, azonosítható azzal. A tárgyak, a dolgok íme, engedelmeskedtek felhívásának: eljöttek hozzá, s ő helyettük – „másikunk hallgat" – beszélt: megírta ezt a regényt. A látogató, a gyámügyi előadó felhagyott foglalkozásával, s író lett.

Mi hát Konrád György regényének a jelentése? A jelölt és a jelölő együtt: a dolgok logikájának az elfogadása és a jelekbe vetett hit. De ez a két jelentésegység nem dialektikus ellentétpárt képez, nem olvad össze a regényben egyetlen pillanatra sem (innen a kritika nagyfokú bizonytalansága), hanem szüntelenül egymás mellett van, dialógust képez, Bahtyin terminológiájával két külön „szót" alkot.

Ebben az értelemben *A látogató* átmeneti jelenség egy olyan fejlődési sorban, amelyet a továbbiakban megpróbálok felrajzolni – a legnagyobb vázlatossággal, éppen csak a legszükségesebb példákra hivatkozva.

Jel és dolog

J. Lotman a kultúrák osztályozásának alapjául a kultúrák szemiotizáltságát, illetve deszemiotizáltságát teszi meg. A szemiotizáltság azt fejezi ki, hogy egy adott kultúra tagjai mit tartanak nagyobb vagy kizárólagos becsben, mit tartanak értékesnek: a legszélesebb értelemben vett dolgokat, a világ „természetes" jelenségeit, vagy a (legtöbbször nyelvi) jeleket. A szemiotizált kultúrában csak az létezik, ami jellé alakult: „A dolgok értéke szemiotikus, mert az értéket nem a dolgok saját értéke adja meg, hanem annak a jelentőségteljes volta, amit a dolgok képviselnek." A deszemiotizált kultúrában fordítva: „A dolgok világa a reális, a jelek, a szociális viszonylatok világa pedig a hazug civilizáció teremtménye. Csak az létezik, ami önmaga; mindaz, ami valami mást képvisel, az fikció. Ezért csak a közvetlen reáliák értékesek és valódiak: az ember a maga antropológiai lényegében, a fizikai boldogság, a munka, a táplálék, a meghatározott biológiai folyamatként felfogott élet."[12] Lotman tovább finomította ezt a megkülönböztetést, annak alapján, hogy kétféle jelentés létezik: a *szemantikai* jelentés, mikor a jel „*helyettesít* valami fontosabbat, mint ő maga", illetve a *szintaktikai* jelentés, mikor a jel „*része* valami fontosabbnak, mint ő maga."[13] Lotman ennek alapján négy korszakot különböztet meg az orosz kultúrában:

1. a középkori szemantikus-aszintaktikus típus, amelyben „kezdetben volt az Ige";

2. I. Péter korának aszemantikus-szintaktikus típusú kultúrája, amelyben az ember vagy egy jelenség értékét nem az szabja meg, hogy mi önmagában, hanem hogy mennyire engedelmes vagy hasonlító része az (állam)rendszer egészének. Nem az embernek, hanem a pozíciónak van értéke. Az egyetlen, kanonizált eszmén kívül eső egyed: ellenség. Ugorjunk egyet előre: a típus teljes egészében megegyezik századunk ötvenes éveinek kelet-európai kultúrájával, s annak máig élő maradványaival.

E típus talán legnagyobb belső problémája, hogy az eleve tökéletesnek kikiáltott rendszer hogyan fejlődhet, a maga tökéletességében hogyan nem dermed halottá. A típus ideológusai úgy próbálják feloldani az ellentmondást, hogy a fejlődést egyre újabb és újabb láncszemek bekapcsolásával, mintegy mennyiségi gyarapítgatással képzelik el. (Ahogy Tabi László *Javul* című humoreszkjében írja az üzemi koszt állandó javításáról: „Az utóbbi egy-két esztendőben legalább hatszor olvastam, hogy javítják. Ebből is következik, hogy nem azért javítják, mert rossz, hanem azért, hogy még jobb legyen. Azért, mert rossz volt, legfeljebb először javíthatták. Ám amikor először megjavították, akkor az üzemi koszt megjavult, és attól fogva már csak azért javíthatják, mert a fejlődésben nincs megállás. Valóban: nincsen olyan jó koszt, amelynél jobb ne lenne. Még egy kis nokedli a zöldborsólevesbe, még egy kis szegedi édesnemes paprika a pörköltbe, még egy kis zsír a káposztás cvekedlire – és a koszt íme, ismét javult egyet. Fel, egyre feljebb, egészen a csillagokig!") A fejlődést a régi–új ellentétpár alapján képzelik el, ahol a régi egyértelműen rossz, individualisztikusan szervezetlen, míg az új egyértelműen jó. (Az új ebben a típusban mindig a jövőt jelenti, s ily módon kimarad a rendszerből a jelen. A valóság igazi képét csak akkor ismerhetni meg, ha már múlttá lett, mert a múlt már lehet rossz is. Az ötvenes évek, az akkori jelen magyar falujának reális képét Sánta Ferencnek kellett felrajzolnia a *Húsz óra*-ban – jóval később, már a hatvanas években.)

3. a XVIII–XIX. századi felvilágosodás aszemantikus-aszintaktikus kultúrája egyértelműen a természetes dolgokban hitt, s megvetette a hazug szavakat. Az előző típusok kollektivitásával szemben itt az önállóan is boldoguló személyiség az ideál.

4. a XIX. század huszas éveitől formálódó szemantikus-szintaktikus típus, mely a felvilágosodás (szintaktika hiányában) darabokra hullt és (szemantika hiányában) értelmetlenné vált világával szemben újra értelmesnek és egységesnek rakja össze az életet. Az orosz hegelianizmus évei ezek, a „valósággal való megbékélés" időszaka.[14]

Szabadság, boldogság

A „jel-dolog" váltakozás, úgy tűnik, együtt jár (vagy inkább tükre) egy másik fogalompár, a „boldogság-szabadság" kettős váltakozásával. Persze szabadság és boldogság viszonyát nem szabad szembenállásnak elképzelnünk, hisz a szabadság rendszerint együtt jár a boldogsággal (bár hogy nem

[12] Ju. LOTMAN: K probleme tipologii kulturü. In: Trudü po znakovüm szisztemam, III. Tartu, 1967. 35.

[13] Ju. LOTMAN: Sztatyi po tipologii kulturü, Tartu, 1970, 12–35.

[14] I. m. 33.

mindig, arra a mindentudó Stendhal figyelmeztet a *Pármai kolostor*-ban), s a boldogságnak mindig van szabadság-mozzanata. Hogy világosabb legyen, mire gondolok, nézzük, hogyan határozza meg a filozófus a szabadság fogalmát: „A materialista hagyomány – Hobbestól kezdődően – a szabadságot úgy határozza meg, mint azt a teret, amelyben a test mozog. A mozgástól és a test jellegétől független (és itt a test csupán a mozgás külső formáját teremti meg), mechanikusan felfogott tértől kezdve a francia felvilágosodás szociális környezet-elméletén át a materialista felfogás abban a nézetben csúcsosodott ki, hogy a szabadság olyan történelmi tér, melyet a „történelmi test", azaz a társadalom, az osztály, az egyén aktivitása realizál és szabja meg kiterjedéseit. A szabadság nem állapot, hanem történelmi aktivitás, amely megteremti az emberi együttélés, azaz a szociális tér megfelelő formáit."[15] Dilettáns filozofálgatásunknak ez a szemléletes kép – a szabadság mint (szociális) teret teremtő tevékenység – nagyon is megfelel. A „szabadság-boldogság" megkülönböztetésben tulajdonképpen a szabadság különböző fokozataira próbáltam utalni; a tágasabb vagy szűkebb szociális térre, a végtelen lehetőségek érzékelésére, illetve arra, hogy az embert korlátok akadályozzák, s kisebb területekre – legtöbbször önnön lelkébe, a magánszférába – szorul vissza. S bár az igaz, hogy nem egymással szemben álló fogalmakról van szó, mégis koronként hol az egyik, hol a másik annyira a világszemlélet középpontjába kerül, hogy a másiknak rendszerint még a neve is tabuvá válik. (Egyfelől: amikor csak a boldogságra van lehetőség, illetlenség a szabadságról beszélni. Aki ilyet tesz, azt leintik a józanok, mondván, azt a maradék kis teret is – ami esetleg már csupán egy emberéletnyi – elveszíthetjük, mégoly korlátozott lehetőségeinket sem érdemes kockára tenni a bizonytalan jövőért stb. De érvényes a tabu a másik oldalon is: a szabadságkorszakokban, például forradalmak idején, félre kell tenni a magánérzéseket, a költő – Majakovszkij szavaival – akár „saját dalának is a torkára kell hogy hágjon.") A váltás a boldogságból a szabadságba akkor következik be, amikor a cselekvés kockázatmentessé válik, mert a minimális boldogságra, az egyén puszta létére sincs sok esély, vagyis háborúk idején. A korszakváltás egész dialektikáját a saját bőrén érzékelő József Attila pontosan fogalmazott: „A békés átalakulás idealizmusára pedig (vö. Spartacus-felkelés) az teszi hajlamossá a proletárok nagy tömegét, hogy a proletároknak csak rendkívüli történelmi körülmények között nincs láncaikon kívül veszíteni valójuk, általában azonban van veszteni valójuk: az életük. Amíg a proletárok, akik elvégre emberek, életét tőlük idegen erő (pl. háború) nem veti kockára, addig ők maguk eszmények kedvéért nem igen kockáztatják."[16]

A kultúra, az irodalom története e két fogalompár szabályos váltakozását mutatja, mégpedig olyan formán, hogy a természetes dolgot előnyben részesítő, deszemiotizált időszakok, irányzatok, típusok központi fogalma mindig a szabadság, míg a szemiotizált, a jeleket előnyben részesítőké a boldogság.

A 20. század kelet-európai irodalmainak eddigi történetében hét egység különíthető el:

1. A századot nyitó szimbolizmus evidensen jel-párti volt. A légiónyi példa közül a bolgár költő, Pencso Szlavejkov programját idézzük: „A művész számára csak a jelenségeknek (Erscheinung) van jelentősége, s nem a dolgok azokban rejlő lényegének... Alkotóerejével a művész ködbe burkolja a dolgok lényegét és ezáltal új világba, a szimbólumok titokzatos birodalmába ragad el bennünket."[17]

A „szimbólumok titokzatos birodalmában" a boldogság után kutat az ember. 1917-ben, a „Magyar írók misztikus novellái" alcímű antológia előszavában Kosztolányi Dezső ezt írja: „A huszadik század nagyon misztikus. Miért? Mert boldogtalan, nagyon boldogtalan.... Az egyéniség megint nem élheti ki önmagát. Kerülő úton keresi a kielégülést, az érvényesülést.... Egy gép talán nem oly valóság a számunkra, mint egy szellem."

2. A következő irányzat, az avantgard számára nagyon is valóságos lett a gép, a dolog, a való világ. Szabadság-fogalma abban a konstruktivista eszményben csúcsosodott ki, mely a jövő lehetőségeit az anyagi világ végtelenségével és ugyanakkor harmonikus rendjével kötötte össze.

E dologközpontú irányzat felfogását másutt részletesen tárgyaltam, akárcsak a 3. típus, a 30-as évek jelközpontú, boldogságkereső katasztrofizmusáét,[18] ezért most egyikre sem térek ki.

4. 1945 után újra a dolgok természetessége, tágas, konkrét szabadsága dominált. Az a jellemzés, amit F. X. Šalda az első világháború utáni évekről ad, erre az időszakra is ráillik: „Az alapvető életjelenségekből, a leghétköznapibb élményekből fakadó egyszerű öröm csak az oly nagy katasztrófák

[15] K. KOSIK: A konkrét dialektikája [1963] Bp. 1967. 193.
[16] JÓZSEF Attila: Az egységfront körül [1933]. In: Összes művei III. Bp. 1959. 145.
[17] Idézi D. MARKOV: Bolgarszkaja poezija pervoj csetvertyi XX. veka. Moszkva, 1959. 65.
[18] L. az 1. sz. jegyzetet.

után lehetséges, mint amilyen a világháború volt. Nagyon egyszerű história ez: a háború megsemmisítette, elfojtotta az érzékeket, elhallgattatta, kiéheztette őket: most maga az ember puszta lénye hat csodák csodájának. Az élet megtartására irányuló éhségben mindenki egyenlő. És ha megmenekülnek egy ilyen vérözönből, mindenki egyenlő az életből fakadó új örömben is. A nagy katasztrófák után bizonyos értelemben a dolgok mindig az ábécétől kezdődnek újra."[19] A „mindenség szép mértanánál" értékesebb „egy korty valódi valóság" (Rónay György: *Romok helyett paloták*), s a munkások, az új rend birtokosai azt tudják, hogy „a mozdulat több mint a szó" (Benjámin László: *Ti szüljetek meg*). Illyés – hűen avantgardista ifjú önmagához – megint a jövő-központú valóság képét invokálja, szemben a katasztrofizmus időtlen múltjával újra a megmozdult világot tartja az ember otthonának:

Szótartó tények tiszta
jóslatain át látok,
jövendő, titkaidba.
Nem halott temetőkkel
vágyok szállni magasba:
eleven néppel, földdel:
ragadjak hát csak abba!

(E megmozdult világban)

A valóság és a művészet között, úgy tűnt, újra közvetlen átjárás nyílik. Még a vers sem jel, hanem a valóságot közvetlenül alakító tény. A szürrealista Illyés kijelentette: „A költő nem énekel az esőről. Esőt csinál." (Sub specie aeternitatis) Húsz évvel később Vészi Endre mintha szó szerint erre felelne:

Pereg a napraforgó magja,
olaját vígan nekünk adja,
meleg kenyérnek szaga száll,
röpül a méh is sárga porral,
birkózom én e lusta sorral:
a szomjas föld esőre vár.

(Fulladt délután, Tarcal)

Erről az időszakról talán bizonyítani sem kell szabadság-központúságát. Jellemzően, magából a „szabadság" szóból magától értetődő természetességgel lett köszöntés.

5. Az ötvenes éveknek, mint minden kultusznak, a jelekre volt csak szüksége, a valóság tényei burzsoá álobjektivitásnak minősültek. Ezzel a kijelentéssel azonban csínján kell bánnunk. Ez ugyanis csak a „hivatalos" irodalomra vonatkozik, arra, amelyről utóbb kiderült, hogy álirodalom, giccs, mondókagyűjtemény. (Itt e tipológia-vázlat – és Lotman tipológiájának is – egyik lényeges és alighanem leggyengébb pontjához értünk: az egész eddigi fejtegetés az „igazi", a „magas" irodalomra vonatkozott, s annak ellenére, hogy mindig ez adja meg egy korszak kultúrájának alaphangját, nyilvánvalóan létezik mellette más is, és a korszak egészének jellemzésekor nem árt mindkettőt – vagy mindahányat – figyelembe venni. Biztosnak látszik például, hogy minden hivatalos, állami irodalom – már ahol egyáltalán van ilyen – inkább jelszerű.) Hogyan lett az ötvenes évek irodalmából álirodalom? A korszak szemlélete jövő-központú volt. Ettől még születhetett volna magvas művészet, hiszen az avantgarde is a jövő köré szervezte elképzeléseit. Az avantgardeban azonban a jövő a jelenre utalt, avval konfrontálódott (s ha nem, akkor – bizony nem egyszer – üresen kong a vers Kassáknál, Nezvalnál, Majakovszkijnál stb. is), míg az ötvenes években az elméletileg kikövetkeztetett absztrakt jövőt közvetlenül a jelen helyébe csempészték. A jel maga alá gyűrte a valóságot, a jellegtelen piszkosszürkét

[19] F. X. ŠALDA: O nejmladší poezii české [1928] (a legfiatalabb cseh költészetről) In: Studie z české literatury. Praha, 1961. 135–36.

ki lehetett kiáltani vörösnek, az mint vörös funkcionált tovább. Született persze igazi irodalom is, fiókok mélyére süllyesztve, szemben állva a hivatalossal. Voltak, akik a maguk jelen-központú, dolog-szagú művészetüket fordították szembe, vagy inkább helyezték a hivatalos mellé. Inkább mellé helyezhették, mert *szavakban* éppen ez a fajta művészet követeltetett meg hivatalosan is. Innen származik az effajta írók furán felemás, állandó konfliktusokkal tarkított helyzete az ötvenes években. A legjobb példa erre nálunk Illyés Gyula, s az az elégedetlenség, ami 1950-es szép versét, a *Két kéz* címűt fogadta. Irodalmunk másik típusának, a katasztrofizmusnak folytatói azonban teljes némaságra lettek kárhoztatva: a hivatalostól elütő *más* jelnek nem juthatott hely a nap alatt. Pedig azok a versek, amelyek még megjelenhettek – főként 1948–49 előtt – tanúsítják, hogy milyen, az ember tragikus arcára is figyelő és figyelmeztető mondanivaló rekedt bennük. (Csak pár példa: Pilinszky János: *Kihűlt világ; Panasz;* Szabó Magda: *Ha édesedik az ecet;* Lator László: *Kagylóba, héjba;* Károlyi Amy: *Házi istenek;* Nemes Nagy Ágnes: *Kettős világban;* Vas István: *Nicolaus Cusanus sírja*).

Az ötvenes évek szemantikai zavarodottsága a „szabadság-boldogság" viszonyra is rányomta a bélyegét: az igazi irodalom sokszor egészen a némaságig szorult vissza, de ez sem volt tanácsos, mert a lélek kis terére könnyen rásütötték, hogy elefántcsonttorony.

6. 1956 viharos aszemantikus és aszintaktikus pillanata után tíz évnek kellett eltelnie „a valósággal való megbékélésig." A fogyasztói társadalom robbanásszerű kialakulása révén a dolgok, a tárgyak elözönlötték az életet, s ez óhatatlanul magával hozta a „mi az élet értelme? " kérdését: vajon a bőség elegendő-e a boldogsághoz? A dologszerű létezés tragédiáját írta le Fejes Endre a *Rozsdatemető*-ben, s ennek az amerikanizálódásnak a kilátástalan komikusságáról szólnak például a cseh V. Páral regényei. Másfelől előtérbe került a „nyelv" kérdése is: az új társadalmi helyzet, az átértékelt forradalmiság milyen jelekbe szerveződjék? Az építésnek vajon ugyanazokat a jeleket kell-e használnia, mint 1956 előtt, illetve az új jelek vajon nem csupán az „osztályharc" régi tartalmát takarják-e, s a „szövegen" kívül esetleg nem változott semmi? Az emberi életnek az a szerepekre tagolódása, a világ korábbi epikus és tragikus egységének az a megbomlása, amiről Bahtyin a menippea létrejöttét megelőző korszakkal kapcsolatban ír,[20] erre az időszakra is illik (jellemző, hogy Konrád egyik nemzedéki klubtársa – egyébként szerintem alaptalanul – *A látogató*-t is valamiféle szerepregénynek minősíti).[21] A kusza, tragikust és komikust állóképben elegyítő időszak szülte (törvényszerűen a drámában és a kis, egyperces prózában) a kelet-európai groteszk kiemelkedő műveit (a lengyel S. Mrożek, T. Różewicz, a cseh V. Havel, nálunk Örkény István, Csurka István, Eörsi István, Karinthy Ferenc s a korszak talán legnagyobb prózaírója, a cseh B. Hrabal tartozik többek között ebbe a sorba).

1956 után az irodalom két utat választott. Az egyiket, a szabadság kétségbeesett felmutatását Nagy László költészete példázza. A másik vonulatot az érdekli, hogyan vált át a szabadság a boldogságba (Mészöly Miklós művei). A történelem bukfencei óvatosságra kell hogy intsék az embert, a szabadságnál több biztosítékot ad bűntelen sértetlenségünkre a lélek szabadsága. Ahogy Ottlik Géza írja a nem-szabadság kialakulását anatómiai pontossággal elemző regényében: „Talán a szabadság sem helyénvaló kifejezés itt, mert többről van szó. Kötetlenségről, tehermentességről. Az érzékelés szabadságáról, hogy birtokba vehesse a világot. Ehhez nem elég annyi, hogy ne tartsanak számon és ne tartsanak semmilyen módon rabságban, hanem még a lelkünk legtitkosabb szerkezetét is meg kell őrizni hozzá sértetlenül." *(Iskola a határon)* Ez a „szabadság", a lélek szabadsága, a *boldogság* többet ér, mint a „nagy" szabadság. Ennek az életszemléletnek erkölcsös cinizmusát, folttalan és minden aljasságnak ellenálló közönyét (mely egyik alapgondolata például Weöres Sándor egész munkásságának), Ottlik így jellemzi – a magyar próza egyik legfelejthetetlenebb passzusában: „Mert akármennyire is töprengünk, belül a lelkünk telve van könnyűséggel, finom részegséggel, a szabadság enyhe mámorával. De nem tántorgunk, nem inog a térdünk ettől, mert a sok nehéz tudás ólma már régen jól megülepedett a szívünk vagy inkább valahol a gyomrunk alján, miként az erős, tengerre épült hajók tőkesúlya, s a világnak ez a keserű ismerete, ha le is lassítja nagyon a vitorlánkat, de szilárdságot ad.

Ámbár ezt sem jól mondom. Akármilyen tetszetős hasonlat ez az ólom a hajófenékben, nem jó hasonlat. Abban sem vagyok biztos, hogy olyan nehéz és olyan keserű-e csakugyan, ami lefelé húz bennünket. Csak azt tudom, hogy van egy nagyon mély lerakódás a létezésünk alján, a második vagy legfeljebb harmadik réteg lehet alulról számítva, ami már végleges és változhatatlan, ahol már nem

[20] M. BAHTYIN: I. m. 159.
[21] SÜKÖSD Mihály: Változatok a regényre, Bp. 1971. 180–181.

mozdul az életünk, tehát rossz szó rá, hogy lelassít, hiszen egyáltalán mozdíthatatlan és befejezett. Erős és szilárd tartalom ez az emberben és nem valamilyen szomorú vagy halott dolog, sőt, bizonyos tekintetben éppen ez él igazán, ez az, amit létezésünk folyamán létrehoztunk, amit életre hívtunk életünk anyagából. A többi és a további, a fedélzet rengése-ingása, a külsőbb rétegek, mint ez a mai civil életünk, már könnyű és csak játék, maradék nyári vakáció."

Konrád György regénye prózánknak ebbe a vonulatába tartozik. Hőse a szabadságot kézenfogva végig vándorol a világ jelenén, a dolgokon, de ráébredvén, hogy a tér kicsiny, a jövőben már csak a jelek boldogságára számít.

A látogató képletesen szólva az aszemantikus és aszintaktikus 1956 utáni tíz év terméke. Ez az a periódus, melyben Konrád György nemzedéke elvégezte magában „a valósággal való megbékélést". (Még hegelianizmusuk is volt, úgy hívták: lukácsizmus.) De milyen valóságról van szó? Kerülgetés nélkül: a jellé *tett* valóságról. Nem a katasztrofista típusú egységes jel-univerzum ez, melynek porszem része az ember is.. Nem. Itt a világ megint két részre szakadt: a dolgokra és a jelekre, ahol a dolgok eredeti állapotukban nem valóságosak, valóság csak akkor lesz belőlük, amikor jellé dolgoztatnak fel: az ide-oda röpködő, hatóságilag engedélyezett Világész a dolgok mind újabb és újabb rendezetlen halmazát érinti meg kis varázspálcájával, amitől azok – mivel tudomásul vettük őket – létezni kezdenek. Úgy kell egyre újabb és újabb *valóság*-területeket meghódítani, hogy a *valóság megismerésének* egyre újabb és újabb módozatait kutatjuk fel. Eddig nem volt az embernek lelke – most lett, mivel a tudományok rendszerében helyet kapott a pszichológia. Nem volt erkölcse – most lett, mivel a filozófiába bevonulhatott az etika. Az eddig homogén társadalom egy csapásra differenciálttá vált, mivel feltűnt a láthatáron a szociológia. E nemzedék legfeltűnőbb ismertetőjele, hogy rettentően okos: tagjai *tudják* a valóságot, s hiszik, hogy a dolgokat nevén nevezve, jellé emelve, az ember eleget tesz tisztének.

„Egyikünk beszél, másikunk hallgat, legalább együtt vagyunk." Konrád György regényének utolsó mondata ennek a világképnek egyedül lehetséges létformáira utal. Csupán az a kérdés marad homályban, hogy „ki cselekszik? ". Az „együtt vagyunk" rendet teremtett a megbolydult világban, jelek és dolgok békésen egymás mellé kerültek, s egy másik, nem ilyen lezárt megoldás múltba tűnt lehetőségére már csak egy kis szó utal: „legalább".

7. A világnak ez az elrendezettsége, amely abban a jót és rosszat a maga helyére terelő bájos megállapításban csúcsosodott ki, hogy „a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus" (Lukács György), a hatvanas évek végére nyűggé vált. Az ekkor fellépő fiatalok – és az *Ítélet nincs*-et, ezt a fiatalos szellemű könyvet író Déry Tibor – feszengtek a készen kapott jelek világában, annál is inkább, mert ők már épp hogy csak hallottak arról, milyen valóságot kellett 1956 után racionalizálni, s közvetlen ismeretek híján a jelek rendje üres dumának, süket szövegnek tűnt nekik. „Ha beszélünk is egy-két szót, az másnapra már elfelejtődik, így kezdhetjük elölről, de amit mondunk egymásnak, az már nem is fontos, éppen csak pillanatnyilag érdekes, és igazában nem kötelez semmire". (Lugossy Gyula: *A levélhordó*); „– A szavakon mi múlik? – csak amit mondanak, de nem amit éreznek. . ." (Ungváry Rudolf: *Krisztán és Trizolda előtörténete*); „A zsoldos hadseregek korszaka alighanem szókimondóbb volt. A mienk minden eddiginél alighanem a legképmutatóbb"; „Nem bízom a gondolkodásban, mely állítólag átsegít rajtuk (a véleménymondás szakadékai fölött), még kevésbé a szavakban, melyek meghatározzák nyomorult pallóformáját. Viszolygok a szabatos megfogalmazástól, racionalizmusom kényszerzubbonyától, de a fűző nélküli kötetlenség sincs kedvemre"; „A vallomás hitele ellen szól az is, hogy szavakban gondolkodom, s a szó hamisít" (Déry Tibor: *Ítélet nincs*).

Ez a pár idézet jóformán tetszés szerint szaporítható. A hazug szavak előtti, akárha kaotikus világ természetességének igénye munkál a gyermekkor gyakori felidézésében is az új íróknál (Vámos Miklós: *Előszó az ábécéhez*; Litauszky István: *Gyenge oltalom;* a mese fogalmairól rántja le a leplet Kurucz Gyula könyve, a *Nohát meséljünk* stb, stb.). A művészet feladata, hogy tabula rasa-t csináljon. Ez a felfogás érhető tetten Dobai Péter drasztikus-irónikus példázatában: „Ismertem egy embert, aki évekig dolgozott egy kis méretű lángszórón, ami elfér a ruha alatt. Hordozható, táskaszerű tartályába sűrű, kis térfogatú vegyi anyagot preparált. Az volt a terve, hogy leégeti a falról a Sixtusi kápolna végítéletfreskóját, és ami majd a lángok után marad a füst- és tűzfoltok alatt, az lesz az igazság. Cselekvően részt akart venni abban a szimbólumban, amit az emberiség a művészet eszközével az utolsó ítéletből felmutatott." *(Alapműveletek).*

A tabula rasa után mi jön? A dolgok. A fiatalok szemléletének mottója is lehetne Ajtony Árpád nagyszerű novellájának egy mondata: „Volt valami megkapó a tárgyak rendezetlen sorában." *(Csalódás nyári napokon).* Az új prózaírók műveiben végeláthatatlan sorokban vonulnak fel előttünk a jelen dolgai, melyek csak önmagukat jelentik, a maguk szociális-történeti autentikusságukban. Nem hiszem, hogy a népi írókon kívül volt valaha is a magyar irodalomban ennél realistább nemzedék. A valóság zsibongása tölti be a műveket, az élő szó zaja, hiszen „a párbeszéd megelőz bármely leírást. . . Nincs szó, csak zúgás. Mindent megelőző." (Beréményi Géza: *Levelet Zs. asszonynak*). (Említettem már, hogy ezzel szemben Konrád regénye majdhogynem egymondatos leírás, a narrátor fordításában kapjuk a világot.) A dolgok olyan mámorosan rendezetlenek, hogy nincsen rájuk szó, csak artikulálatlan hangsor: „Nincs szó, csak zúgás, Asszonyom. Mindent megelőző. Egy kikikakát nekik. Kikikaka." (Beréményi Géza: *Levelet Zs. asszonynak*). Czakó Gábor regényhőse ugyanígy csak egy értelmetlen mondókát tart a feszültségét levezető cselekvéshez illőnek: „Töksötét, töksötét az öcséd, az öcséd.", *(A szoba).*

Az irodalom ismét jelen-központú lett, a múltból csak az érdekli, ami a jelent befolyásolja: „Itt mindent, mindent, mindent átitattak az elmúlt idők eseményei, minden egyszerre, ugyanakkor zajlik, mondhatnám úgy is: csak jelen idő létezik, a mostba emelkedett a hajdan, a történi kérdések ezért maradnak válasz nélkül és nyernek választ ugyanakkor. Mert e kérdések nem igazi kérdések itt, hanem úgy természetesek, mint a lélegzetvétel ebből a nehéz levegőből." (Beréményi Géza: *Levelet Zs. asszonynak*). A természetesség, a kötetlenül szabad dolog persze nem tűr meg önmagán kívüli normákat, s e normákban, az elérendő eszményekben kifejeződő jövőt: „Fusson onnan, kedves barátom, ahol a jövőről, mindig csak a jövőről kezdenek beszélni: ott biztos, hogy a jelen szabadságát nyírják meg kegyetlenül, a jelen örömét lopják meg szemérmetlenül." (Marosi Gyula: *A Pikulás Ifjú) A látogató* jelen idejének nyoma sincs szabadságnak, minden menthetetlenül a „dolgok kalodájába" van zárva. A szabadság furcsa módon a jövőbe helyeztetett. A kritikus találóan fogalmazott arról írván, hogy a „megoldás küszöbén ér véget a történet", s magam is a narrátor „meghosszabbíthatóságáról" beszéltem, arról, hogy a tulajdonképpeni cselekvés – a dolgok jelekké emelése, a regény megírása – a regény világán kívülre vagy inkább túlra tevődött át. Ez a jövő persze távolról sem absztrakt, üres, hiszen a jelen dologi világa bőséges alkalmat ad szembesítő hitelesítésre.

A „jöjjön el mindenki, aki akar, egyikünk beszél, másikunk hallgat, legalább együtt vagyunk" felszólításban a valóság rendezett jellé emelésének a programja foglaltatik benne. A következő nemzedék – illuzórikus? nem-illuzórikus? – célja evvel épp ellentétes: „Most már csak az a hosszú tortúra van hátra, amikor a valóság lassan a helyébe lép azoknak a szavaknak, amelyekkel megpróbáltuk kifejezni." (Dobai Péter: *Alapműveletek*)

Mi jöhet az ötvenes évek után? Az illúziók újratermelése? A rossz íróknál igen. A hetvenes évek fiatal elbeszélői közt szép számmal akadnak olyanok, akiknek rokonszenvesen lobogó, de üres írásoknál nem futotta többre. Azonban a tehetségesebbje, s az idősebbek közül megintcsak Déry, Örkény, hisznek ugyan „az ember paleantropológiai alaptermészetének végtelen, szabad változatosságában", de tudják azt is, hogy ez a civilizációval folytatott szüntelen perlekedésben többnyire alul marad. A feloldást a legtágabb értelemben vett humor jelenti, a világ és önmagunk kinevetése, mely szabad átjárást biztosít szabadság és boldogság között: „Mindent összevetve, azt merem hinni, hogy az öncsúfolók végeredményben egy emberibb fegyelmet tudnak megvalósítani azoknál, akik tiszteletreméltó lobogásukban egyetlen saját mozdulatukat sem merik kinevetni." (Déry Tibor: *Ítélet nincs*). Ennek a humornak a hiánya jelenti *A látogató* egyetlen „eszmei gyengeségét", s bár az egyik kezem is sok lenne a Konrád György könyvéhez hasonló művészi erejű magyar regény felsorolására, személy szerint én inkább az öngúnyolókkal tartok, még akkor is, ha azok egyelőre csupán dadognak.

„Egyikünk beszél, másikunk hallgat, legalább együtt vagyunk." A regény utolsó mondata egy világszemlélet egyedül lehetséges létformáira utal. Csupán az a kérdés marad homályban, hogy „ki cselekszik? " Igen. Ám félreértés ne essék, ezt a kérdést tegye fel az, akinek kedve van hozzá. Nekem nincs: evvel a világgal szemben (s a világ bizony ilyen) a látogató esetenkénti és saját szűk körében zajló becsületes javítgatásain kívül nem tehetünk mást, többet. A kérdés, ami az én oldalamat fúrja, így hangzik: ki röhögi ki mindezt – a világot, látogatóit, önmagát, s az ezt megörökítő jeleket, szavakat.

*

A látogató jelentésének a tisztázása volt a cél, s az előző pár mondaton kívül szót sem ejtettem a regény értékéről. Arra sem árt figyelmeztetni, hogy a jel és a dolog, a boldogság és a szabadság tipológiáját sem hoztam – nem is hozhattam – kapcsolatba értékítélettel. Nem hoztam már csak azért sem, mert a tipologizáló tanulmányíró ahhoz a Konrád és a hetvenes évek fiataljainak a nemzedéke *közé* eső évjárathoz tartozik, amely az 1956 utáni groteszk időszakban lett szellemileg felnőtt, s addigi életéből éppen azt szűrvén le talán legfőbb tanulságul, hogy jelek, dolgok egyaránt a fejünkre nőhetnek, egy ezeknél magasabb fogalom, az érték fogalma alapján próbált meg a hatvanas évek végén – sikertelenül – nemzedékké szerveződni, s amely most is képes a szabadság rendjébe belefeledkezni, de ha erre nincs mód, nevetve zárójelbe tenni azt és visszahúzódni a boldogság közönyébe. Persze, ahogy *A dzsungel könyvé*-nek narrátora mondja, egyszerre csak egy történetet lehet elmesélni, s ez már egy másik történet.

(1972)

KOMLÓS ALADÁR: KRITIKUS SZÁMADÁS

Bp. 1977. Szépirodalmi K. 663 l.

„Ha (. . .) egy író életének különböző korszakaiból emlékeket hagy maga után, akkor az elsőrendű kérdés az, hogy van-e benne vele született alap és jó szándék arra, hogy életének minden egyes lépcsőfokán tisztán lásson és érezzen, és mellékcéloktól mentesen kereken és egyenesen kimondja, amit gondol" – jegyezte meg egy ízben Goethe, majd hozzáfűzte: „Akkor mindaz, amit írt, ha helytállt azon a fokon, amikor született, helytálló lesz a továbbiakban is, akárhogyan fejlődjék és változzék is később a szerző." (vö.: Eckermann: *Beszélgetések Goethével.* ford.: Györffy Miklós. Bp. 1973. 507.) Bizonnyal kár volna e megállapítás érvényét kizárólag a szépírókra és a szépirodalomra szűkítenünk; termékeny sugallat marad, vetítsük bármely művészre és művészetre is, s mit sem veszít igazságából, ha a *Kritikus számadás* vaskos kötetéhez közelítünk vele. Fél évszázad gazdag anyagából válogatta egybe könyvét Komlós Aladár, s a goethei szempont világánál ámulva látjuk: alig akad itt darab, amely összezsugorodott, netán teljességgel hatályát veszítette volna a megírása óta lefolyt időben. Nem csoda ez, csupán természetes következmény: kevés érdemes irodalmárunkra illenék jobban Goethe bölcs mondásának betűje és szelleme. Komlósban megvolt a „vele született alap és jó szándék" a tiszta látásra és érzésre, gondolatait olyannyira „kereken és egyenesen", „mellékcéloktól mentesen" szokta kimondani, hogy gyakorta gyűjtött eleven szenet a fejére, mivel pedig vélemények általában helytálltak a születés percében, szerzőjük fejlődésétől és változásától függetlenül megőrizték érvényüket későbbre is. Aligha utolsó lecke most induló kritikusnak és irodalomtörténésznek!

A kötet írásai – hágjuk által a ciklushatárokat, s figyelmezzünk csak a kronológiára – mozgásban, folytonos és szerves fejlődésben láttatják Komlós Aladárt. Mi sem idegenebb tőle az egy helyben topogásnál, lassú, de állandó alakulása önépítés, tárgyi, módszertani és szemléletbeli gazdagodás. (Ha többször is foglalkoztatja ugyanaz a szerző – pl. Márai vagy Fenyő László –, kivált jól látható az „évgyűrűk" szaporodása.) Ideálja nem a változatlanság, hanem a folytonosság (nemcsak személyes, nagyobb összefüggésekben is: pl. 39.), de nincsen ínyére a mindent tagadás szélsősége sem. (Gyanítható, hogy az avantgarddal már csak eltökélt szervetlensége, a természetes fejlődésnek és folyamatosságnak mutatványosan fittyet hányó gesztusai miatt *sem* tud és akar megbékélni.) Komlós tiszteli és szereti az okos logikával gyarapodót, az egy végből szabottat – ezért is imponál neki Gyergyai Albert életműve (346.) –, Szabó Dezsőről szólván pedig önnön eszményeiről is beszél: „. . . minden igazi nagy művész egész munkássága: egy egység. (. . .) minden szervesen fejlődő, valódi egyéniség, amely nem bábja a változó hatásoknak: egység. (. . .) a nagy művész lelke szisztematikus lélek, amelyben minden egy hatalmas középpontból fakad." (442.) A vallomás 1922-ből való, ám az igény máig munkál a szerzőben.

A *Kritikus számadás* kritikusi számadás elsősorban, bár érdekes mustrát nyújt Komlós Aladárról, az irodalomtörténészről is. E két tevékenység között – noha szerzőnk gonddal elhatárolja őket egymástól (vö.: pl. 188., 590.) – sohasem húzódott kínai fal az életpálya során. Tán észrevétlenül, de mindig termékenyítően átmeg átjárták egymást, s a spontán és jótékony csereforgalom mindkettőt gyarapította. A húszas évek írásaiban in statu nascendi szemlélhető ez a kölcsönösség, hogy a szimbiózis később már föl se tűnjék. A kritikákba, esszékbe, portrékba és polémiákba lopva behatolnak, majd a legnagyobb fesztelenséggel érvényesülnek az irodalomtörténész szempontjai (hisz az egyes műveket és alkotókat Komlós sosem metafizikusan, hanem mindig egy folyamat részeként, a fejlődés fő tendenciáira ügyelve érzékeli), a tudós meg örömest kölcsönzi a recenzens műértő fogékonyságát, friss invencióját és fürge asszociációit.

Összefog itt az objektivitás igénye és a szubjektív lelemény, az irodalomtörténésztől kívánt „rugalmas megértő képesség" (188.) és a kritikusi „jól kirajzolt ideál" (590.), most az egyik, majd a másik primátusával – s az eredmény? E kettős hajlam és kötöttség szép és szerencsés elegyének köszönhetjük a *Kritikus számadás* (és a komlósi pályafutás!) legértékesebb darabjait.

Vitathatnók tán magunk is a válogatás elveit, hiányolhatnók ezt vagy amazt az alapvető írást, tanulmányt, zsémbelődhetnénk a csakugyan kissé mesterkélt ciklusbeosztáson – mindezt meg is cselekedték némely eddigi recenziók –, ámde sokkal célszerűbbnek tetszik, ha az adottból gazdálkodunk. Elég érvényes tanulság csiholható az itt közölt anyagból is.

Magától értetődik, hogy a gyűjteményben Komlósnak, az irodalomkritikusnak jut a legnagyobb (bár nem kizárólagos) szerep. A mohó és sokrétű érdeklődés és fogékonyság jelzéseként némi ízelítőt kapunk a pályakezdés színházi és filmkritikáiból. Eleven és szellemes cikkek ezek – szívesen láttunk volna belőlük többet is! A legigazibb élményt azonban kétségkívül a szépirodalmat pásztázó recenziók garmadája és színvonala jelenti. A bennük megnyilatkozó, nem mindennapi fogékonyság, minőségérzék, finom és biztos ízlés, gazdag kedély – s még mennyi „egyéb"! – alapján bízvást tekinthetjük a magyar századközép egyik legvonzóbb, legmarkánsabb ítéletű kritikusegyéniségének Komlós Aladárt, s őszintén fájlaljuk, hogy utóbb a kedvezőtlen korviszonyok és személyes indítékok kevésbé táplálták tehetségének ezt az ágát. Szuverén látásmód, szakmai és erkölcsi aranyfedezet – minden együtt van itt, hogy nagyszabású kritikusi életmű szülessék. S Komlósnak szinte mindmáig szívügye, „lelkétől lelkezett magzata" a „mozgó esztétika." Ezért foglalkoztatja oly sűrűn a kritika és a kritikus helyzete, funkciója, tisztessége és nyomorúsága, a műbírálat elmélete és gyakorlata. Munkásságának, tapasztalatainak magvas és szép összegezése *A kritika* c. esszé, s mennyi szomorító igazság és sóhajos utópia feszíti *A kritika nyomorúságát!* Emez írások mintegy utólag is hitelesítik, még karakteresebben kirajzolják azt a merész arcélt, amellyel a recenziók olvasása közben kötöttünk ismeretséget. Mondhatnók így is: ámbár a harmincas évek Komlósa is határozott elvek és elképzelések delejtűjéhez igazodott napi munkájában, gyakorlatát, temérdek tapasztalatát csak a „pálya végén" párolta elméletté. A szervesség, a folytonosság ebben is nyilvánvaló.

Sok mindenre visszavilágít *A kritika* c. esszé, mégsem haszontalan tovább fürkésznünk, minő ösztönök, elvek és beidegzések vezérelték Komlóst gyakorló recenzensként. A mérlegelő tárgyilagosság, az elfogulatlan ítélkezés erős szándéka tűnik föl elsőül. Csak ez a hajlam biztosíthatja, hogy érvényeset mondjon pl. az érezhető viszolygással szemlélt Földi Mihályról (223–228.) vagy Földes Jolán bestselleréről (270–272.). Engedne csak primer politikai indulatainak, aligha írná meg kitűnő bírálatait Szabó Dezsőről (207–210., 442–451.). Ámde nem vakítja el barátság, nagyrabecsülés, személyes rokonszenv sem – bizonyítják egyebek között a Móricról, Illyésről, Lukács Györgyről mondottak. Nem sajátja a tétovázás, bírálatai mindig plasztikus körvonalúak, ámde sosem tetszeleg a csalhatatlan ítész szerepében. Bevallja, hogy Németh Lászlóról szólván, ítélőszéket tart önmaga fölött is (114.), okkal mindig kész az önbírálatra (127., 315., 578–580. stb.), s roppant vonzó, ha olykor megengedi a vitatott koncepció vagy módszer igazságát (pl. 351.). Az a benyomásunk ilyenkor, hogy Komlós is megélte a renani szkepszist: senkinek sem lehet annyira igaza, hogy ellenfelének ne volna igaza . . .

A gyűjtemény írásait olvasva folyvást érzékelhető az a „jól kirajzolt ideál", amellyel szerzőnk a vizsgált műveket szembesíti. Nincs kétség: a racionális, az értelemmel is átvilágítható alkotás juthat a legközelebb Komlós Aladárhoz, s mindvégig alapos fenntartásokkal szemléli az irracionálist. Készséggel elismeri, sőt hirdeti az álom, a homály, a játék nagy szerepét a művészi teremtésben – máskülönben aligha rezonálna oly érzékenyen pl. Georg Trakl „értelmetlen és gyönyörű verseire" (399.) vagy Gelléri Andor Endre „tündérmeséire" (261–262.) –, ámde lennie kell a műben valami ésszel megragadhatónak is, hogy kritikusi ráhangolódása, a „Nacherleben" teljes lehessen. Hívságos dolog volna méricskélnünk, mennyi tartozik ebből a racionalizmus-igényből Komlós eredendő hajlamaihoz, s mennyit indukált az ész trónfosztásával is megpróbálkozó századunk, azt azonban bízvást kimondhatjuk, hogy szerzőnk fogékonyságának, ítéletalkotásának egyszer sem gátja, mindig csak emeltyűje ez a sajátosság.

Vajon mit keres a kritikus az értelemmel is megmérhetőben, bekeríthetőben, mit vár el egy-egy regénytől vagy verskötettől? Az ideál itt is jól kirajzolódik. Arra törekszik mindenekelőtt, hogy minél határozottabban megragadja a vizsgált szerző legfőbb emberi és írói tulajdonságait, erényeit és fogyatékosságait. Szépen példázzák

ezt a Szabó Lőrincről, Márairól, Németh Lászlóról, Sárközi Györgyről avagy Karinthyról írottak – de a kötet egyéb darabjaira éppily joggal hivatkozhatnánk. Mindig megkeresi az alkotói világkép összetevőit, a boncolt műben és az életműben érvényesülő tendenciákat, s a múlt és a jelen tanulságaiból a jövőre is következtet. Sosem elszigetelt jelenségként értelmezi a szerzőt és alkotását, a tágabb összefüggések rendre fölsejlenek. Komlós a kor- és nemzedéktársak, a „mezőny" fölényes ismeretében értékel, s nem marad hűtlen a történetiség elvéhez sem. Szereti, ha gazdag értelem és érzelem, fűszeres kedély, bő élet- és élményanyag nyilatkozik meg az alkotásban (ez utóbbinak véznasága miatt marasztalja el pl. Szabó Dezsőt). Elvárja az árnyalt lélektaniságot, az emberábrázolás mélységét és hitelét (nézzük csak meg, mi a legfőbb kifogása Tamási Áron és Nyírő József epikája ellen!), s szigorúan vigyázza, hogy a tartalom, a gondolat a hozzá leginkább illő formába, stílusba ömlik-e. Ki győzné felsorolni a komlósi szempontrendszer valamennyi elemét? Még egyet talán: finom érzékkel többször is kitapintja, mit tekintsünk egy műben a korviszonyok következményének (pl. 240.), s mikor tör fel benne az író legszemélyesebb lelki problematikája (1. a *Gyász*ról mondottakat: 289–290.).

Komlós Aladárt egy-egy alkotás mindig foglalkoztatja hatásával, funkciójával is. Arisztotelész és Horatius intésére ügyel, mikor a művet tanítás és gyönyörködtetés egységében szemléli. Igencsak elvétve tesz engedményeket az egyiknek a másik rovására! Éppúgy idegen tőle az önmagáért való gyönyör, mint a puszta hasznosság, a „világnézetesség" túltengése. Soha nem fogadná el a goethei – ein politisches Lied ein garstiges Lied – anatémát, de sok jogos szkepszissel és fanyalgással figyeli a nyersen ideologizáló, tételeket lobogtató alkotásokat. Ki is mondja kereken: „A világnézetes művészet, amennyiben tételeket hirdető művészet, másodrendű", majd egy szellemes Vischer-citátummal folytatja (17.) S Komlós könyörtelenül következetes ebben is! Kassákot (65.) és Balázs Bélát (258–259.) csakúgy megrója erőszakolt tendenciózusságáért, mint Móriczot (287.), Bródy Sándort (405.) és Hevesy Iványt (329.). Nagy botorság volna azonban valaminő finnyás széplelkűségre, köldöknéző l'art pour l'art-ra gyanakodnunk emiatt. Komlós tüstént híve lesz a világnézetes, politikus művészetnek, mihelyst az pőre agitációból alkotássá lényegül, s a tézisek maguktól értetődően beleoldódnak a figurákba és a cselekménybe (vö.: pl. 282–283.). Bajosan vitathatnók el a szerző igazát!

Alapos okunk van feltételezni, hogy Komlós – többek között – épp a türelmetlenül tételt hirdető, a művészet tanító funkcióját mindenáron abszolutizáló pályatársak miatt és ellenében vált a „gyönyörködés-esztétika" tüzes igehirdetőjévé. Mert ő aztán tud, mer, akar szárnyalni és ujjongani egy-egy méltó élmény hatására, és tanítványi tisztelettel, de teljes joggal mutat rá Lukács György műélvező hajlamának csenevész voltára, s ennek veszélyes következményeire (354., 356., 358.), pl. az egyoldalúságra.

Az intuíció terminusnak fölöttéb rossz a híre mostanában. Feltöltődött a szubjektivizmus, a szellemtörténet jelentéstartalmaival, ekvivalense lett a fitymált impresszionista elemzésnek, s könnyen a tudománytalanság, a sötét konzervativizmus gyanújába keveredik, aki élni merészel vele. A *Kritikus számadás* írójáról beszélvén mégsem kerülhetjük ki ezt a fogalmat (hozzá kell tennünk: minden pejoratív értelmet lefosztottunk róla!), hisz Komlós bírálataiban számtalan fényes példáját leljük az intuíciónak. (Közbevetőleg: alighanem itt az ideje, hogy valamiképp rehabilitáljuk ezt a „gyanús" terminust, aminthogy akadnak is erre már óvatos kezdemények; Kiss Ferenc pl. „a műélmény ujjmutatását", „a műértő kultúra intencióit" emlegeti a kizárólag és eltökélten szaktudományos módszerek ellenében. (Vö.: ItK 1977. 126–127.)

Szerzőink racionalizmusa mindenesetre intuícióival összeszikrázva produkálja a legszebb teljesítményeket. Valamely különös és folyvást éber ösztön, vele született és kiművelt hajlandóság kalauzolja Komlóst a művek világában, hogy szeme tüstént rányíljék az értékre, s elutasíthassa magától a talmit. A kevéssé tudományos „ösztön" helyett bízvást beszélhetünk irigylendő fogékonyságról, biztos ízlésről, roppant fejlett minőség- és arányérzékről is. Tévedhetetlen lett volna? József Attila és az avantgarde dolgában aligha, ámde mennyivel számosabbak a telitalálatok! Csupán néhány példát mutatóba. Vajon ki látta nálunk 1924-ben Georg Trakl nagyságát és jelentőségét oly világosan, mint ő? (Egyáltalán: ki foglalkozott akkoriban Georg Trakllal?) Mily pontosan érzékeli Mécs László nagy hajlamát a hígságra, a Švejk rangját és rokonságát, Szabó Dezső nagy tehetségének korlátait és ellentmondásait, Remarque regényének másodlagosságát, Gelléri Andor Endre művészetének tendenciáit! Komlóst vajmi ritkán csalja meg a „szemmértéke". Ma is hasonlóan véle-

kedünk Móricz *Erdély*ének a nyelvéről, az *Ábel-trilógia* belső arányairól *és a Puszták népe* értékeiről – ne folytassuk.

S mindennek konstatálásához szerzőnknek nincs szüksége hivalkodó és nagyképű apparátusra, a tudományosság megannyi fontoskodó kellékére és pózaira. Aggály nélkül bevallja, hogy nem az övé a mostanában dívó elemzések módszertana, személytelen szárazsága (347.). Komlós nem rejtegeti szégyenlősen a személyiségét, és esze ágában sincs restelleni a személyességet. Minden írásán megtaláljuk egyéniségének téveszthetetlen bélyegét. Ki merne napjainkban így vallani az élmény hevéről *(Az utazás* c. Baudelaire-vers utolsó sorairól szólván): „... úgy érzem, mintha szárnyaim nőnének s ragadnának túl, túl a megszokott léten, az ismeretlenbe"? ! Az ujjongó gyönyör csakugyan nem pótolhatja az elemzést, s ha tetszik, akár felszisszenhetünk, gátlástalan szubjektivizmust, tudománytalanságot emlegetve ... És mégis: mily jólesik a személytelenség időszakában elolvasni ezt a vallomást.

Természetesen rávall szerzőnkre a stílusa is; legsajátabb, szuverén önmagát nyújtja benne. A *Kritikus számadás*ban a nyelvművelő Komlós is feltűnik egy villanásra (olyan magyartalanságokat nyeseget, amelyek dudvaként tenyésznek azóta is... Vö.: 513–516.), ámde sokkal inkább a gyakorlati nyelvvédelemnek, a szépen és helyesen írásnak a mestere. Stíluseszményét implicit (349.) és explicit (530.) formában egyaránt kifejti, s érdemes külön fölemlíteni, hogy szerinte a nyelvhasználat erkölcsi kérdés is. Komlós jó és hű gyermeke nemzedékének, s tán nem tévedünk túl nagyot, ha kritikusi és esszéista stílusában is föltalálni véljük azt a tárgyias fordulatot, amely e generáció líráját olyannyira jellemezte (vö.: Pomogáts Béla: *A líra tárgyias fordulata és a Nyugat második nemzedéke.* ItK 1976. 165–178., valamint: Rába György: *Szabó Lőrinc.* Bp. 1972. 64.). Ez a stílus nem elomló, hanem markáns körvonalú, a valóságot nem sejteti, hanem megnevezi. Színes, gazdag és erőteljes a komlósi szóhasználat, fesztelen, pregnáns és puritán a mondatszerkesztés. Inkább a természetesség, az élőbeszéd mesterkéletlen kanyargása az ideálja, mint a csinált szépség, a hiú és henye cicomákat meg egyszerűen nem ismeri. Ha kell, dísztelen és közlő, ám kitűnően alkalmazza a pengeéles iróniát, a frappáns lezárásokat. Szellemes, szentenciózus tételmondatai mindig a vizsgált dolog legközepébe találnak, s gyakran felérnek oldalnyi elemzésekkel. Utalva a Péter László által hozott számos példára (vö.: Kortárs, 1977/4. 657.), itt bízvást beérhetjük eggyel is. Lehetne-e pontosabban jellemezni Szabó Lőrinc nyelvét, mint hogy „dísztelen szabatosságával a Bauhaus-stílust teremti meg a költészetben"? (130.) Ilyenkor érezzük a legnyilvánvalóbbnak, hogy a kritikus is „non fit, sed nascitur"...

Egy életmű jelentőségét a súlya és az érvényessége felől szokták megítélni. Minden eddigi szempontunk bizonyítja, hogy Komlós Aladárnak nem kell tartania az utókortól, és érzésünk szerint túlontúl szerény és szigorú önmagával a „pálya végén." Aki ennyi értéket takaríthat be egy válogatott kötetében, az enyhültebben is pillanthatna önmagára. Még többet és jobbat kívánt teremteni? Bizonyára. Mindenesetre így is sokat és nem akármilyen rangút alkotott. Kedvenc gondolata Komlósnak, visszatér hozzá többször is, hogy a ma mindig kihűlten és hiperkritikusan nézi a tegnap produktumait, s a halhatatlanság felől csak a holnap dönthet. Bölcs elmélet, ámde félretolhatjuk-e vajon az ő életművét hideg fölénnyel, mikor annyi nélkülözhetetlent és érvényeset mondott a mának is?

Az utóbbi évtizedben sok vita zajlott XX. századi irodalmunk periodizációjának kérdéseiről. Aki az újabban hangoztatott 1915-ös vagy 1917-es korszakhatár híve, erős érveket kaphat a maga igazához Komlós Aladártól, legkivált *A második nemzedék" útja* c. dolgozatától. Szerzőnk már 1962-ben kifejti, hogy „a Horthy-korban általában azok a költők alkották a legértékesebbet, akik megmártózva az izmusok vad hullámaiban, ki tudtak jutni valamiféle klasszicizmus partjaira, mint József Attila, Szabó Lőrinc vagy Illyés Gyula". (162.) Gondolata hajszálra egybevág – többek között – Rába György már említett monográfiájának véleményével. Azt a fejlődésvonalat (s annak legfőbb megállapításait), amit korai *Ady*-esszéjében adott (433–437.), a mai kutatások hitelesítik, nem is szólva saját szimbolizmus-tanulmányairól. Komlós már 1952-ben fennen hangoztatta, hogy nem az 1918–1919-es forradalmak szülték az új művészetet, hanem épp fordítva (525., 527., illetve 361.). Más tudósok csak a hatvanas évek elején-közepén döbbentek erre rá (vö.: Hanák Péter: *Börtön vagy mintaállam? A monarchia utóélete.* Élet és Irodalom, 1977/26. 5.). Hogy mily termékenyítő volt egy ugyancsak 1952-es megjegyzése (az Ady-nemzedék rokonítása a reformkor legjobbjaival), arról Horváth Zoltán korszakmonográfiája, a *Magyar századforduló* vallhatna a legbeszédesebben. Szabó Dezső-kritikáinak legtalálóbb tézisei (209., 447–448.) Nagy Péter könyvének adtak sugallatot, a Németh Lászlóról mondottak pedig *A magyar*

irodalom történetének 6. kötetében élnek tovább, „megszüntetve megtartott" formában. Megannyi bizonyíték szerzőnk érvényességére és megkerülhetetlenségére!

Nem mondhattunk el mindent e gazdag gyűjteményről. Néhány adat pontatlanságát (pl. hogy a *Nincs menekvés* c. regény nem 1913-ban jelent meg – vö.: 546.) fölemlíteni sem érdemes. Mellőznünk kellett a kulcsfontosságú *Homérosz* esszét, noha úgy véljük, hogy Komlós lelkének és egy nagy nosztalgiájának a mélyére világít, s nem is érinthettük a kötet számos darabját és tanulságát. A Márairól, Zsolt Béláról stb. írottak viszont alighanem könyvkiadóinkat is elgondolkodtathatnák!...

Nem volt könnyű élete Komlós Aladárnak. Kemény és folytonos munkában teltek évei, hogy egyéb nyomorúságokról most szó se essék. S ugyan mit mondjon ő, ha még Goethe is így vallott: „Engem mindig a szerencse különös kegyeltjeként magasztaltak; nem is panaszkodom, és nem akarom ócsárolni életem folyását. Alapjában véve mégsem volt az más, mint munka és fáradság, és elmondhatom, hogy hetvenöt évem alatt voltaképp négy hétnyi örömem sem volt. Görgetnem kellett, örökké csak újra meg újra fölemelni a követ. (...) Túl sok volt az igény tevékenységemmel szemben, mind kívülről, mind belülről." (i. m.: 76.)

Lőrinczy Huba

A NEGYVENNYOLCAS FORRADALOM KÉRDÉSEI

Bp. 1976. 159 l.

Az Értekezések a Történeti Tudományok Köréből sorozat 77. száma a forradalom 125. évfordulójára rendezett tudományos ülésszak anyagát bocsátja a szakmai körök és az olvasóközönség rendelkezésére. A kötet megjelentetésében a szerkesztőket az a szándék vezérelte, hogy az előadások és a hozzászólások hozzáférhetővé tételével újabb ösztönzést adjanak a negyvennyolcas forradalom vitatott kérdéseinek tisztázásához, s így hozzájáruljanak a magyar történelem egyik sorsfordulójának pontosabb megismeréséhez. Az előadások a korszak legjobb ismerőitől származnak; részletesen elemzik a polgári átalakulás 1848-ban megvalósult formájának jellegét és az elért eredmények megtartásáért, valamint továbbfejlesztéséért folytatott küzdelem alapvető kérdéseit. A tanácskozás részvevőinek összmunkája elénk tárja az 1848-as polgári forradalom és az önvédelmi háború magyar történetírásának jelenlegi helyzetét. Rámutat az egyes problémák megítélésében meglevő ellentétes véleményekre, s az országhatárokon is továbbgyűrűződő viták jelzésével felhívja a figyelmet sok ismert, de még nem megnyugtatóan tisztázott, valamint számos, a tengernyi irodalom által eddig nem érintett kérdés vizsgálatának szükségességére. Az elhangzott referátumok – melyeknek terjedelme és jellege a vizsgált témaköröktől függően eltér egymástól – többsége nyomtatásban is megőrizte eredeti tartalmát, néhány előadó azonban élt az utólagos változtatás lehetőségével.

Spira György: *Negyvennyolc mai szemmel* c., mintegy bevezetőnek és egyúttal vitaindítónak is tekinthető erősen polemikus írása a forradalmi átalakulás általános jellemzésére, leginkább vitatott kérdéseinek vizsgálatára vállalkozik. Utal az általa helytelennek minősített nézetekre és megállapításokra, s az állandó konfrontálás módszerét alkalmazva fejti ki saját álláspontját. A szerző a társadalom forradalmi átalakítására irányuló kísérlet egyik legjellemzőbb vonásának azt tekinti, hogy a tavasszal kivívott eredmények lényegesen kedvezőbb változásokat fogalmaztak meg, mint aminek hosszú távú realizálását az adottságok megengedték. Az önvédelmi háború végigharcolását azonban elengedhetetlennek tartja a polgári átalakulás magyarországi viszonyok által lehetővé tett változatának – amely szerinte az 1867-es kiegyezésben öltött testet – biztosításához. Az áprilisi törvények megtartását véleménye szerint tehát objektív körülmények akadályozták. Ugyanakkor elmarasztalja az első felelős magyar minisztérium Ausztriával szemben tanúsított, az ország korlátozott lehetőségeit szem előtt tartó magatartását, s pozitív ellenpéldának az általa megtarthatatlannak ítélt szintet lényegesen meghaladó követelésekkel fellépő radikálisokat tekinti, egyetlen reálpolitikai álláspontként értékelve azok elképzeléseit. A magyar kormány lojális alapállását kezdettől fogva bukásra kárhoztatott és ezért alapjaiban elhibázott magatartásnak nevezi, s az ellentétek békés feloldásának „lehetetlenségét" elsősorban

Batthyány augusztus végi – állítólag lényeges engedményeket tartalmazó – tervezetének sorsával igyekszik érzékeltetni. Részletesen foglalkozik a továbbiakban Görgey szerepének, a Habsburg-birodalom egykorú történeti helyének, valamint a forradalmi vezetés parasztsággal és nemzetiségekkel szemben folytatott politikájának megítélésével kapcsolatos problémákkal is.

Szabad György: *A polgári átalakulás megalapozása 1848–49-ben* c. előadása az áprilisi törvények valósághű értékeléséhez nélkülözhetetlen szempontokra hívja fel a figyelmet. Vizsgálódásai alapvető elemének tekinti a törvénykönyv XX. századi történetírásunkban kellő figyelemre nem méltatott előbeszédét, amelyben a nemzeti önállóság célkitűzéseit is megelőzve nyert becikkelyezést az érdekegyesítés koncepciója, s amely egyértelműen kinyilvánította, hogy a törvények megalkotásakor csak a „halaszthatatlanul" szükséges intézkedésekre került sor. Törvényről-törvényre haladó, rendkívül meggyőző elemzéssel bizonyítja, hogy Kossuthék messzemenően tisztában voltak „alkotásuk" kompromissziv jellegével, de egyben tervezett továbblépésük megfelelő alapjának is tekintették azt. A szerző visszatérően hangsúlyozza a törvénykönyv nyitottságát, hiszen éppen e tényezőben található legfőbb bizonyítéka annak, hogy: 1. a törvények tiszta polgári alkotmányos elvekkel szemben fellelhető következetlenségei nem Kossuthék elvi gyengeségéről, hanem a következetesen végig vitt érdekegyesítő politika szükségszerű következményeiről tanúskodnak; 2. az áprilisban lefektetett törvények túlnyomó része eleve felcserélésre szánt ideiglenes rendelkezés volt, és a polgári átalakulás továbbfejlesztésének irányába mutató, a változó körülményekhez rugalmasan alkalmazkodni tudó rendszernek biztosítékaival rendelkezett. A tanulmány a magyar forradalom törvényeit és rendeleteit – mint a polgári átalakulás folyamatának állomásait – európai összefüggésekben láttatja és jól érzékelteti a „mű" – minden ellentmondásosságának ellenére – nemzetközi mércével mérve is haladó jellegét.

Katus László: *A forradalom helye Magyarország gazdasági fejlődésében* c. előadása a XVI. századtól a XX. század közepéig tartó hosszú távú gazdasági fejlődés gyújtópontjába állítja 1848-at. A forradalom célkitűzéseiben a kapitalizmus magyarországi fejlődésének a megvalósultnál kedvezőbb útját látja, de nem ért egyet azokkal az állításokkal, amelyek az önvédelmi háború elvesztésével magyarázzák Magyarország gazdasági fejlődésének nyugati „mintától" eltérő jegyeit. Véleménye szerint az átalakulás objektive létező közép-kelet-európai határainak kitágítására nem volt meg a lehetőség, s ennek megfelelően a forradalom gazdasági jelentőségének meghatározásához nem a nyugati típusú tőkés fejlődést tekinti értékmérőnek. 1848 igazi pozitívumának az áttörés kedvező időzítettségét tartja, amely a tőkés világgazdaság expanziós fázisának konjunktúrájába történő bekapcsolódást biztosítva lehetővé tette Magyarország számára, hogy kilépjen a stagnáló országok sorából.

Varga János: *A forradalom és a parasztság* c. előadása a jobbágyviszonyok felszámolásának vizsgálatakor alapvető mozzanatnak nevezi azt, hogy a földtulajdon feudális formájának, polgárosuló vonásai és polgárosító törekvései mellett ugyan, de maga a feudális uralkodó osztály vetett véget, ami eleve magában hordozta a törvények korlátait. Megállapítja, hogy mindezek ellenére a jobbágyság eltörlésének magyarországi formája messze kiemelkedett a kelet-európai megoldások közül, s ami belpolitikai vonatkozását illeti, mindkét irányban biztosította az érdekegyesítés funkcionálását. Igaz, a parasztság nem adta fel osztályálláspontját, de hajlandó volt az új hatalommal együttműködni – emeli ki a szerző –, aki a paraszti elégedetlenség lényeges mérséklésében nagy szerepet tulajdonít a nem úrbéres, paraszti kézen fekvő földekről hozott határozatoknak. Plasztikusan világítja meg a jobbágyi szolgáltatások eltörlése és a nemesi kármentesítés közötti mindenkori összefüggések – mint az érdekegyesítő politika legfontosabb próbakövének – lényegét, rámutat a nemzetiségi parasztpolitikában rejlő kihasználatlan lehetőségek és a nemzetiségi ellentétek kiéleződése között fennálló kapcsolatokra. Leszögezi, hogy a jobbágykérdés megoldása márciusban a forradalmi Európa segítségével zajlott le, s hogy Kossuthék már ekkor messzebbre kívántak elmenni. Bemutatja a forradalmi magyar vezetésnek a jobbágyfelszabadítás kiteljesítésére irányuló erőfeszítéseit és előkészületeit a fennmaradt feudális kötöttségek átfogó rendezésére, melynek megvalósítását, a feudális színezetű viszonyok teljes felszámolását – végül is az ellenforradalom katonai sikerei hiúsították meg.

Kovács Endre: *A forradalom és a nemzetiségek* c. előadása a problémakör helytelen megközelítésének tekinti annak feszegetését, hogy ki volt a hibás, kinek számláját terheli a nemzetiségi konfliktus. Megállapítja, hogy a nemzetiségi kérdés általános kielégítő megoldása a polgári rendben a marxizmus szerint elképzelhetetlen, s a

történetírás feladatának annak bemutatását tartja, hogy mit tettek a vezetők az átmeneti megegyezés létrehozása érdekében és milyen okok játszottak közre e törekvések meghiúsulásában. Kiemeli, hogy a kortársak előtt egyértelmű volt: a nemzetiségi igények magukban hordozzák a történelmi magyar államiság felbomlását, s az önfeldarabolás végrehajtására nem vállalkozhattak. A nemzetiségek egykori szerepének megítélésében azt tekinti vízválasztónak, hogy milyen irányban befolyásolták azok az általános európai erőviszonyokat, de szükségesnek érzi a determináló tényezők megfelelő hangsúlyozását, és határozottan szorgalmazza a haladó megbékélési kísérletek méltó bemutatását. Utal a szomszédos államok történészeivel folytatott vitára, végül pedig azt kéri számon a jelen történetírásától, hogy ne támasszon indokolatlan követeléseket a múlt embereivel szemben, helyezze „reális arányokba" a kor viszonyait és minden tudásával arra törekedjen, hogy szűnjön meg 1848–49 terhes örökség lenni a Duna menti népek számára.

Diószegi István: *A magyar forradalom nemzetközi helye* c. előadása a forradalmi Magyarország európai hátterét elemzi. Mivel Közép-Kelet-Európában a nemzeti átalakulás ügye a külpolitikai folyamatokkal szervesen összekapcsolódva jelentkezett, szükségesnek tartja, hogy az eddigieknél nagyobb jelentőséget tulajdonítsunk a nemzetközi, elsősorban pedig a német fejleményeknek. Úgy látja ugyanis, hogy a német forradalom olyan kedvező adottságokkal rendelkezett, amelyek minden külső körülménytől függetlenül egy potenciális nagyhatalom rangjának elérését tették lehetővé számára, s hogy a német térségben kirajzolódó átrendeződés várható hatása döntően befolyásolta az egész kontinens fejlődését. Keresi azokat az okokat, amelyek közrejátszottak az egység létrejöttének elmaradásában, mert annak közvetlen következményének tekinti a magyar forradalom bukását. A Németország megteremtésére irányuló erőfeszítések sorsa valóban az európai átalakulás egyik központi kérdését jelentette, amely iránt megkülönböztetett érdeklődést tanúsítottak az egykorú vezető magyar politikusok is. A reakció magyarországi felülkerekedése – mint azt a nagyhatalmi álláspont ismertetésével a szerző is érzékelteti – azonban nem kizárólag a német fejlődésnek volt következménye, ahogy a német változások vizsgálatakor sem vonatkoztathatunk el az 1848–49 eseményeiben érvényesülő bonyolult kölcsönhatások rendszerétől.

Az emlékülés előadásait vita követte, melynek keretében több hozzászóló mellett újra szót kért a referensek egy része is. E felszólalásokat – melyek az elhangzott előadásokat nemcsak kiegészítették, hanem néhány ponton azok megállapításait meg is kérdőjelezték – a kötet második része tartalmazza.

Diószegi István elemzéséhez kapcsolódó megjegyzéseiben Lukácsy Sándor a forradami és ellenforradalmi erők viszonyának alakulásában szerinte meghatározó szerepet játszó francia fejlemények hangsúlyozottabb említését hiányolja. A 48-as változások szempontjából ugyanis legalább annyira fontosnak tartja a szociális, mint a nemzeti törekvéseket. A júniusi felkelés bukását olyan fordulópontnak tekinti, amely egyértelműen leszűkítette minden későbbi forradalmi kísérlet esélyeit és hatósugarát. A párizsi munkásmegmozdulás sorsát az egész európai polgári forradalom jövőjével azonosítja, s közvetlen összefüggésbe hozza a magyar önvédelmi háború kimenetelével is. A hozzászólás további részében arra emlékeztet, hogy a nyugat-európai szociális mozgalmak Magyarország vezető politikusaira is nagy hatást gyakoroltak és néhány kiragadott, egykorú reagálás bemutatásával hívja fel a figyelmet a kérdéskör vizsgálatának fontosságára.

A vita további részvevői közül Vörös Károly a Batthyány-kormány tömegbázisának, a szavazatra jogosultak összetételének elemzését szorgalmazza, Sárközi Zoltán pedig az erdélyi szászok mozgalmának értékelésével járul hozzá a nemzetiségek 1848–49-ben játszott szerepének vizsgálatához.

*

A fentiekben ismertetett kötet azt tükrözi, hogy miközben a polgári átalakulás kiemelkedő magyarországi állomásának történetét történetírásunk az elmúlt másfél évtized alatt sokban megnyugtatóan megvilágította, a fennálló véleménykülönbségeket nem szüntette meg. A továbbiakban az említett kérdéskörök néhány vitatott pontjához szeretnék kései hozzászólóként kapcsolódni.

Láttuk, hogy történészeink között egymástól eltérő álláspontok alakultak ki a *Batthyány-kormány Ausztriával szemben alkalmazott politikájának* és annak megítélésében, vajon számoltak-e az ország irányítását megragadó politikusok az *ellenforradalom fenyegetésével*. A rendelkezésünkre álló források alapján megállapíthatjuk, hogy a vezetés már kora tavasszal figye-

lembe vette a reakció regenerálódásának lehetőségét és tisztán látta annak Magyarországot veszélyeztető következményeit. „Talán nekünk sem adja meg Isten azon örömet és dicsőséget, hogy átalakulásunk polgárvérbe ne kerüljön" – jelzi Kossuth március 29-i válaszfelirati javaslatában aggályait, egy nappal előbb írott levelében Deák pedig azt fejti ki sógorának, hogy „hazánk nagyobb veszedelemben soha nem volt. Oroszok nyomnak el bennünket, vagy ismét ausztriai hatalom . . . ezt csak Isten tudja." Wesselényi már május elsején felhívja a figyelmet az abszolutizmus megélénkülő előkészületeire, melyeknek irányítóját és központját félreérthetetlenül „a bécsi kamarilla és bureaucratiá"-ban jelöli meg. Gondolom, e néhány kiragadott idézet önmagában is jól példázza, hogy az ellenforradalom fenyegetésének érzékelése már 1848 tavaszán sem csupán a radikálisoknak volt jellemzője. Mégis, miért nem lépett fel a *magyar kormány* határozottabban *Bécs intézkedései* ellen? A minisztérium Ausztriával szemben tanúsított magatartását az európai helyzet gondos vizsgálata alapján alakította ki. Körültekintő elemzései nyomán figyelembe vette, hogy a békés magyarosztrák kapcsolat fenntartását a bel- és külpolitikai erőviszonyok egyaránt megkövetelik. Helyesen látták ugyanis, hogy a liberális nemesség többsége egyáltalán nem tartotta még elkerülhetetlennek a fegyveres összecsapást, s hogy az ellentétek kiélezésének csupán látszata is elidegenítheti ezen erőket a forradalom táborától. Látta ugyanakkor azt is, hogy a béke fenntartása egyben Anglia és a cári Oroszország elvárása is. Egy Palmerstontól kapott üzenet megerősítette meggyőződésében, hogy a szakítás irányába mutató fellépés Ausztriát a cári hatalom karjaiba kergetheti, amelynek bekövetkezése esetén semmiféle külföldi támogatásra nem számíthat. Érthető tehát, hogy a Batthyány-kormány minden igyekezetével a feszültség csökkentésére törekedett, annál is inkább, mivel az általános európai helyzet alapján sokáig joggal bízhatott a magyar önrendelkezés megtartásának békés útjában. Világosan láthatók azok a kül- és belpolitikai mozzanatok, melyek a széles európai látókörrel rendelkező vezető magyar politikusokat a gyakorlat és az elv szükségszerű kompromisszumok megkötésével járó egyeztetésére kényszerítették. Ennek klasszikus példáját az olasz segély kérdésének heves radikális támadásokat kiváltó lezárása nyújtotta, amelynek lényegét találóan világítják meg Vörösmarty szavai: „szavaztam, de ez már bármi kákabélű tudós értelmezése szerint is nem elv, hanem a kivitel, s az alkalmazás keserű almája, amelybe bele kell harapni, ha célt akarunk érni."

Ismeretes, hogyan törekedett a bécsi udvar minden megegyezésre irányuló törekvés meghiúsítására. Kérdés azonban, hogy *milyen engedmények megtételére volt hajlandó* maga *Batthyány*, a miniszterelnök? A rendelkezésünkre álló anyag alapján semmi bizonyítékát nem találni annak, hogy valóban késznek mutatkozott volna a márciusban kivívott törvények bármelyikének rovására alkudozni. Ismert viszont többek között Bezerédy Istvánhoz írott, október 15-i levele, amely szerint „olyanokról pedig hallani sem akartam, mik által az 1848-iki törvények megcsonkíthattak volna." Tudjuk azt is, hogy hűtlenségi perében idézett sorainak – a végső ítélet meghozatalakor számára csak kedvezőtlen következményekkel járható – szellemében nyilatkozott. Mindezek alapján meggyőzőnek tűnik, hogy miközben kisebb engedmények megtételét – mint például az államadósság, Horvátország és a határőrvidékek kérdésében – javasolta, sohasem gondolt a polgári átalakulás és a nemzeti önrendelkezés kardinális alaptörvényeinek megváltoztatására.

*

1848 vitája – mint Lukácsy Sándor említette – nem az emlékülésen kezdődött, hanem hosszú évtizedek óta tart, s kezdetei magához a vizsgált időszakhoz nyúlnak vissza. Illuzórikus lenne azonban elvárni az események megítélésében előforduló eltérések teljes megszüntetését. Mindez nem zárja ki azonban elődeink cselekedeteinek, s azok hátterének egyre pontosabb és a valósághoz egyre közelebb jutó megismerésének lehetőségét. A cél eléréséhez pozitívan járulhat hozzá az 1848–49-i magyar forradalom és önvédelmi háború emlékére megrendezett tudományos ülésszak anyagának megjelentetése.

Erdődy Gábor

KOVÁCS KÁLMÁN: ESZMÉK ÉS IRODALOM
Bp. 1976. Szépirodalmi K. 428 l.

Kovács Kálmán tanulmánygyűjteményében van személyes mozzanatokkal átszőtt és a friss gyász fájdalmát éreztető emlékbeszéd, akadnak a mai nemzetiségi irodalmak kérdéséhez hozzászóló aktuális kritikák, az uralkodó műfaj azonban a tudományos megalapozottságú esszének az a változata, amelyet joggal társíthatunk Barta János és Sőtér István nevéhez: a szerző is rájuk hivatkozik a leggyakrabban, kapcsolódik kérdésföltevéseikhez, a világos kompozíciónak, a higgadt, érvelő előadásmódnak az övékhez hasonló stíluseszményét vallja magáénak, talán a két nagy korszak, a XIX. és a XX. század problémáira egyaránt kiterjedő érdeklődés és tájékozottság sem független inspirációjuktól, bár ezt a sokoldalúságot a szerény önéletrajz a debreceni egyetem helyi viszonyaival, „a kis létszámú tanszékeknek" a „túlzott specializálódás" ellen ható követelményeivel magyarázza. Ezen az igényességet és mértéket is jelző tradíción belül Kovács Kálmán kutatói egyéniségét elsősorban olyan vonások tüntetik ki, mint a tematikai változatosság és a különféle tárgyakat összekötő probléma-egység dialektikája, a finom elemzőkészség, a „nagy" művek gyakran elhanyagolt előzményei iránti érdeklődés, a kevésbé látványos feladatok vállalásának alázata.

A XIX. századi ciklus Eötvöstől Tompát, Madáchot, Gyulait, Jókait érintve ível Mikszáthig, a XX. századi Adytól, Móricztól a népi írók (Kodolányi, Németh László, Darvas) prózáján keresztül a közelmúlt és a ma irodalmáig. Bár az elrendezés mindkét nagy fejezetben a kronológiához igazodik, a heterogénnek látszó anyag belső egysege nem elsősorban az irodalomtörténeti folyamatszerűség sugallásából, hanem a kérdezés következetességéből, két nagy elméleti probléma hol összefonódó, hol különváló, hol nyílt, hol burkoltabb jelenlétéből fakad: az egyik az irodalom és az eszmék kölcsönhatása (erre utal a kötet címe is), a másik a realizmus ügye s viszonya a jelzett korszakok egyéb stílusaihoz. Így sajátos összhang jön létre a történeti és a teoretikus érdeklődés között, az elméleti igény nem rendeli maga alá puszta illusztrációként a konkrét irodalmi anyagot, de folyvást átcsillan rajta, bővíti, néha megkettőzi az esszék tanulságait.

Az eszmék szerepét, érvényesülését az irodalomban Kovács Kálmán több szinten, különböző nézőpontokból vizsgálja. Olykor egy-egy író tanulmányait, vallomásait, ars poetica jellegű megnyilatkozásait veszi sorra, s az irodalom önmagára vonatkozó reflexióiból kiindulva tárja föl program és megvalósulás, eszme és mű összefüggéseit. Az *Eötvös József irodalmi nézetei*ben pl. meggyőzően érvel a feltételes módban fogalmazott tétel igaza mellett („Eötvös valóban eredeti, jelentős egyénisége lehetett volna kritikai-esztétikai gondolkodásunknak", 8.), s népszerűségfogalmának, az irányköltészetről alkotott felfogásának, a realizmus kérdéskörére utaló megállapításainak elemzésével olyan, ma is korszerű Eötvöst állít elénk, akiről szólván az „elkötelezettség" fogalma éppúgy csupán szóhasználati – s nem tartalmi – anakronizmus, mint az „egyszerű formák" modern poétikai elméleteivel való távoli rokonítás. A probléma másik megközelítése komparatisztikai, az eszmék átadásának-befogadásának mechanizmusával kapcsolatos; iskolapéldája e típusnak *A magyar liberalizmus második hulláma és az angol-amerikai esszéisták* c. dolgozat, amely a szabadságharc leverése utáni helyzet sajátosságaiból vezeti le a magyar értelmiség liberalizmushoz való viszonyának átalakulását, egyebek között a francia orientáció gyöngülését (egyben a balzaci realizmustól való elhatárolódást) s a figyelem Anglia felé fordulását az eszményítés meg a harmonizmus forrásainak keresése jegyében. A harmadik jellegzetes változat egyetlen mű gondolatiságának, eszmei oldalának beható tanulmányozása. *Az ember tragédiája keretszínei* már témaválasztásával jelzi, hogy a mű melyik szellemi rétegének értelmező átvilágítását vállalja a szerző, s néhány ponton, főleg Lucifer alakjának intellektuális összetevőit boncolva, a számtalan korábbi interpretáció után is újszerűt, érdemlegeset tud mondani.

Mégse higgyük, hogy Kovács Kálmán túlozná, egyoldalúan sarkítaná az irodalom eszmeiségének jelentőségét az ábrázolás, a művek és világképek más komponenseinek rovására. Éppenséggel vitát folytat a gondolatiság túlértékelése, az elvontság kultusza, az eszméknek a valóság fölé növesztése ellen. Bár szükségesnek, vagy legalábbis indokolhatónak tartja, de fölismeri káros következményeit annak a folyamatnak, hogy a XIX. században, az önkényuralom idején az eszmeiérkölcsi normák és a hagyományok nálunk szembekerültek a kor társadalmi és tudományos realitásaival, hogy a művészetben és az esztétikai gondolkodásban „egyre egyetemesebb érvényűvé avatták a morált" (34). Századunk művészetéről szólva viszont néha már az agresszív divatoknak

kijáró indulattal utasítja vissza a „racionalizmus fényreflexeiben tetszelgő" intellektualitás követelőzését: „Valójában elszegényítésről van szó, az Ember csonkításáról, hiszen személyes létezésünk nagy birodalmaira vet árnyékot, homályba burkolja mindazt, ami nem racionális természetű bennünk, ami bizonyára magyarázható materialista alapon, de nem a jóval szűkebb és szürkébb racionalizmus szemléletével" (219). A Móricz-esszé joggal emeli ki, hogy a világ átérzése, az életkultusz, az érzelmi-indulati motiváció, az ábrázolás líraisága, sőt a naturalizmus és a népiesség hagyományához kapcsolódás is lehet modern tendenciák hordozója, és hogy a XX. század korszerű realizmusához az intellektualizmuson, a betétszerű lélekelemzésen, az esszéizáláson stb. kívül is vezetnek utak.

Innen is látható, a realizmus ezekben a tanulmányokban történeti fogalom, a romantika utáni kor nagy stílusirányzata, amelynek az avantgarde kibontakozása után is volt ereje a megújulásra, tőle látszólag távol eső eszmei és ábrázolási vívmányok befogadására. A múlt század realizmusa persze nemcsak szemben áll a romantikával, de néhol párhuzamos vele, néhol összefonódnak, néhol folytatja és beteljesíti amannak egyik-másik tendenciáját. *A Kőszívű ember fiai*ról adott tartalmas elemzése arról tanúskodik, hogy a realista irodalom iránti vonzódás Kovács Kálmánban megfér a romantika teremtette értékek fölismerésével és becsülésével; az Eötvös-tanulmányban érzékenyen figyel a két irányzat közötti átmenetekre, Gyulainak az Udvarházat előkészítő szépprózai műveit és Mikszáthot pedig – az utóbbiról szóló esszé címével élve – *A romantika és a realizmus válaszútján* látja, továbbgondolva, még inkább új példákkal gazdagítva és alátámasztva Barta János Mikszáth-koncepcióját. – Móricz-képe kapcsán jeleztük, de a népi írókról szóló tanulmányok is tanúsítják, hogy a Nyugattal kezdődő újabb magyar irodalomban a realizmus korszerűségét igyekszik kiemelni, részint polemikus éllel, az antirealista doktrínák visszaszorítására, részint azonban a tudományos distinkció igényével, a XIX. és a XX. századi realizmus hiteles megkülönböztetésére törekedve. Hol irányzati érintkezéseket mutat föl a realizmus némely változata és az izmusok, főleg az aktivizmus, expresszionizmus között (pl. Móriczról, Darvasról szólva), hol műfaji rokonságra figyelmeztet a népi szemléletű realista történelmi-, ill. a Dos Passos-féle kollektív regény viszonylatában (Móricz, Kodolányi, Darvas kapcsán), hol a pszichológiai szemlélet modern jegyeit: a nem-kauzális fordulatokra, nem-logikus motivációkra, a lelki élet véletleneire és szeszélyeire irányuló figyelmet próbálja kiemelni hagyományos-realistának minősített művekben (Németh László: Gyász). Észreveszi a nemrealista irányzatok történeti és esztétikai, értékteremtő lehetőségeit, már-már túlzásnak hat pl. az expresszionista költészet és a szabad vers azonosítása („az expresszionista líra elemzése adhat csak feleletet a szabad vers mibenlétére, a hagyományos formák helyét elfoglaló, új verszervező tényezőkre", 318) – eszménye azonban egyfajta szintézis „a két korszak emberszemléletéből, lélekábrázolásából" (287) és stilisztikájából, más szóval olyan rugalmas, tágas realizmus, amely magába ötvözi az avantgarde jónéhány vívmányát, eszközét, funkcióját is.

A tematikai változatosság az elvi megfontolásokban, a megközelítés módszereiben is megkívánja a sokféleséget, s Kovács Kálmán nem zárkózik el a tárgyhoz illő, belőle következő általánosítások, a metodológiai tanulságok levonása elől. Szükségszerű pl., hogy sűrűn találkozzék a magyar polgárosodás 1849 utáni meglassúdásából és felemásságából következő lemaradás, megkésettség problémájával. Ilyenkor rendre figyelmeztet, hogy az eltérő ütemű fejlődéssel olyan sajátos perspektíva jár együtt, amely a haladottabb állapotok követésének igényén túl, vele egyidőben, kritikai megítélésüket is lehetővé teszi. „Kettős befogadásról", „az aszinkron helyzetek kettős észleléséről" beszél, ami nem jelent mást, mint „azonos intenzitású érzékenységet a polgárosító elméletek és az antikapitalista gondolkodás iránt" (31). Az egyenlőtlen fejlődés ellenére érvényesülő párhuzamosságok paradoxnak látszó ténye vezeti el az összehasonlító irodalomtörténet általánosan elfogadott hipotéziseinek felülvizsgálatához, legalábbis ahhoz a kellő óvatossággal és szerénységgel fogalmazott figyelmeztetéshez, hogy „A marxista komparativizmus eddig – Zsirmunszkij nyomán – inkább azokat a képződményeket vizsgálta, amelyeket közvetlen hatás nélkül is létrehozott a hasonló társadalmi fejlődés. Most az aszinkron társadalmi helyzet következményeivel kell szembenéznünk, mert a tények azt mutatják, hogy ilyenkor is találhatunk analógiákat" (51). Más irányú elméleti konzekvenciák körvonalazódnak az *„Élet s halál együtt mérendők"* c., Ady két témakörét (a halálról szóló és a vallásos verseket) bemutató tanulmányban. A szerző itt egyaránt vitatkozik a témát s a mögötte munkáló élményt bagatellizáló, a vizsgálódásból legszívesebben kiiktató irodalomfelfogással, és azzal az egyszerűsítő, rendszerező merevséggel, amelynek rejtett alap-

tétele szerint „a mű egyetlen élményből vagy egyetlen témából formálja tartalmait" (191). A nagy témák örökös „beolvasztóképességéből" indul ki, de nem a tematikai szempont radikális visszaszorítása felé halad, hanem a „tartalmi változatokat, a beolvasztás variánsait" elemezve rekonstruálja a választott témák „eszmei gazdagságát és mélységeit" (192).

A bő anyagismeret, a történeti és elméleti fölkészültség egyensúlya, a hazai jelenségeket világirodalmi távlatban szemlélő széles látókör jelentős feladatok megoldására képesíti és jelöli ki Kovács Kálmánt, de épp e feladatok és lehetőségek felől nézve hiányok, megoldatlan kérdések, felemás koncepciók is föltűnnek kötetében. Néha már a témaválasztás túlságosan aszketikus, önkorlátozó, eleve megakadályozza a nagyobb összefüggések föltárását vagy akár az újraértelmezés, átértékelés merészebb gesztusát. Tompa életművéből a mondafeldolgozásokat emeli ki, melyekről pedig maga is leszögezi, hogy „menthetetlenül elavultak", elkedvetlenítik a mai olvasót; a Gyulai-fejezetben kitűnően analizál kevéssé jelentős, a későbbi, érettebb mű előzményeként számon tartott kísérleteket, de a tárgyához tartozó, s mint mondja, „szinte teljesen elfeledett" *Jó éjszakát!* c. elbeszélés értékeit éppen csak jelzi, elhalasztva a részletes elemzést. Tompáról vagy Gyulairól szóló monográfiában persze helyük volna (helyük lesz) az efféle alapos bevezető fejezeteknek, de a folytatástól elszigetelt közlésük miatt a pedagógiai (módszertani) tanulság, pl. az adaptáció-elemzés mikéntjének mintaszerű bemutatása most még fontosabbnak és érdekesebbnek látszik, mint az irodalomtörténeti hozadék. – Nem mindig hézagtalan az elméleti tétel (vagy az előre meghatározott modell) és az elemzésre választott mű illeszkedése. A modern realizmus képlete néha inkább rávetül az anyagra, ahelyett hogy szervesen következnék, mintegy kinőne belőle. Németh László *Gyász* c. regényének korszerűségét fölösleges volna vitatni, az az érvelés azonban, amely Kurátor Zsófi pszichológiáját „nagyívű, kauzális fejlődésrajzra" és „a lélek illogikus vergődésének" mozzanataira (289) osztja föl s az utóbbiakat Dosztojevszkijhez, Prousthoz hasonlítva a modernség megkülönböztető jegyeihez sorolja, erőltetettnek, mesterkéltnek hat; olyan „zárt, nem változó állapotai", amelyekben nem fejlődik, csak „egyszerűen *viselkedik* a lélek" (288), a Tolsztoj-hősöknek is vannak. Álmok, képzelgések, kitalált történetek az ő fejlődésrajzukat is megszakítják és színezik, de az ilyesfajta lélekábrázolás értékét nem növeli, ha mindenáron specifikusan XX. századi tendenciák megnyilatkozását látjuk benne. Még kevésbé meggyőzően tér vissza ez a szkéma a Darvas-emlékezésben, ahol a Törökverőről olvassuk: „szépen egyesíti a mélyből feltörő hős fejlődésrajzát és a modern lélektani konfliktusokat" (311).

Napjaink irodalmához közeledve egyébként már nem annyira a realizmus és a modernség összebékítése, inkább olykor e fogalmak túlélezett szembeállítása és értékjelző funkciójú szerepeltetése kelthet vitát, leginkább a „szomszédos tájakról" hírt hozó, a határainkon kívüli magyar irodalmak világába kalauzoló kritikai esszékben. Sinkó Ervin „realista művészetének nagy nyilatkozását" (395), a *Tizennégy nap*ot olyan megemelt jelzők és hasonlatok minősítik („Csak zenében találkozhatunk hasonló megoldással", „E kivételes művészettel megírt regény csak Déry *Befejezetlen mondat*ához hasonlítható", 397, 398), amelyeket valódi kvalitásai ellenére sem érdemel meg; Majtényi Mihály regényei s főként Fehér Ferenc költészete kapcsán – mindkét esetben kontrasztként s kissé torzítva – fölvillantja Kovács Kálmán a mai jugoszláviai magyar irodalom európaiságra áhítozó, avantgarde gesztusokat kipróbáló másik irányzatát, de csak hogy még határozottabban szavazzon annak a társadalmi és emberi funkciójához ragaszkodó, közösségi lírának a képviselőire, „amely mindig fő ága volt a magyar irodalomnak" (366).

A „fő ág" vagy „fő sodor" veszélyes fogalma *Az abszurd létezés lírája* c. Pilinszky-esszében is visszaüt. „Nem futják be a szocializmus erei, nem egy új világ fő sodra hozta létre, hanem az élet határesetei, az elképzelhető legszélsőbb helyzetek élményei" – jellemzi Pilinszky „másféle" költészetét, s ebben a leírásban sok igazság van, akárcsak a kritikus mérsékletet és megértést sugalló intésében, hogy „Kár lenne . . . olyan normákkal pálcát törni fölötte, amelyek nyilvánvalóan idegenek tőle" (337). A tolerancia, a tárgyilagosság, az esztétikai érzékenység diadalaként a tanulmány számos értékes megfigyelést, lényegre törő gondolatot tartalmaz, mégis megszólal benne egy másfajta líraeszmény számonkérése, egy olyan hiányérzet, amely a világ egyetemesebb tükröztetését, a költészet „teljességét", „az élet kivételesen intenzív líráját", sőt az „önmagával és a világgal való harmóniát" várja és keresi, s nemcsak komoly kritikai aggályok jelzéséhez vezet (ez joga és kötelessége a bírálónak), hanem Pilinszky világának némi átfestéséhez, a belső összefüggéseket és arányokat a koncepció

kedvéért megmásító interpretációhoz is. A „lágerélményekről, a fogolytáborok borzalmairól" szóló versek nyomatékos szembeállítása az életmű többi részével egyfelől időrendi tévedéssel kapcsolatos (a negyvenes évek nagy „antifasiszta" verseit a tanulmány egy évtizeddel későbbre datálja, vö. 357), másfelől filozofikus, ontologikus rétegük halványításával, háttérbe szorításával jár együtt, olyan egyoldalú kommentárral, amely szerint „A költő a konkrét élmény szintjén marad, az emléket részletezi, szinte a láttatás, a festés a célja, nem valamiféle egyetemes élettörvény kifejezése" (358). Talán nem egészen független ettől a szemlélettől az az aránytévesztés sem, amely az esszének némely folyóiratok szerepére vonatkozó sommás megállapításaiban tükröződik; aki nem sajnál időt és fáradságot a *Magyarok* c., mégoly sajátos szerepű orgánum történetének földolgozására, attól azért meglepőnek és igaztalanul fölényesnek hat, ha az *Ezüstkor*t, az *Új Hold*at (így!), a *Vigíliát* bizonyítás, indokolás és differenciálás nélkül „a magyar líra évszázadok óta vállalt feladataitól" távol álló, „rövid életű vagy epizódikus jelentőségű" folyóiratokként aposztrofálja (vö. 337–338).

Végezetül néhány szót a kötet kiadói gondozásáról. Meglehetősen sok benne a sajtóhiba, éspedig a megtévesztő, értelemzavaró fajtából; a Pilinszky-tanulmányban pl. mondaképződés helyett mondatképződés, a Jelenések VIII. 7. verscím első szava helyett Jelentések áll, Szabó Lőrinc Kalibánját C-vel (de azért á-val) írják stb. Ha a szerző véletlenül elvéti egy latin kifejezés fordítását (pl. 40) vagy valamely kronológiai figyelmetlenséget követ el (pl. Kodolányi Pogány tüzek c., az augsburgi vereség után játszódó történelmi regényét a 8–9., sőt a 7–8. századba utalja, vö. 276, 281), akkor bizonyosak lehetünk benne, hogy az elírás szerkesztői korrekció nélkül kerül át a könyv szövegébe. Ahhoz kénytelenkelletlen hozzászoktunk, hogy az irodalmi tanulmánykötetek névmutató nélkül jelennek meg, ezúttal azonban még a keletkezés évét is hiába keressük a tanulmányok után. A megbízható dokumentáció, az adatoknak utánanéző precizitás könnyedebb esszégyűjtemények, népszerűsítő kiadványok szerkesztőitől is joggal elvárható, Kovács Kálmán esetében ráadásul rangos tudós, új eredményeket is hozó analitikus munkát ért utól a kiadói nagyvonalúság és fölény.

Csűrös Miklós

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: PANNÓNIÁBÓL EURÓPÁBA

Bp. 1975. Gondolat K. 331 l.

A kötet címlapját díszítő magyar *Dante Kódex* Vergiliust és Dantét új vizek felé repítő miniatúrája és a szerencsés címválasztás, *Pannóniából Európába* jogosan keltheti fel a legszélesebb olvasóközönség érdeklődését. Aki emellett régóta figyelemmel kísérte a szerző régi magyar irodalomhoz fűződő másfél évtizedes vonzódását, italianisztikai stúdiumait és a hasonlóan nagy múltú, mindvégig friss publicisztikai és kritikai tevékenységét, joggal remélhette, hogy az utóbbi évek szakfolyóiratokban megjelent tanulmányait összegyűjtő kötet sikerrel tudja életre kelteni a régi magyar irodalom legkisebb töredékeit és adatait is, mely révén a múlt valóban „megteremtett, átlelkesített és esztétikailag élvezethez kezesített lesz."

Kovács Sándor Iván válogatott tanulmányaiban „az utazási irodalom kutatójaként" Janus Pannoniustól a Bethlen fiúk utazását elbeszélő *Ulysses Pannonicus*ig a magyar „bujdosó–peregrinusok" tevékenységében kívánja felmutatni azt a szellemi tájékozódási irányt, melyben „Magyarország és Európa egymás mellé rendelése. . . nemcsak távolságot és törekvést, de állapotot is jelöl, a befogadás helyzetét, az utazást jelenti." A magyar késő reneszánsz utazási irodalom – mutatja ki a szerző – nem köthető a dantei Ulysses epizódban megnyilvánuló reneszánsz-romantikus kalandizgalomhoz, sem a kuruc költészethez, melyben a Balassinál érződő bujdosás motívumot már „a valóságos történelmi-politikai meghatározottság váltja fel". Kovács Sándor Iván annak a kornak műveltségét kutatja, melynek képviselői „konszolidált tudósutazókká" szelidültek, maga az utazás pedig tudománnyá, művészetté lett, és ilyen érdeklődése folytán a kötet valóban hézagpótló jelentőségű, mert nálunk mindeddig nem került sor az utazási irodalom esztétikai szempontú összegzésére, mely valóban hozzájárulhatna a régi magyar irodalom és műveltség általa annyira óhajtott közkinccsé válásához.

A kötet meglehetősen egységes képet mutat: a *Várad–Velence–Medvevár* című nyitótanulmány

a *Búcsú Váradtól* elemzéséből kiindulva ragyogóan készíti elő a búcsú-versekkel kezdődő, a *Justius Lipsius és a magyar késő reneszánsz utazási irodalom* c. tanulmányban gazdagon összefoglalt magyar utazási irodalom elemzését, melyet a kötet gerincét képező két nagy pályakép, *Szenci Molnár Albert utazás emlékei, Szepsi Csombor Márton és a változatos Európa* (a kritikai kiadás előszava) követ. A *Dante* és a *József Attila* dolgozat is beleillik végső soron ebbe a környezetbe, hisz a korábban csak olasz nyelven publikált tanulmány érdekes adalékokkal gazdagítja a központi anyagot jelentő „tudós leírások" elemzését, míg a nagy szocialista költő régi magyar irodalmi élményei feltárására vállalkozó dolgozat igen szép példáját adhatja a szerző két alapgondolatának, hogy „múltszemléletünk mindig a jelen függvénye", valamint, hogy „ajánlatos olykor éppen a jelenből indítani: József Attilából magyarázni Csáti Demeter énekét Pannónia megvételéről". Az, hogy a kötet egysége néhol megbomlik, elsősorban nem e tanulmányoknak, hanem annak a következménye, hogy a szerző nem volt elég következetesen szigorú önmagával szemben, illetve mert úgy vélte, ha az átlag olvasó számára „olvasmányos" részeket iktat tanulmányaiba, ezáltal „elviselhetőbbé" teszi a „fő tételt bizonyító aprólékoskodást" (10. l.), ám ezáltal épp a kitűzött cél ellenkezőjét érte el, a „filológiai esszé" megvalósítása helyett az alapkoncepció széttördeléséhez jutott el. Így a két különálló Janus Pannonius tanulmány vegyítése a fő gondolatok elsikkadásához vezet, amit a szerző tovább tetéz Simon István talán nem egészen ideillő víziójával, melyben „Janus Pannonius és Radnóti Miklós végzetes szekere között vonul az egész magyar irodalomé." Hasonlóképp kár volt átmenteni e kötetbe az Élet és Irodalom hasábjairól egyetemi tanárainak adózó személyes hangú vallomását *(Janus Pannonius magyar századai)*, és úgy véljük, némileg felesleges volt az egységes Dante tanulmányba beiktatni a *Balassi „égő fa" hasonlatától Juhász Ferencig* című alfejezetet, hiszen a szerző is elismeri, hogy az „égő fa" hasonlat „ősforrása" igaz, lehet Dante is, de „a lángok között megnedvesedő zöld venyige látványa éppúgy lehet személyes megfigyelés, mint százados természeti tapasztalat tudatosítása." (61. l.). A szép kötet másik hiányossága, hogy szerzője nem mindig vállalkozik érdekes feltételezéseinek filológiai bizonyítására (olvasta-e Bornemisza Janust vagy Dantét, milyen mély volt Balassi vagy Pázmány Dante ismerete, valóban „kedvelt útikalauza" volt-e az *Europica varietas* az Angliában megforduló magyar puritánoknak stb.), melyek így többnyire a kérdésfeltevés szintjén maradnak. Érdekes lett volna Szenci Molnár Albert szótára római anyagának és a forrásoknak egybevetése, a Magyarországra került Szepsi Csombor anyagot tartalmazó lengyelországi kolligátum alapos könyvészeti feldolgozása is, és úgy érezzük, hogy a *Búcsú Váradtól* elemzése továbbra is adós maradt a vers forráskritikai feldolgozásával és „műfajtörténeti bemérésével". Továbbra is kételkedünk abban, hogy Janus Pannonius lenne Adynál *Mátyás bolond deákja*, és a szerzővel együtt kérdezzük, hogy „nem tulajdonítunk-e túlságosan fontos szerepet Marcellus utazásai leírásának. . . nem mi vetítünk-e a dicsőítő költeménybe verses utirajzot?" (32–33. l.). A *Dante magyarországi ismeretéről* írt összefoglaló tanulmányt is a feltételezések nagy száma jellemzi, melyek a szerzőt arra a végkövetkeztetésre indítják, hogy Dante „törvényszerűen" Balassival és „a reneszánsz legnagyobb magyar lírikusa környezetében lép be a magyar irodalomba" (58. l.), annak ellenére, hogy ezt követően idézi Szauder József meggyőző és bizonyított tételét, hogy a nagy olasz költőt „a preromantikus erjedés. . . az ízlésváltozás hulláma vette hátára Magyarországon éppúgy, mint Európa-szerte."

A kötet egyik legérdekesebb és legmélyebb tanulmányának fő kérdése, hogy utazó volt-e egyáltalán Szenci Molnár Albert, és naplója valóban az utazási irodalom körébe tartozik-e. Kovács Sándor Iván a Dézsi-féle naplóátírást követve meggyőzően mutatja ki, hogy a diárium svájci és itáliai fejezeteit valóban útinaplónak tekinthetjük, és hasonlóképp a szótár olasz szócikkeinek magyarázatai önálló városleírásoknak felelnek meg. A Szenci Molnár Albert által meghirdetett „hasznosság-program" első következetes megvalósítójaként mutatja fel a szerző Szepsi Csombor Mártont. Talán ebben az írásban mutatkozik meg legmélyebben a régi magyar irodalom iránti szeretete és mély anyagismerete. Valóban mindent tud kedvenc szerzője életéről, a gdański protestáns iskola működéséről, könyvtáráról, tanári karáról. Wittman Tibor tanulmányára építve meggyőzően bizonyítja az „együttmozgást" Szepsi Csombor életműve és a korabeli politikai események között, hogy miként kötődik az *Eurpica varietas* Bethlen Gábor politikai koncepciójához, művelődéspolitikai célkitűzéseihez. Az egész kötetnek talán legelmélyültebb része, amikor a szerző ráérez, hogy az útikönyv – éppúgy mint Szenci Molnár Albert naplója és zsoltárfordításai – tele van hintve magyar tájakkal és városnevekkel. Hasonlóképp

érdekes, mély tanulságokkal jár a *Magyar versek* elemzése és Szepsi Csombor utóéletének taglalása, melyben a szerző egészen Illyés Gyula *Oroszországáig* jut el, bár azt már bizonyos mértékű publicisztikai túlzásnak tartjuk, hogy Szepsi Csombor szerény művében a haladás és nemzet programja éppúgy összefonódott volna, mint a megvalósult szocializmus példáját felmutató Illyés Gyula-i műben (245. l.).

A publicisztikai stílus és az irodalomtörténeti elemzés keveredésére, a fokozott „olvasmányosságra" való törekvés csapdáira figyelmeztet a kötet zárótanulmánya, melyben az igen értékes téma *Csáti Demeter éneke Pannónia megvételéről József Attila értelmezésében* szinte teljesen háttérbe szorul a József Attila-i életrajz már-már ellenőrizhetetlen epizódjainak szövevényeiben és a korábbi kritikusokkal és ellenfelekkel való hadakozásban. Most nem vállalkozhatunk a tanulmányban „vitán felülinek" vélt adatok megkérdőjelezésére, csak arra az egész kötetre jellemző fogyatékosságra szeretnénk utalni, hogy miközben a szerző fél, hogy a túlzott dokumentálással olvasóit a „filológia gályapadjára" láncolná, az olvasmányosság céljából sokszor személyes élményei részletes elmesélésébe kezd (kutatóktól kapott levelek és emléktábla-szövegek betűhív közlésétől pozitivista irodalomtörténészek kifigurázásáig), mely a József Attila-tanulmány tükrében épp az ellenkező eredményre vezet, nem az olvasmányosságot segíti, hanem megtöri az eredeti logikai vonalvezetést és mellékvágányokra juttat, pedig a kitűzött feladat valóban kitűnő alkalom lehetne a régi és új szerves kapcsolatának érzékeltetésére.

Kovács Sándor Iványnak megvan az az igazi tudós elhivatottsága és elmélyültsége, melynek birtokában nincs szüksége kutatásait „az esszé olvasmányosságával... elviselhetővé tenni". Tanulmánykötetében és az azóta megjelent tanulmányai között is épp azok nyújtják a legélvezetesebb olvasmányt, az elfeledett értékek felfedezésének örömét, melyekben nem a polémia vagy a népszerűsítés, hanem a régi magyar irodalomhoz való közeledés komoly szándéka vezeti, ez lehet csak egyedüli útja a régi magyar irodalom közkinccsé tételének, melyben igen komoly szerepet tölt be Kovács Sándor Iván legutóbbi kötete és irodalomtörténészi munkássága.

Sárközy Péter

SZÉLES KLÁRA: REVICZKY GYULA POÉTIKÁJA ÉS AZ ÚJ MAGYAR LÍRA

Bp. 1976. Akadémiai K. 259 l.

1. Az amúgy sem szegény Reviczky-szakirodalom egy olyan új monográfiával gazdagodott, amelynek sajátos, megkülönböztető vonása a módszertani újítás. Jól kivehető ez a kötet mindkét szférájában: az analitikus leírásokban és a fejlődéstörténeti szintézisben is. A nyereség persze nemcsak módszertani, hanem témabeli is: Reviczky költészetének más megvilágításba való helyezése. Különben a kötet érdekessége nemcsak abban áll, amiben újat ad, hanem – mint látni fogjuk – abban is, ahogyan ezt adja.

A szerző, Széles Klára már eddig is több tanulmányával bizonyította az új iránti fogékonyságát. Kiemelkednek ezek közül a Reviczky-kötete felé közelítő elemzéselméletek (pl. *A Kassák-vers szerkezeti vezérelve* 1971; *Kísérlet egy műelemzés-modell felállítására* 1972), valamint a történetiséget tárgyaló, sok problémát felvető dolgozatai (pl. *A modern líra születéséről* 1970; *Műközpontúság és történetiség* 1971). Ezek biztosították azt az alapot, amely nélkül aligha lehetett volna ma Reviczkyről újabb monográfiát írni.

Mindezt mint célt és feladatot Széles Klára a kötet előszavában (valamint a kötetben nem közölt, 1972-ben megvédett, azonos témájú kandidátusi értekezésének egészen részletes bevezetőjében) határozottan meg is fogalmazza. A tárgy (Reviczky költészetének elemzése, fejlődéstörténeti helyének kijelölése) körvonalazása mellett a szerző arra is utal, hogy dolgozata kísérlet (az itt egy elméletet jelentő) „poétika" előtérbe helyezésére, „egyetlen rendszerezési elv következetes alkalmazás"-ára, sőt ennél is tovább megy, és a minket leginkább érdeklő módszertani kérdést így világítja meg: „A Reviczky-költészet anyaga próbája lesz egy poétikai vizsgálati módszernek" (10.) Ezek után érthető, hogy ismertetésemben szintén Széles Klára módszeres alapelveinek és alkalmazásának az értékelését kell elsődleges feladatnak tekintenem.

2. A Reviczky-kötet legfontosabb metodológiai kérdése kétségkívül az irodalomtörténeti monográfia szinkronikus és diakronikus dimenzióinak a viszonyára vonatkozik. Mint oly sokszor máskor, ez esetben is a nyelvelmélet megelőzte az irodalomtudományit, és elfogadhatóan rendezte a nyelvtörténeti kutatások számára a szinkrónia és a dikrónia egybehangolását. Lényeges alapelvvé vált az, hogy a kronológiailag egymást követő szinkronmetszetek alapján lehet a változás fő irányát, a fejlődést megragadni és leírni. Ezt hasznosította a történeti poétika és a stílustörténet is, ahol sok eljárás tisztázása mellett az egyéni stílus történetére vonatkozóan még a stilisztikai ontogenezis és filogenezis fogalmát is bevezették (MNy 1971, 285–286).

Az irodalomtudomány idevágó eredményeit egy külön tanulmányban (Kritika 1971. 11. sz.) összegező Széles Klára monográfiájának tárgyát a szinkronikus és diakronikus módszer egyeztetésében látja, azaz az egyes Reviczky-művek elemzését és az irodalomtörténeti folyamat vizsgálatát egy egymást kölcsönösen kiegészítő, feltételező viszonyszintre akarja állítani, és ezt is azért, hogy Reviczky költészetének belső, sajátos összefüggéseit ki lehessen tapintani. Lényegében három egymásra épülő síkot különít el: (1) az egyes művekét, (2) az életművét, (3) az irodalomtörténeti folyamatét (úgy, hogy e két utóbbira is találtatni lehetne a már említett stílustörténeti ontogenezis és filogenezis fogalmát).

Különben Széles Kláránál mindhárom sík, tehát nemcsak az egyedi mű, sajátos felépítésű szerkezet, önnálló rendszer. Hogy az egyes művek közül melyiket és milyen mértékben tárgyalja, azt a másik két sík belső viszonyaival való összefüggései szabják meg. Érvényes persze az összefüggés fordítottja is, hisz az egyes művek elemzéséből építi fel, vagy ahogy a szerző állítja, „építi újra" a Reviczky-életmű és az irodalomtörténeti folyamat belvilágát. Egyiket tehát a másik segítségével próbálja meg poentírozni. Emiatt a szerző nem extenzív, hanem intenzív teljességre törekszik. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy tipizál: a teljességet képviselő részleteket típusokba sorolja. Reviczky műveinek egy-egy típusa az életmű, illetőleg az irodalomtörténeti folyamat valamelyik stádiumának felel meg. Így aztán az egyik sík statikus minőségét a másik sík dinamizálni tudja, s a szerző a statikus viszonyok szinkronikus leírását diakronikus vizsgálattá fejleszti.

3. Az említett elveknek megfelelően Széles Klára Reviczky költészetének háromféle verstípusát különíti el: (1) a Reviczky-dalt, (2) a Példázatot, (3) az Elmélkedést. Az elemzés szintjén meggyőző részletezéssel és konkrétizálással leírja mindhárom verstípus sajátos vonásait, belső változatait, átmeneti formáit, majd szintézisként külön-külön megrajzolja mindhárom csoport belső fejlődési vonalát, elsősorban kibontakozásuk menetét, ami aztán a későbbi egyénítések és értékelések természetes kerete lesz.

A kifejtett elvekből is következően a szerzőt leginkább a költészet korszerűsítési folyamatai érdeklik. Reviczky verstípusaival érzékelteti és bizonyítja is, hogy bennük mit őrzött meg a hagyományos formákból, de még inkább azt, hogy hogyan jutott túl az átvett költői örökségen, és hogyan haladt a korszerűbbet jelentő „belterjesebb" formák felé, amelynek jellemzésére rendszerint a költői szerepjátszás, a személyi megnyilatkozás és az elalanytalanodás vizsgálatából fakadó következtetéseit használja fel szempontként. De nem téveszti szem elől Reviczky „makacs konzervativizmus"-át sem, és ezért állítja összegezésként, hogy a Reviczky-dal lényegében „azzal tör utat, amivel eltüntet" valamit (106). Elsősorban a vers anyagát, tárgyát tünteti el, hogy aztán hangulativá változtassa a tárgyiast, és hogy a hanghatásokat állítsa előtérbe.

A költészet modernizálásának a vizsgálata lényegében egyénítés is, és mindkettő (a folyamat és az egyénítés) az értékkategóriák felállításának dinamikus alapja. Jól kivehető ez például abból, hogy a rangosabb Reviczky-daloktól halad a jellegtelenebb Elmélkedések felé, valamint a Reviczky-dalok verstípusait képviselő kategóriák megnevezéseiből is. Az átmeneti formákra, felemás szerkezetekre utaló kategóriák értéksorrendje a következő: (1) egysíkú dal, (2) a vers-alany egyoldalúsága, (3) az érzelmi elemek felszínessége, (4) epikus elemek a dalban, (5) közeledés a remekhez, (6) az egységes szerkezetű remek.

Bár az értékkategóriák felállításának alapjául az eléggé egzaktan, tehát a kevésbé szubjektíven vizsgálható szerkezetek szolgálnak – és ez így már önmagában véve is nagy eredmény –, mégis mintha vitatható részlet így is maradna, főleg a „remek"-nek nevezett kategóriába való besorolásban. Nem azért, mert például „lehetséges csúcs"-nak tartja az *Altatót* (102), hanem mert több szempontból is mintha nagyok lennének az értékbeli különbségek az *Altatóval* vagy az *Osztályrészemmel* egy értékcsoportba került versek között. Példaként talán nem is a *Futó időt* kellene mondanom, hanem az ennél kevésbé vitathatóan gyengébbeket, és hogy mégis ezt említem meg, annak lényegében az az oka, hogy

erről a különben sok szempontból jól sikerült vers szerkezetéről, az értékelés fő szempontjáról maga Széles Klára jelenti ki, hogy „az utolsó szakasz el is maradhatna" (101).

4. A szerző a költészet modernizálásának folyamatát, és tágítva a kört, az egész idetartozó történeti folyamatot igen elmélyülten vizsgálja. A tanulmányozás szempontjai és még inkább a megfigyelt jelenségek nagyon változatosak. Mint stílustörténész, némileg érthető önzéssel mindebből a folyamatok egyik részének, a legtöbb dolgozatban elhanyagolt stílusnak a fejlődéséről mondott részleteket emelném ki. Kevés olyan irodalomtörténeti monográfiát ismerünk, amely ilyen mértékben foglalkozik stiláris jelenségekkel. És ez – bármennyire is furcsán hangzik – épp egy Reviczky-monográfiában látszik fölöslegesnek, hisz Komlós Aladár és Mezei József munkáiból eddig is sokat – minden esetre jóval többet, mint más írók esetében – tudtunk arról, hogy lényegében mi Reviczky stílustörténeti helye.

Széles Klára azonban új mozzanatokra, még nem tárgyalt összefüggésekre hívja fel a figyelmet, és a már fentebb említett módszerbeli újdonságok következtében sok mindent sikerül más megvilágításba helyeznie. Így például, bár először némileg meglepett, és ha nem is volt mindenütt teljesen meggyőző, mégis úgy érzem, a szerző végül elfogadhatóvá tudta tenni azt az észrevételét, hogy közvetlen kapcsolat mutatható ki Reviczky és az almanach-líra között, és hogy ezen át a szentimentalizmus közvetett hatását is feltételezhetjük. És elfogadható az is, aminek néha épp az ellenkezőjét állítottuk, hogy Reviczky végeredményben „formaőrző", hisz valóban a hagyományos formákat veszi át és viszi tovább, és csak ezen belül figyelhetni meg, hogy hogyan újít a versforma lazításával. Végül ugyancsak stílustörténeti szempontból külön nagy érdeme a szerzőnek, hogy több oldalról is megközelítve, kitért a retorikus formák jelentőségének a tárgyalására. A századvég átmeneti jellegű költői stílusában megerősödtek a retorikus formák. Erről mint sajátos jelenségről a szakirodalomban alig esik szó. Széles Klára vizsgálódásai körébe vonja. Igaz, inkább retorikus költői szerepről vagy a dikció ünnepélyességéről beszél, kevésbé magukról a retorikus kifejezési formákról és főleg ezek akkori stílustörténeti szerepéről, mégis megállapításai egy nagyon fontos fejlődéstörténeti mozzanatra hívják fel a figyelmet.

A könyv minden más stílustörténetre vonatkozó részlete beleágyazódik a szerzőtől megrajzolt általános fejlődési folyamatba. Emiatt nincs miért külön részleteznünk őket.

5. Széles Klára Reviczky-kötete új szempontú irodalomtörténeti monográfiát képvisel. Ebben áll elméleti jelentősége, ebből fakad kísérleti jellege. De maga az ezen az új alapon bemutatott Reviczky-kép is – a más megvilágítás miatt – sok újat tartalmaz. Nagy érdeme a szerzőnek az is, hogy a módszertani újjal nem hivalkodik, hanem mintegy elrejti, beleépíti a kötet szerves egészébe. És mindig csak annyit hasznosít az újból, amennyi a tárgyalás szempontjából releváns. Mindezzel követésre méltó jó példát mutat.

Szabó Zoltán

RÓNAY LÁSZLÓ: HŰSÉGES SÁFÁROK

Bp. 1975. Szépirodalmi K. 481 l.

A *Hűséges sáfárok* a hűség könyve. Legnagyobb erénye a következetesség. Ez *Az ezüstkor nemzedéke* és a *Thurzó Gábor* monográfia után megjelenő tanulmánykötet változatlanul a *Nyugat* harmadik nemzedékének útját és alkotóit vizsgálja. A portrék és pályaképek nagyrészt az *Apolló*, a *Horatius Noster*, az *Argonauták* lírikusait, valamint a Vajda János Társaság és a *Korunk* antológiáiban induló íróit mutatja be.

A szerző a tanulmányokat három fejezetre osztotta: A *Kortárs Héroszok* című azoknak az íróknak a portréit találjuk, akik „vitathatatlanul irodalomtörténeti mértékkel mérhető teljesítménnyel gazdagították irodalmunkat." A *Két távoli bolygó* című kisebb egység a legjelentősebb újkatolikus költőkkel, Sík Sándorral és Harsányi Lajossal foglalkozik. Végül, a *Perben a halhatatlanságért* című fejezet a harmadik nemzedék nagyrészt még ma is élő tagjait fogja össze. E hármas beosztás meglehetősen önkényes, mégis a kötet egyik pozitívuma arányos szerkesztése. A portrékat annak a két folyóiratnak a vizsgálata fogja közre, melyek a tárgyalt alkotók műhelyei is voltak. A kötet a *Magyar Csillag* ismertetésével

indul, kiemelve elsősorban annak hagyományőrző jellegét, a „szekértábor", az irodalmi egységfront megteremtésének igényét. A zárótanulmány az *Ezüstkor* vizsgálatával foglalkozik, s lényegében a szerző első kötetének vázlata, illetve összefoglalása. Míg e két írás mintegy keretet alkotva vizsgálja az alkotók nemzedéki-, műhelycsoportosulásait, addig a portréknak szinte a felező pontjában elhelyezkedő legjelentősebb tanulmány, *Az antikvitás újraszületése* a harmincasnegyvenes évek költészetének deákos, bukolikus vonásaival foglalkozik. Irodalomtörténetírásunkban először térképezi fel ilyen alaposan huszadik századi líránk klasszicizálódásának folyamatát. E folyamat első állomásaként Illyés *Nehéz föld* című kötetét tekinti, és legjelentősebb produktumainak a *Horatius Noster* és a *Pásztori Magyar Vergilius* című antológiákat tartja: Ez antológiák szerzőinek, fordítóinak (Radnóti, Vas, Hajnal Anna, Takáts Gyula, Jékely Zoltán stb.) műhelyei az *Apolló* és az *Argonauták* voltak. Rónay helyesen látja, hogy a bukolikus természetélmény ösztönös védekezés volt ekkor a világ embertelenségével szemben, s hogy ez ösztönös idillikus-bukolikus magatartásnak csak keveseknél van politikai tartalma is. Rónay részletesen elemzi a kor polgári gondolkodásának, védekezésének egyik sokat vitatott útját, a humanizmuskutatást – Waldapfel Imre, Kerényi gondolatait – rámutatva azonban arra is, hogy „a humanizmuskutatás és a költészet szintézisének megteremtése egyre késett." A szerző e tanulmányában is hangsúlyozza e lényegében a filológiában megnyilvánuló áramlat jelentőségét, kiemelve németellenességét és harcos humanizmusát. A filológia és a költészet e szintézise számunkra végső soron két szempontból jelentős, egyrészt, mivel a bukolikus-idilli természeti-költészet megújhodását jelentette, másrészt, mivel a műfordítás történetében is új korszakot nyitott – a legnagyobbak, Radnóti, Vas, Jékely költészetét gazdagítva, színezve így. Színező, s nem meghatározó volt tehát a szerepe a legnagyobbaknál, és döntő, szinte séma-szerű a kisebbeknél.

Rónay a fenti három tanulmány archimédeszi pontjaiból kiindulva, ezekhez igazodva és visszatérve huszonegy pályaképet vizsgál azonos szempontok, elvek alapján. Ezek közül terjedelmileg, de tanulmányírói eszköztár tekintetében is legjelentősebb a Vas István-tanulmány. Benne megtaláljuk a többi pályakép legjellemzőbb sajátságait is. Így e pályák egyes állomásainak, gyökérzetüknek azonosságát, a kassáki avantgarde-dal való szakítást, Illyés, Füst hatását, az antik idill, a romantikus ihletés jelenlétét stb. Vas István azonban sokkal nagyobb költő annál, hogysem ezekbe a gyakran igaz, de az egyes pályaképekben megismétlődő általánosságokba beszorítható lenne. Rónay elsősorban líraiságának összegző számvetésre törekvő jellegét emeli ki, feltárva közéleti motivációit is.

E tanulmány, miközben igen alaposan tárgyalja Vas költészetét, rámutat ugyanakkor a pályaképek gyengéire is. Rónay az egyes oeuvre-ök megrajzolásánál figyelmét a pontosság, a precízebb konturok kedvéért néha csak magára az életműre irányítja, s bár a tágabb szempontokat mellőzve, mégis teljes szemléleti harmóniát, egységet teremt. Ő is többször úgy érzi azonban, hogy a zárt pályaképet „kitekintésekkel" kell hitelesítenie, megalapoznia. Így esetenként és esetlegesen a tanulmányoktól teljesen különálló betétekben, tartalalomjegyzékszerűen találkozunk például a Vas-pályaképben mintegy fél oldalon az 1945-ben induló lapok felsorolásával (304. l.), vagy a Forgács Antal tanulmányban néhány sorban a harmincas évek történelmi körülményeivel. (257. l.)

Mondottuk, Rónay legnagyobb erénye a hűség. Hűség nemcsak a választott korhoz és irányzathoz, de önmaga módszereihez, gondolatmenetéhez is. A kötet költői pályaképeinek – legszívesebben esszéknek nevezném őket, ha tudományos apparátusuk, s egzaktságuk is nem haladná meg e műfaj követelményeit – nagy része biografikus bevezetéssel indul. Különösen gyakran találkozunk e lírai, pszichológiai hátterű megoldással a kisebb jelentőségű költők bemutatásánál. E bevezetések egy része a szülőföld, az indító táj jelentőségét emeli ki. Így hangsúlyozza például Rónay Forgács Antalnál Bicske, „a város pereme", Takács Gyula esetében joggal Somogy, vagy Kálnokynál a nyomasztó kisváros jelentőségét. Gyakran találkozunk e tanulmányok indításainál azzal a rejtett koncepcióval is, mely a kezdet egy-egy életrajzi elemét, művészi momentumát, élményét meghatározónak véli az egész pálya vonatkozásában is. E szemléletre jellemző a Szentkuthy kapcsán feltett kérdés: „Melyik az a pillanat, amikor a művészetek iránt érdeklődő ifjúból író lesz?" Vagy az a szintén pszichológiai hátterű feltételezés, mely Radnóti költészetében az élet és halál oly szoros összefonódását a költő gyermekkorának tragikus mozzanataiban is keresi.

De nemcsak a tanulmányokat indító gondolatok, hanem a befejezések „hepiendjei", néhány mondatos morális igazságtevései is ugyanígy, határozottan, híven végigvitt irodalomtörténeti alapvetést, koncepciót bizonyítanak. Ez ismert

koncepciót Rónay Sík Sándor tanulmányában tételesen is megfogalmazza: „A művet és az embert természetesen nem lehet elválasztani. Ha szakadék támad a kettő között, az irodalmi értékelés szükségszerűen elveszti legfontosabb fogodzó pontjait." Ám, ha a műben elsősorban emberi, sőt morális értékeket keresünk, akkor ahhoz szilárd, etikus világnézettel és hűséggel kell rendelkeznünk. Ha az olvasó ilyennel nem rendelkezik, az egyes pályaképeket lezáró szentenciák inkább líraiságukkal, mint összegző tárgyilagosságukkal ragadhatják meg. Így többek közt a Forgács pályáját lezáró summázatot: „Életműve így is salaktalan vallomás egy emberségesebb, igazabb világ mellett. S ez teszi költészetét is maradandó értékké.", vagy a Takáts költészete kapcsán írt vallomást: „Ezek a versek a megőrzött hit és az emberi **teremtő**erőbe vetett töretlen bizalom kifejezése **révén** válnak igazán jelentőssé." – nem értékelhetjük többre az etikus hűség szép bizonyítékainál. Mindezek az idézetek, s az írásokban tükröződő igény: az egyes életművekben elsősorban a morálisan igazat, az etikusan szépet keresni – elsősorban a tanulmányok lírai hevületét, szépségét fokozzák, de a szkeptikusabb olvasó számára az életműveket nem minősítik.

A tanulmányokban tükröződő, elsősorban etikus értékrend azonban Rónaynál semmiképpen nem azonos a kritika elvetésével. Hiszen írásainak ihletett lírai szövetét sosem rikítóan, mindig mértéktartóan, de gyakran színezi a bírálat is. Így a *Magyar Csillag*-ban tükröződő népiségről például megállapítja, hogy „... elveszítette korábbi radikális színeit, s helyette az érték cszményét állította középpontba, szakítva a forradalmiság gondolatával...", és a talán kissé erőltetetten az *Ezüstkor* költőihez sorolt Jékely Zoltán költészetének méltatása mellett sem hallgatja el, hogy „... Zugliget című regénye lesz a példája annak, hogy a realitást nem lehet irreális módszerekkel és irreális világban megtalálni." Toldalagi kapcsán sem csak azt jegyzi meg, hogy „... valahogy ott ragadt régi őrhelyén", de azt is, hogy „a megoldásért nem szenved meg, olykor csak retorikusan zárja le a szenvedés élményét egy felfénylő könnyed képpel." Nincs igaza tehát Bécsi Katalinnak, aki szerint: „Rónay László parttalan áhitata azt eredményezi, hogy könyvében minden alkotó utólérhetetlen a maga nemében, azaz – mint sok irodalom óra lelkesen téves gyakorlatában – akiről épp szó van, az tulajdonképpen a legnagyobb." (Kritika, 1976/5.) Inkább arról van szó, hogy az a kritikusi mérce, mely a művekben csak másodsorban keresi a formai, esztétikai értékeket s az ideológiai principiumokat, az etikus tartást értékeli, eleve az ilyen kvalitású alkotókhoz és műveikhez vonzódik, s így ezek vizsgálatakor inkább hajlik a méltatás mint a bírálat felé. Ha e vizsgálat módszere és tárgya összecsengenek – mint e kötetben oly gyakran – akkor ez összeolvadásból, s a hűség pátoszából pontos, tárgyilagos, a művel való összeolvadás szerénységébe burkolt irodalomtörténeti felfedezések születnek. Elgondolkodtató módon e lírai azonosulás a prózaírók vizsgálatánál a legeredményesebb. Így Rónay valóban brilliáns módon tárja fel az ismét felfedezett Szentkuthy teljességre törekvő módszerét, ahogy „szüntelen ellentétpárokon, azok szintetizálásával és lebontásával építkezik." S talán nem tévedünk, ha észrevesszük, hogy Rónay ismeri fel először pszichológiai hátterű módszerével nemcsak azt, hogy Hevesi András és torz hőse, Turauskas azonosak, de azt is, hogy a méltatlanul feledett *Párizsi eső* „a magyar egzisztencialista regényírás egyik első kísérlete." Rónay könyve jól bizonyítja, hogy a szép, olvasmányos, s tegyük hozzá, a *Nyugat* esszéíró nemzedékétől átvett, s hű sáfárként megőrzött művészi stílus nem megy az egzaktság rovására, sőt segíti, elmélyíti azt.

Tanulmányait saját – Sík Sándor irodalomszemléletéről írt – soraival jellemezhetnénk legtömörebben: „... egy lehetséges megközelítési módnak mind a mai napig ez a legteljesebb rendszere." S ha talán Rónay megközelítési módszerével nem is tudunk teljesen azonosulni, mégis segítségével irodalmunk eddig feltáratlan területeihez jutunk közelebb. Könyve új adatokkal és szempontokkal gazdagítja azt a képet, amely a *Nyugat* harmadik nemzedékéről bennünk többek közt Vas István, Rónay György és Kenyeres Zoltán írásainak is köszönhetően az utóbbi években kialakulóban van.

Nagy Sz. Péter

*

Ruttkay László: Jeszenszky (Jessenius) János és kora (1566–1621). Bp. 1971. Medicina. 296 l.

A magyar humanizmus későbbi korszakának feldolgozásában még több a „fehér folt", mint a korábbiban. Ezért nyereség számunkra a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumnak és Könyvtárnak ez a kiadványa, melyben Ruttkay László, aki képzettsége szerint jogász, történészhez, irodalomtörténészhez illő szakértelemmel és alapossággal, sőt – mint az Orvostörténelmi Társulat egyik alapító tagja – orvosi ismeretekkel is felvértezve, dolgozta fel a késői magyar humanizmus érdekes alakjának életét és munkásságát. Sajnos, Ruttkay már nem érte meg munkája megjelenését. 1971-ben a Magyar Orvostörténelmi Társulat Jessenius-emlékülésén sem vehetett már részt, előadását más olvasta fel.

Jeszenszky (Jessenius) egy, a török elől külföldre, Wroclawba települt, Túróc-megyei köznemesi családból származott. Tanulmányait Wittenbergben, Lipcsében, majd Paduában folytatva lett előbb a szász választófejedelem udvari orvosa, majd a wittenbergi egyetem professzora, később a prágai egyetem rektora és császári udvari orvos. Orvosi gyakorlatot mindvégig folytatott, fő működési területe az anatómia és a sebészet volt. Emellett jutott ideje arra is, hogy filozófiai kérdésekkel foglalkozzék. Lelkes híve volt a páduai egyetem haladó orvosi nézeteinek, hűséges követője és terjesztője Vesalius tanításainak. Az ő példájára tartott nyilvános boncolásokat Wittenbergben, majd Prágában is, ami ebben a korban nemcsak tudományos érdem volt, hanem harcos állásfoglalás a tudományos kutatás szabadsága mellett. Magyar szempontból külön érdeklődést kelt az is, hogy a harmincéves háború kezdetén a cseh rendek a magát mindig is „eques Hungarus"-nak valló Jeszenszkyt küldték el a magyar rendekkel és Bethlen Gáborral tárgyalni. Ez a küldetés volt az oka tragikus halálának is: a fehérhegyi csata után huszonhat más, szintén jelentős hivatalokat betöltő és nagy műveltségű társával együtt ő is áldozata lett a győztes Habsburg-hatalom bosszújának.

Ez a monográfia azonban nemcsak Jeszenszky politikai szerepe és orvostörténeti érdemei miatt számíthat a magyar kultúra története kutatóinak érdeklődésére, hanem azért is, mert Jeszenszky egyik érdekes alakja a tágabb körben is elterjedő humanista gondolkodásnak, egyik fontos képviselője a korabeli világi értelmiségnek. A róla szóló, kiterjedt és alapos kutatásokon nyugvó, a korábbi külföldi tanulmányokat[1] felhasználó, azok megállapításait és értékelését sokszor helyesbítő monográfia sok érdekes adatot tartalmaz a társadalom e rétege munkásságáról, életviszonyairól, társadalmi helyzetéről. Ezek felhasználása, a kor más jelentős alakjainak körülményeivel való összevetése, azokból következtetések levonása azonban már további feladat.

Waczulik Margit

J. A. Blackwell: Rudolf of Varosnay. Fordította és a bevezető tanulmányt írta Varannai Aurél. Színháztörténeti Könyvtár 7. Magyar Színházi Intézet kiadása, Bp. 1977. 163 l.

A közel másfélszázados angol tragédia lapjait forgatva, első visszahatásként csodálkozást érzünk. Nem a történet hátborzongató volta a különös, végtére is, romantikus színműről van szó, inkább azok az indokok lepnek meg, amelyek éppen e művet vélték elengedhetetlennek a szegényes magyar színháztörténeti irodalom kiteljesítéséhez. Maga az elv nem kifogásolható: nézzük meg, mit látott egy, a múlt század első felében itt megfordult művelt angol a magyar életből?

Minden információnk amellett szól, hogy Blackwell szerette a magyarokat, beleélte magát – amennyire erre képes volt – gondolkodásmódjukba, színesnek, vonzónak látta itteni környezetét. Helyében egy nagy író biztosan remekművet alkotott volna, rámutatva az angol hagyományoktól eltérő véleményekre és szokásokra, s a teljesen más, mert más gazdasági tényezők meghatározta létformára. Szerzőnk azonban nem író volt, hanem mérnök, kereskedelmi vállalkozó és titkos ügynök. Státuson kívüli diplomata, akinek megengedték, hogy bizonyos irányban elkötelezze magát, majd visszahívták. Palmerstonnak küldött jelentései lehetnek a magyarságra nézve kedvezőek, de nagy politikai előre-

[1] Pick FRIEDEL: Johannes Jessenius de Magna Jessen... Ein Lebensbild aus der Zeit des dreissigjaehrigen Krieges. (Studien zur Geschichte der Medizin 15.) Leipzig, 1926. – SVOBODA, K.: Jana Jessenskeho Zoroaster. Listy filologickó 1922. – KRAL, J.: Jessenius filozof (Ceške Mysl. Časopis filozoficky). Praha, 1923. – VINAR, J.: Obrazy z minulosti českého lekárstvi. Praha, 1959.

látásról biz' nem tanúskodnak. (Vö. a magyarázó szöveg 145. lapjának utolsó bekezdését.) Gyenge diplomáciai képességeire már Péterfy rámutatott. (BpSz 81. k. [1895.] 232.) Mint színműíró, meg éppen dilettáns. Nem a mindennapi élet menetének alapos megfigyeléssel lemérhető – angol mérték szerinti – sok mínuszát és egy-egy pozitívumát öntötte drámai formába, hanem az atipikust. Dramatizálta egy kétségkívül súlyosan terhelt főúri család bűnténysorozatát. (Széchenyi Naplójából tudjuk, hogy a Beleznay családról van szó. Gr.Sz.I. Naplói. Szerk. és bev. ellátta Viszota Gyula. Bp. V.k. [1937.] 537.)

Témaválasztása a magyarság népszerűsítésének szempontjából aligha mondható szerencsésnek, de művész ebből is alkothatott volna jó tragédiát. Amint azonban egy Dickens vagy Thackeray társadalmi éleslátása hiányzott Blackwellből, ugyanúgy képtelen volt beteg idegrendszerek reális ábrázolására is. Alakjai dróton mozgatott, grandguignol figurák; az embernek Hamlet biztatása jut róluk eszébe: „Kezdj belé már, gyilkos, ne vágj oly veszett pofákat. . ." A hazai couleur localt élénkíti az a fogás, hogy a bestiális nagyurat híven kiszolgáló, gaz inas *cseh.*

A dráma kiadását valószínűleg az a naiv lelkesedés indokolta, hogy a világhatalma csúcsán álló Angliának egy fia annyira méltányolta nemzetünket, hogy diplomataként következetesen pártfogolt, mint író pedig talált megírni valót rólunk. (Erre a lelkendező hangvételre jellemző, hogy előkerül a mese Byron hősi haláláról Missolunghinál. . . 161.) Vizsgáljuk azonban meg Blackwell fellépésének valódi hátterét. Vállalkozó volt és üzleteket kívánt kötni, s ezek mellett hazája tekintélyének segítségével, társadalmi szerephez jutni. Fontoskodására Széchenyi is utal Naplójában (VI. [Bp. 1939.] 301.) aligha csak azért, mert gazdaságpolitikájában „konkurrens céget" látott benne. A skót mérnök nemcsak „szürke eminenciás"(!) akart lenni a magyar külés kereskedelem-ügyben, mint ezt a kiadó a 146. lapon mondja, hanem – pesti főkonzul is. Mivel ez nem lehetett, Stettinben kapott hasonló megbízatást, s ott képviselte, visszagondolva a hallgatag észak-németek között ifjúsága eleven magyar környezetére, késő öregségéig, békében, Anglia érdekeit.

A magyarázó szöveg vitatható entuziazmusáért a kiadó felel – lelke rajta. A nyilvánvaló tévedésekért azonban a mű lektora is megróható. Byron halálának valódi körülményeire vagy Széchenyi Kossuthra tett megjegyzésének félreértésére (Kossuth családfája ti. azért régibb, Széchenyi szerint, az összes jelenlevő főurakénál, mert *ő* származik egyenesen a paradicsomi kígyótól), az idézetek pontatlanságára nem a könyvismertetési rovatban kellett volna a publikálót figyelmeztetni. A Széchenyi-féle tréfa félreértése annál talányosabb, mert Péterfy Jenő Blackwellről írt, már említett, két íves tanulmányában (Egy angol Magyarországon. BpSz 81. k. [1895.] 204–236.) – amit a kiadó hanyagul idézett, de annál alaposabban tanulmányozott! – magyar nyelven szerepel. A magyarázó szövegben Péterfyt a felületesség méltatlan vádja éri. Péterfy nem volt történetíró, de Blackwell jelentőségét Hajnal István sem látja másként. (A Kossuth-emigráció Törökországban, Szerk. és a tört.bev. tanulmányt írta H. I. Bp. 1927.)

Mályuszné Császár Edit

Veress Zoltán: Jókai természettudománya

Bukarest 1976. Kriterion K. 254 l. (Téka)

Veress Zoltán könyve ösztönző erejű, sokak figyelmére érdemes vállalkozás: talán a leginkább napjainkhoz szóló metszet a Jókai-életműből. Szerényen válogatott idézeteknek nevezi könyvét, félszáz regény negyedfélszáz szemelvényét: Jókai természettudományos érdeklődésének, műveltségének dokumentumait. Az öt téma köré csoportosított idézetgyűjteményt, amelyben arányosan váltakoznak Jókai sorai a kötőszövegekkel, olvasmányos egésszé gyúrta – így az egész műre (nem csupán bevezető fejtegetésére) érezzük érvényesnek az esszé megjelölést.

Ennél fontosabb azonban, hogy ügyes kézzel választotta meg a bevezető rész fő kérdéseit; mindjárt az elsőként említendőt: mennyiben használt Jókainak természettudományos érdeklődése, gazdagította-e eszköztárát? A feltett kérdésekre rendre pozitív válaszokat kapunk: kedvezően alakította világlátását, témaválasztását; színezte, gazdagította nyelvét. Mindezt azért nem felesleges hangsúlyoznunk, mert a régebbi szakirodalom nem túl kedvezően nyilatkozott ebben a kérdésben. Péterfy tanulmánya (*Jókai Mór,* 1881) Jókai hatáskeltő eszköztárának megújítását látja csak benne: „[. . .] pozitív korunk ízlésének megfelelőleg most természeti titkok süllyesztői nyílnak meg előttünk." Zsigmond Ferenc monográfiája (*Jókai,* 1924) szerint Jókai korán rákapott a tudomány adataival való kacérkodásra. Továbbá „[. . .] gyakran megfeledkezik egyrészt olvasóközönségének képzettségi fokáról, másrészt a

mese esztétikai szempontjairól, és enciklopédikus tudását ragyogtatja." (i. m. 380.) Napjaink felfogását Sőtér István megfogalmazásában idézzük: „Mily bizakodón csüng Jókai a kor természettudományos eredményein, a technika vívmányain, – mily sokat vár tőlük az ember számára. Egyaránt érdeklik [. . .] a felfedezések, az újítások a kertészetben éppúgy, mint a haditechnikában. Nem kétséges, hogy élete nagy élménye: a haladás törvényszerűségének felismerése lesz." (*Az ember és műve.* Bp. 1971. 227–28.)

Veress Zoltán könyvének legnagyobb érdeme, hogy újabb irodalmunk e részterületen vallott kedvező álláspontjához szolgáltat haszonnal forgatható bizonyító apparátust. Úgy érezzük azonban, hogy bízva igazában, néhol el is veti a sulykot, azt állítva, ha egy regényalak nem áll kapcsolatban természettudománnyal, technikával, az „megvetésünkre méltó lézengő ritter" – „akkor nincsen regényhős". (12.) Az a véleményünk, nem nehéz ellenérvként meggyőző példákat sorolni: Kárpáthy Zoltánt, Lávay Bélát, az Áronffyakat, a Baradlay fivéreket, Jenőy Kálmánt.

A fő kérdés az általánosítás szintjén úgy válaszolható meg, hogy Jókai természettudományos, technikai ismereteinek beépülése, beillesztése az alkotási folyamat azon szférájába tartozik, amely napjaink megítélése szerint pozitív előjelet érdemel, de döntő módon nem befolyásolta a regények értékét, esztétikai arculatát, mert az ismeretek megmaradtak az adat szinten.

Az a megállapítás, hogy Jókai tudományossága irodalmunkban páratlan (22.), szerzőnk ily elszigetelt bemutatása mellett jogos hiányérzetet válthat ki. Zsigmond Ferenc is felhívja a figyelmet Jókai „káros mintaképére", Vajda Péterre, akiről köztudomású természettudományos műveltsége. Madách *Tragédiá*jában pedig Oken természetbölcseleti nézetei szólalnak meg, és hangsúlyos módon épülnek be a termodinamikai törvények. Vajda János filozófiai költészetében a szemléleti szint, az adat szint pedig szépprózájában kamatozik. *(Vadászati emlékek)* Érdekes módon ugyanitt jelentkezik a technika elutasítása is – így kétszeresen jogosult az összevetés! Vagy éppen Kemény Zsigmond fiziológiai érdeklődése, amely jellemzési módszeréhez szolgáltatott természettudományos alapot. Mindenképp utalni kellett volna erre, már annak kapcsán is, hogy Jókai számára nem járt haszonnal a kor tudományos megállapításainak (persze áltudományának, Lavater és Gall tévtanainak) beépítése emberábrázolási eszköztárába.

Mindez persze nem az összképen változtat, csupán a megállapítás megalapozottságához járul hozzá. Jókai természettudományos tájékozottsága, adat-apparátusa pedig már az életmű terjedelme miatt is páratlan; hasonló összeállításra vállalkozni egyetlen magyar író esetében sem lenne célszerű.

Előbbiekből adódó és nem kevésbé fontos a természettudományos ismeretek minőségének kérdése. Jókai írói alkatára vonatkozó helytálló megállapítások olvashatók a könyvben, és tömören úgy foghatók össze, hogy a tájékozottságát jelző adat-szint a legkorszerűbb, a szemlélet szintje azonban korántsem az. Jókai nem volt teoretikus alkat, nem sok hajlamot mutatott tudományos általánosítások iránt; világa tárgyias, konkrét, anyagszerű. Ezek Veress Zoltán könyvének leghangsúlyosabb megállapításai, s összhangban állnak a legújabb összegezés fejtegetéseivel. (Vö. Nagy Miklós: *Jókai.* Bp. 1968. 17–18.)

Az érdeklődő olvasó ismerősként fogadja a romantikus vonások kimutatását, ez egyébként következetesen végighúzódó sajátja a kötetnek. (Veress kérdésfeltevése: a realizmus vagy a romantika irányába hatott-e a tudományos ismeretanyag beillesztése – inkább csak szónoki fogás, válasza nem okoz meglepetést.)

Több ízben felmerül a kérdés, tudatos túlzás vagy egyszerűen tévedés? Mindkettő előfordul! Éppen ezért könnyelmű állítás az ilyesféle, hogy Jókai pontosan, hitelesen festi meg az ősállatokat (90.). A plesiosaurus ugyanis szerzőnknél 20 öles (kb. 38 m), mammutja 4 öles (7,5 m). A valóság ennél szerényebb: a plesiosaurusok 3–5 m-es lények voltak, a mammutok 4 m körüliek. A forrásokat, az ösztönzőket tekintve úgy érezzük, Cuvier mellett Okennek sincs kisebb szerepe! Azt pedig, hogy kedvét lelte az őslények megelevenítésében, az *Óceánia* c. kisregénynél aligha lehetett volna jobbal szemléltetni!

A helyesléssel fogadott ismerős vonások közül (mint pl. a nők kedvező tulajdonságainak hangsúlyozása) joggal hiányoljuk Jókai egyik legjellegzetesebb sajátosságát, a humort. A komikus, a humoros, az iróníkus sajnos kimaradt! Talán a témával nem érezte összhangban állónak a kötet összeállítója, és ezért kerülgeti oly gonddal a számtalanszor megemlített matróz („a Tegetthoff matróza") nevét is, akit különben Galiba Petinek hívnak. Pontosabban, egy közbevetett mondattal utal arra, hogy Jókai sokszor kifigurázza a helyi sajátosságokat figyelmen kívül hagyó korszerűsítési kísérleteket (153.). Mindenképpen itt kellett volna idézni a természettudományok

gyakorlati buktatói közt csetlő-botló Rengeteghy kudarcsorozatából. A balkezes gróf méltán tekinthető a sokat idézgetett Berend Iván ellenpárjának, miképpen az *Egy ember, aki mindent tud* c. kisregény a *Fekete gyémántok* groteszk ellenregényének.

Hasonlóképpen megemlíthető a *Történetek egy ócska kastélyban* egyik hősének bolondériája, a „hidrogént kilégző" tiszttartó a valóban ritka kémiai területet is képviselhette volna a komikus mellett. Még akkor is, ha mindez elbeszélésben fogalmazódott meg. Veress Zoltán maga is érzi, Prokrusztész-ágy ez, amelybe csak a regényvilág anyaga fér bele. Legalább szépprózа szélességre kitárhatta volna a kaput!

Az öreg Jókai természettudományos érdeklődésének legjobb tükre az *Öreg ember nem vén ember* (sajtóközlésben 1898-tól). – A mezőgazdasági ismeretek tárháza; a fogátültetéstől az agysebészetig az orvostudomány legfrissebb eredményeit kamatoztatja, a modern gyógyászati eljárásokban egyébként is szegényes résznek kiegészítője lehetne. Meglepően gazdag a technikai fejlődésre való reagálás: orvosi műszerek, halotthamvasztás, optikai és hírközlő eszközök kapnak szerepet a cselekmény folyamán.

Úgy érezzük, csupán azokat a műveket méltányos hiányolni, amelyek nem a mennyiségi, hanem a hiányzó vonások oldaláról egészítik ki a képet. Természetesen említhető még néhány (mint az antropológiai részbe kívánkozó *A Kráó*), de erre Veress is felkészült: saját véleményének megerősítését látja az ebbeli szemrehányásokban. Persze, nemhogy szemrehányásra nincs oka a recenzensnek, hanem kifejezetten elismerően kell nyilatkoznia Veress Zoltán válogató és szerkesztő tevékenységéről, szaktudományos tájékozottságáról; Jókai szépprózájának avatott ismerőjéről.

Végül arra is ki kell térnünk, hogy milyen a szövegközlés minősége. Bár a kiadás a legautentikusabb forrásra, Jókai műveinek kritikai kiadására (JKK) támaszkodott, a szövegek összevetése mégis csalódást okozott. Már a kötet szövegközlési elve is („szó szerint, de nem betű szerint") kifogásolható, ugyanis számtalan önkényes korszerűsítésnek, módosításnak nyit lehetőséget.

Az alábbiakban csak néhány szembetűnő eltérésre hívjuk fel a figyelmet. (Elöl mindig a JKK alak szerepel!) *Rab Ráby* 62: tartogatta helyett 144: tartotta, *Egy játékos, aki nyer* 43: sötétkék 34: sötét, 62: *epidemikus* 201: *endémikus, A Damokosok* 51: kilépni 50: kimenni, *A három márványfej* 49: parittyavetésnyire 230: parittyalövésnyire, 182: idegontó 176: idegromboló, *Ahol a pénz nem isten* 149: körajztai 88: körvonalai, 149: között 89: közül.

Szakács Béla

Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc Bp. 1976. Gondolat K. 533 l.

Csak elismeréssel szólhatunk arról, hogy II. Rákóczi Ferenc háromszázadik születési évére a Rákóczi személyével és a kuruc szabadságharccal kapcsolatos, az évfordulóra készülő és 1976-ban napvilágot is látott kevés számú kiadvány között olyan színvonalas könyvet találhatunk, mint a Köpeczi Béláé és R. Várkonyi Ágnesé.

A mű a széles olvasóközönséghez szól, de tartalmazza a legújabb kutatási eredményeket, és megfelel a tudományos igényeknek is, bár ez utóbbi miatt hasznos lett volna – az olvasmányosságot nem zavaró módon – az idézetekben nagyon gazdag monográfiában hivatkozni a lelőhelyekre, és ahol ezt a szükség kívánja, a forrásokra. „A források és irodalom" c. fejezet ugyanis, mely a főszöveg után áll Varga István munkájaként, nem segíti kellőképpen sem a kutatót, (aki szakemberként a megadott bibliográfiát ismeri), sem az érdeklődőt, mert a felsorolt művekben az idézeteket megtalálni nagyon nehéz, szinte lehetetlen. Nagyon hasznos a könyvben az időrendi tábla, mely Magyarország és Erdély történetének, valamint az egyetemes történetnek az 1640-es évektől Mikes Kelemen haláláig (+1761) terjedő idők eseményeit tartalmazza. Ugyanilyen segítséget jelent a Névmutató is. Ez utóbbi kettő összeállítója szintén Varga István. Adatai egy-két esettől eltekintve (pl. a hasonnevű apát és fiút Petróczy (Petrőczy) Istvánt egyetlen személynek veszi (1620 k. – 1713!), aki részese volt a Wesselényi összeesküvésnek, 1705-től meg II. Rákóczi Ferenc szenátorainak egyike[!]. Ez utóbbi azonban 1657-ben született, s így nem lehetett apja Petrőczi Kata Szidóniának (1662–1708), elhalálozásának éve pedig 1712 volt!) megbízhatóak, bár helyenként szűkszavúak. Nem ártott volna helynévmutatóval is ellátni a könyvet, ha már egyszer az első kiadást ilyen hasznos fejezetekkel gazdagították.

Külön örömet jelent az irodalom iránt is érdeklődőknek, hogy a szerzők most is megtartották a kuruc költészet, a kor gazdag napló-, emlékírás, levelezés stb. ismeretéről és szeretetéről tanúskodó bőséges idézeteket, sőt nem kis mértékben növelték is ezek számát. Egyik-

másik korabeli versről (pl. Rákóczi László balladája, Két szegénylegény egymással való beszélgetése) nemcsak történeti forrásként emlékeznek, hanem mint költői alkotásról szólnak. De gazdagon illusztrálják munkájukat mindenütt prózai és verses részekkel, ami a különben is élvezetes előadást változatossá, az egész művet olvasmányossá teszi.

Gazdag képanyag emeli a könyv értékét. Ez Rózsa György érdeme. A Gondolat kiadó a munka kiállításával, a szövegek belső elrendezésével az alkalomhoz méltóan járult hozzá, hogy a számos országos és helyi ünnepség, emlékülés és alkalmi kiadvány mellett maradandó alkotással is emlékezetessé tegye az évfordulót. A munka belső értékére eleve garanciául szolgált a szerzők személye, akiknek hosszú évtizedekre nyúló munkássága bizonyítja, hogy a kérdés legjobb szakértői.

Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes könyve az 1953-ban „sietős munkával" elkezdett és 1955-ben már nyomtatásban is megjelent Rákóczi-monográfia második, „átdolgozott és bővített kiadása", amint erre az Előszó figyelmeztet. A szerzők egy új Rákóczi-monográfia helyett a gyorsabb megoldást választották. Az újabb kutatások eredményeit az első kiadás fejezeteinek részbeni átszerkesztésével, kiegészítésével, másrészt új fejezetek beiktatásával illesztették be könyvükbe, építve az első kiadás alapelveire, összefoglalva, kiegészítve annak szándékait és indításait, mivel az eltelt huszonegynéhány év kutatása a régi koncepció helyességét igazolta. Így a monográfia szemléletmódja nem változott, de a korszakról, Rákócziról, a szabadságharcról és a hozzá fűződő számtalan problémáról formált kép sokszínűbb, gazdagabb lett. A ma is helytálló régi megállapítások, értékelések az új adatokkal megszilárdultak és kiegészültek.

Köpeczi Béla átdolgozott, nagyobbára teljesen új fejezeteiből (A külső segítség keresése; Des Alleurs küldetése; A francia-magyar-erdélyi szerződés terve; A rozsnyói tanácsülés és Franciaország; Az orosz szövetség; Ultimátum a francia udvarhoz; Küzdelmek a nemzetközi elszigetelődés ellen) elsősorban Rákóczi és a korabeli Európa kapcsolata áll előttünk világosabban. Az R. Várkonyi Ágnestől származó szélesebb társadalmi, műveltségtörténeti, politikai háttér megrajzolásával gazdagabban dokumentált, árnyaltabb, részletezőbb átdolgozások (Családi örökség; Munkács vár védelme; Ország nélküli fejedelem; Főúri-nemesi szervezkedés; Az országépítő; A művelődéspolitikus), illetőleg újonnan betoldott fejezetek (Az új magyar államért; A vitézlő rend és a jobbágyság mozgalmai; Erdélyország fejedelme; Rendi- vármegyei szervezkedés; Rendiség és abszolutizmus) közül főként azokat emeljük ki, melyek II. Rákóczi Ferencnek a rendi kiváltságaihoz ragaszkodó megyei nemességgel szemben folytatott küzdelmeit világítják meg.

Egyáltalán nem felel meg a valóságnak, a marxista történetkutatásnak az a szemléletmód, mely II. Rákóczi Ferencben olyan feudális nagyurat lát, akinek nem volt célja a jobbágytömegek helyzetének javítása, aki a Habsburg elnyomásnál is nehezebb terhekkel sújtotta az akkori Magyarország különböző társadalmi osztályait, rétegeit, köztük a városokat, nemeseket. Kissé meglepő, hogy ilyen hangok szlovák részről hallhatók, s nem találnak Rákóczi mozgalmában haladó elemeket. Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes könyvének második kiadása az elsőnél is jobban dokumentálja, hogy Rákóczi nemcsak ígérte, hanem meg is akarta szabadítani a szabadságért fegyverrel harcoló jobbágyságot a földesúri terhektől, hogy társadalom- és államszervező elvei és megvalósításukra irányuló intézkedései a kor leghaladóbb törekvései közé tartoztak. Anakronizmus lenne azt gondolni felőle, hogy fel akarta szabadítani a jobbágyságot. Az sem ismert még eléggé, milyen lett volna az a hajdúszabadság, melyben a mintegy százezernyi jobbágykatonaságot, a vitézlő rendet akarta részesíteni, és hogyan akarta tervét megvalósítani. Államépítő munkájának azonban ez alapja volt, s miatta került szembe a vármegyék nemességével, mely egyre növekvő megdöbbenéssel fogadta katonai és gazdasági intézkedéseit, a közteherviselést, az új kormányzati módszereket stb. A Rákóczi és a szabadságharc ellen 1706-ban már lázadásszerűen szervezkedő vármegyei nemesség csak a maga nemesi-rendi érdekeit nézte, s nem azokat a távlatokat, melyeket Rákóczi Hollandiának, Portugáliának áldozatokat is vállaló státusai példamutatásában eléje állított. Nem Rákóczi volt haladásellenes, hanem Turóc és más megyék nemessége, meg Erdély földesurai, mert csak az izgatta őket, hogyan szerezzék vissza katonáskodó jobbágyaikat, hogyan szabadulhatnának a szabadságharccal járó áldozatoktól, terhektől. Nem Rákóczi volt az oka, hogy a nemesi ellenállást fegyverrel kellett letörnie, s hogy a fegyverrel harcoló jobbágyok jövőjéről intézményesen csak az 1708-i, sárospataki országgyűlés hozott törvényerejű rendelkezést.

Az 1976 júniusában Sárospatakon tartott tudományos ülésszakon elhangzott előadások megmutatták, hogy a szabadságharc bonyolult kérdéseit, Rákóczi szándékait illetőleg még

nagyon is sok és fáradságos munka vár a kutatókra. Az eredmények azonban nem módosítják, még csak nem is gyengítik a monográfia állítását: „II. Rákóczi Ferenc a függetlenség, a társadalmi haladás, az egyetemes és nemzeti érdekegység, a hazaszeretet, a politikai elkötelezettség és erkölcsi nagyság egységét megtestesítő személyisége a magyar történetnek"

Varga Imre

Hatvany Lajos: Szalontától Pestig. (Cikkek, tanulmányok Arany Jánosról) Bp. 1977. Szépirodalmi K. 187 l.

A szakmai közvélemény úgy tudja, Hatvany Lajos legmaradandóbb irodalomtörténeti írásaiban Adyt, Petőfit és Gyulait hozta közelebb az olvasókhoz, azt kevesen tartották számon, hogy Arany János mennyire foglalkoztatta. Csalódnia kell annak, aki műelemzést vár e kis gyűjteménytől, mert a szerző inkább az életrajzi kutatás, árnyalatos lélekrajz és az elszánt vitázás elkötelezettje. A polémia feltűnik már a korai bírálatokban: Szinnyei Ferenc 1909-ben kiadott Arany kismonográfiájának esztétikai igénytelensége ellentmondásra ösztönzi Hatvanyt. *(Arany János legújabb életrajza)* S később is megőrzi kritikus hangját az Aranyt bálványozó, leegyszerűsítő, szociológiai és mélylélektani szempontokról tudomást se vevő ókonzervatív szemlélet ellenében.

Nem tagad meg azonban minden elismerést a „hivatalos tudomány"-tól. Van jó szava Voinovich nagy életrajzának első két kötetéről éppúgy, mint Pap Károlynak Arany irodalomtörténeti előadásait publikáló vállalkozásáról. (Ez utóbbiról szól az *Arany tanár úr* c. karcolata): Igazában mégis ott forrósodik föl a hangja, amikor Dóczy Jenő modern módszerrel és biztos intuícióval megírt regényes Arany-biográfiáját méltathatja *(Egészen közel Arany Jánoshoz)*. Mellékesen: e megérdemelt dicséret azt is eszünkbe juttathatja, hogy Dóczy munkáját jogtalanul mellőzik a mai kutatók.

E bírálatokat összegyűjtve csak egyszer olvashattuk eddig, a könyv gerincét mégis három, jobban ismert tanulmány alkotja: *Szalontától Pestig, Arany költészetének társadalmi háttere, Arany, a kritikus.* A belőlük kirajzolódó gondolatmenet – nagyon röviden – így vázolható fel: „Négy évtizedet töltött Arany elmaradott falusi viszonyok között, amelyek ártottak életkedvének, s rendkívüli műveltségét némiképp egyoldalúvá tették. Tehetsége, kivált emberábrázoló képessége révén művészete egészében a 19. század legnagyobb teljesítményei közé tartozik, mégis anakronizmust kell látnunk eposzteremtő szándékában. Elzárta őt ez a korszerű, városi alakokat mozgató regény (versesregény?) műfajától, folyóiratait is a közönségtől idegen, archaikus program korlátai közé szorította. Évtizednyi elhallgatásában éppúgy tükröződik e fölismert belső ellentmondás, mint a satnya, még kialakulatlan pesti polgárságból való kiábrándulás. Utolsó éveiben felszabadult, hivatott énekese lett a főváros életének. Megmutatkozik a regény elhanyagolása egyébként korszakalkotó kritikusi munkásságában is. Egyik legfőbb jellemvonása e téren, hogy nagy igények hordozója, embertelenül kérlelhetetlen tud lenni a szerény tehetségűek irányában."

Fenti megállapítások beleilleszkednek Arany János per-újrafölvételébe, amely folyt ugyan a Nyugat megindulása óta, ám az 1932-es évforduló táján új lendületet kapott. Ekkor kavart vihart a nagy géniuszunk írói bátorságának problémája körül Móricz Zsigmond, Németh László ekkor fogalmazta meg elítélő szavait a *Buda haláláról*, *Toldi szerelméről*, mint a felbomlás benyomását keltő művekről. A lelki bénultság okait is már régebben fürkészik, Dóczy Jenő először 1924-ben értekezett „Arany János neurastheniája" címmel. Szerb Antal szintén sajnálkozik azon *Magyar irodalomtörténet*ében (1934), hogy a Toldi szerzője nem írt regényt. Hatvany a 30-asok közepén keletkezett írásai tehát nem úttörők, de nagyobb terjedelmük, széles témakörük ellenére sem tekinthetők valamilyen szintézisnek az új szemlélet alapján. Hiányzik belőlük a rendszeresség, a népi írótáborral való polémia pedig olykor túlfeszített állításokra csábította a tanulmányírót. (Megvilágításában szinte kizárólag tehernek, kölöncnek tűnik fel a nagyszalontai és kőrösi tartózkodás, a kisnemesi hajdú-eredetet jobbára visszahúzó társadalmi erőnek láttatja). Azt még a vita indulata sem magyarázza, miért ábrázolja Hatvany „könyörtelen műbírálónak" (vö. *A zord kritikus* c. jegyzetet) azt az Arany Jánost, aki türelmessége, tárgyilagos irodalompedagógusi magatartása révén éppen ellentéte volt Gyulainak.

Sajnos a gyűjteményből nem hiányoznak a filológiai tévedések. Nemcsak az Arany-textusok hanyag közlésére gondolunk. Hisz a kiadó gondoskodása folytán az utolsó lapon – bár nem teljes számban – ráakadhatunk az idézetek helyes szövegére. Meglepőnek találjuk a szerzőnek azt a megjegyzését, hogy Arany „figyelmét elfordította Jókaitól", „hallgatott a nagy fantáziájú kolléga

felől" (180. l.). Igaz, a *Szegény gazdagok*nak a *Szépirodalmi Figyelő*ben megjelent 1861-i, aláírás nélküli bírálatát 1949 előtt nem vették föl a kiadások, de elvégre Hatvany dolgozata 1959-ből való, s akkor már több mint 40 esztendeje bebizonyította Várdai Béla, majd később Trencsény Károly (1930) Arany szerzőségét. Végül megjegyezzük, az irodalomtörténetírás több hasznát venné a gyűjteménynek, ha feltüntették volna az első közlés idején kívül annak pontos lelőhelyét is.

Nagy Miklós

Sipos Lajos: Babits Mihály és a forradalmak kora. Bp. 1976. Akadémiai K. 153 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 91.)

A Babitsot értékelő irodalom egyik kényes pontja kétségkívül az, hogy monográfusok, tanulmány- és cikkszerzők sarkítva fogalmaztak. Mindjárt hozzá kell azonban tenni, hogy ebben nem elhanyagolható szerepe volt *külső* szempontok érvényesítésének. Gondolhatunk arra, hogy a művek magyarázatánál analógiákat, zavaró párhuzamokat kerestek a belső összefüggések felderítése helyett, elsekélyesítve ezzel az esztétikai értékeket. Az újralendülő kutatások előtt így sürgető feladatként jelentkezett a feltáratlan dokumentumok számbavétele és ezzel együtt a téves nézetek korrigálása.

Ezek jegyében készült Sipos Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora* című tanulmánykötete. Bő két év kronológikus áttekintésére vállalkozott. A periódus, amelyről szól, eseményekben igen gazdag, s szinte kínálta a lehetőséget arra, hogy történeti fordulópontok köré csoportosítva dokumentálja Babits tevékenységét. A változások logikájának megértéséhez elengedhetetlen legalább a folyamatszerűség jelzése. Ezért foglalja össze a szerző mindazt, ami 1918 szeptemberéig a költő háborúellenes politikai gondolkodásából lényeges. Babits tájékozódását és elképzeléseit a világháborút megelőző évekből magyarázza, külön kiemelve az 1915-ös év jelentőségét. Ennek helyességét a dolgozatban közölt tényeken túl igazolja még, hogy a hadvezetés ettől kezdődően fordított különös gondot a közvélemény „megfelelő tájékoztatására."

Az antimilitarista tevékenység határozottabb vonulatát a Szabó Ervinnel történt megismerkedéstől vázolhatta a szerző. Kapcsolatukban kölcsönhatás érvényesült, a „képzett marxista" a szociológia tudományáról, politikai kérdésekről beszélgetett szívesen, s Babitscsal az értelmetlen öldöklést ellenző lírikusok egyik vezéregyéniségét vonhatta baráti körébe. Természetszerű, hogy az eszmecseréknek el kellett jutni a tettekhez, amelyekkel a kor értelmiségének kívántak példát adni. Ahhoz, hogy a szerző erről reális képet rajzolhasson, meg kellett a költő helyét határoznia abban a bonyolult viszonyrendszerben, ami egyfelől a különböző csoportosulások törekvéseit, másrészről pedig a vezéregyéniségek helyzetét jellemezte. Babits és Szabó Ervin barátságát „sorsuk és egyéniségük rokon vonásai" (13. l.) szabták meg, s különösen lényegesnek mondja Sipos a „tiszta moralitás" iránti érzékenységet. A *viszonyításnak* ekként minősítő szerepe van. Így bánik vele a dolgozat írója is, amikor elhatárolja Babitsot Ady forradalmi hevétől, aláhúzza világképének zártságát. Ez a viszonyítás egyben jelzése azon lehetőségnek, amire a tettek épülhettek. A háború befejezése előtt ezeknek egyik terméke a kanti békegondolatok tolmácsolása, a másik az *Éljen a köztársaság* című röpirat.

Az utóbbi tüzetes vizsgálatával arra figyelmeztet a szerző, hogy a történelmi pillanat mily gyors és következetes gondolkodásra-érvelésre sarkallta a költőt. Nem lehet kétséges, hogy amit leírt, az 1918 őszének eszményeivel függ össze. Sipos helyesen értékelte szűkítésnek és nem teljesen megalapozottnak az írással kapcsolatos korábbi nézetet, miszerint Petőfi naplójára és versére épített Babits. Visszaemlékezések és korabeli dokumentumok egyaránt arra mutatnak, hogy tettvágya mindig megtalálta a szükséges új formát, s a poéta vállalta a reá háruló feladatok teljesítését.

A költő nézeteinek sarkpontja volt, hogy a forradalomból új forradalom csírázhat. Ezt összevetve a gyorsan pergő eseményekkel, kézenfekvőnek látszik a következtetés, miszerint Babits nem maradhatott kívül a sodráson. Annál kevésbé, mert sokan voltak, akik tőle várták az iránymutatást magatartásukat illetően. Ugyanakkor érthető, hogy a költő nem haladhatott – mai értelemben vett – következetes eszmei tisztánlátással (erre ismeretségi köréből kevesen adhattak példát), és amikor jelentkeztek a forradalmi idők gondjai, nehézségei, inkább riasztották, mint vonzották a politikai harcok. Szerepet vállal a Vörösmarty Akadémia megszervezésében és a közoktatási reformtervek végrehajtásában. A társaság célkitűzéseit vizsgálva hangsúlyozza a szerző, mennyire lényegesek a korabeli fogalmak tartalmi körülhatárolásának pontossága. Ott is figyelmeztet erre, ahol Babits

konzervativizmusának mibenlétéről ír. Ezt az általános szóhasználat szerint elítélendő kategóriát állította a költő szembe a huszas évek elejének harsány törekvéseivel. Sipos azt fejti ki, hogy a „Horthy-korszak és egy restaurációs" rendszerben „az új tagadása volt ez, olyan politikai nézetek összessége, amelyben az uralkodó elem nem reakciós" (104–105. l.). Olyan helyzet állott elő, amelyben – Keresztury Dezső szavaival – „a minőség konzervativizmusá"-ról beszélhetünk. A tanulmányíró a politikamentesség elvéről is aláhúzza, hogy az nem apolitikusság, sokkal inkább „felülemelkedési kísérlet" (40. l.), illetve a napi eseményekhez fűző érintkezési területek rangsorolása. A költő egyik legégetőbb problémája a hazafiság, s erről épp egy ifjúságnak szánt folyóiratban közölt írást. A háború átértékeltette vele korábbi nézeteit, a romantikus elképzelésekkel szembefordulva vallotta, hogy a haza nem terület, gazdaság, hanem műveltség. Nyilvánvalóan jogos a szerző kritikája, miszerint ez idealisztikus jellegű, de igaz az is, hogy az adott körülmények között tovább vivő utat jelentett, méghozzá az „előző évi kiáltványok szellemében" (55. l.). Babits nem kerülte meg a magyar és a nem magyar népek testvériségének sürgető igényét, a „szellem számára nincsenek határok" mondta egyik beszédében. *Az igazi haza* című cikke valós értékeléséhez nélkülözhetetlen adalékra is hivatkozik a szerző, megemlítve, hogy az ellenforradalmi korszakban visszamenőleg üldözendő cselekedetnek minősült.

Egyet kell értenünk a tanulmány szerzőjének álláspontjával, amely szerint Babits forradalmak alatti cselekedeteinek értékét nem azok abszolút tartalma adja, hanem a kor, a helyzet. Mert például önmagában az, hogy a költő bekapcsolódott az új rendszer közoktatási gondjainak megoldásába, nem sokat mond. Hozzátéve viszont, hogy olyan kísérletről van szó, aminek célja az „új világfelfogás" terjesztése az iskolákban, a fenti mondat eszmei és magatartásbeli szempontból fontos ténykérdéssé válik.

A bizonyító szándék nagyobb lendületet vesz, amikor Babits egyetemi munkálkodásáról, illetve a tanácshatalom bukása utáni állásfoglalásairól esik szó. Nyilván ebből is következik, hogy a dolgozatnak ebben a részében több a vitatható szemléleti pont és megállapítás. Nem indokolt minden cikkben, levélben, írástöredékben, vázlatban a politikum érvényesülését látni. Annál kevésbé, mert a bizonyító anyag ehhez nem minden esetben elegendő. Sipos sokszor nyomatékosít hallgatók, visszaemlékezők közléseivel. Ugyanakkor nem helyez ebben a részben mindenütt kellő hangsúlyt a fogalomhasználat tartalmi azonosságának igazolására. Kiemeli például azt, hogy az egyetemi katedrán Babits arról beszélt, a történelem másként alakul, „ha uralomra jut az eljövendő egységesítő" magasabb világnézet, amely már „internacionalista lesz" (67. l.). Az viszont elsikkad, hogy az utóbbi részét mondatának miként értette a költő. Enélkül érdekes tény csupán, hogy előadásaihoz Taine, Bergson, Dilthey és mások műveit használta fel. Tekintetbe kellene venni, hogy e filozófusok a *szellemi* tényezők elsődlegességét vallották, a kultúra mindent meghatározó jelentőségét, a minden mindennel összefügg – nemzeti határok nélküli – elvét. Az utóbbinak szó szerinti megfogalmazása olvasható az egyik ez időből származó feljegyzésben: „Minden jelentéktelen esemény, minden szó, minden arc, minden kis atoma az életnek az egész szörnyűséget tükröz, elém" (76–77. l.). Az argumentumok inkább arra utalnak, hogy *Babits megpróbált következetesen viszonyulni – elméletileg és magatartásbelileg egyaránt – a gyorsan változó eseményekhez.* Ennek feltevése nélkül újra és újra magyarázatra (vagy mentségek felsorakoztatására) szorulnak mondatai, és csak olyan következtetés lehet a végeredmény, miszerint új helyzet új világnézetet igényel, s így Babits „1919 utáni közvetlen nyilatkozatai" az „eszmei zűrzavart" mutatják (107. l.). De Bergsont és a neokantiánusokat már a századforduló táján jól ismerte, és pályája végéig élő kontaktusa volt velük. S ha rájuk épít nyilatkozataiban, akkor abban nyilván van átgondoltság. Másrészről, 1918 őszén, 1919 tavaszán *is* arról írt, hogy a kultúra az elsődleges, tagadta a nemzeti bezártságot (miként ezt a tanulmány részletesen elemezte). 1920 után a szükséges, de az elvek lényegét nem érintő változtatásokkal hangsúlyozta ugyanezeket cikkeiben.

Részletesebben foglalkozik a szerző a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című írással. Érvelése szerint ez nem összefoglalása Babits politikai eszméinek, hanem egy lelkiállapot képe. Ezzel egyetértve, meg kell jegyeznünk, hogy a munkamódszer (ti. papírokon feljegyzett gondolat-foszlányok, reflexiók) nem teljes értékű argumentum emellett. A cikknek erőteljes a gondolati töltése, méghozzá a nemzet a kultúrában van elv alapján.

Tanulmánya zárófejezetében Sipos Lajos a *Nyugtalanság völgye* verseit vizsgálva jutott el ahhoz a megállapításhoz, hogy az 1917 és 1920 közötti termés a „költői válság formális jegyeit" mutatta (129. l.), illetve azt, hogy a költő az

élethez közeledett, a jövő iránti felelősség, a korhangulat kifejezésének igénye szabta meg útját. Mindezekkel könyvében nem csupán árnyalta és rendszerbe foglalta Babits forradalmak alatti ténykedéséről kialakult képet, realitásra törő igényével további vizsgálódásokra és elemzésekre serkent.

Laczkó András

Fülöp László: Élő költészet. Pályaképek és vázlatok mai magyar költőkről. Bp. 1976. Magvető K. 1976. 471 l. (Elvek és utak)

Fülöp László kötete az utolsó három évtized magyar líráját vizsgálja: válogat, elemez, értelmez. Fontos és sürgető feladat ez, a vonulatok és az értékek felmérése költészetünknek ebben a még zajló szakaszában. És nem könnyű a legmaradandóbb életművekre határozottan rámutatni, mert a múlthoz való viszonyítást, a folytonosság és az újítás szintézisének fölismerését igen megnehezíti a mai vonatkozási pontoknak a távlat hiánya miatti viszonylagossága, és persze számolnunk kell a holnapi meglepetésekkel is.

Az első tanulmány az egész *korszakot* átfogja; mellette olvashatunk a kötetben *vázlatos pályaképet* Zelk Zoltánról, Kálnoky Lászlóról, Pilinszky Jánosról, Rákos Sándorról, Csoóri Sándorról, részletesebbet Juhász Ferencről és Nagy Lászlóról, *pályaszakasz-leírást* Kassák Lajosról, Illyés Gyuláról, Erdélyi Józsefről, és Szabó Lőrinc *Tücsökzenéjéről műelemzést–értékelést.* A tanulmánykötet megtervezésének – a választásnak – mintha a bevezető körkép egyik megállapítása lenne az alapja, nevezetesen az, hogy az utolsó három évtized lírájában „a költői világképek, magatartásformák, élménytípusok, alkotói módszerek és stílustörekvések változatossága tűnik fel" – főleg az öntörvényűbb szakaszokban. A fiatal lírikusok közül egyet sem mutat be külön portré; „líraeszményük" és törekvéseik alapján azonban igyekszik csoportokba rendszerezni őket a szerző.

A négyféle tanulmánytípus kétféle módszer szülötte. Korszakot átfogó írásában úgy rendezi anyagát Fülöp László, hogy szigorúan azonosítja a történelmi és az irodalomtörténeti alkorszakokat, s ezeken belül elkülöníti az elütő vagy különböző ars poeticákat, világképbeli típusokat. A megítélés-értékelés alapja inkább az eszmeiség, a magatartás és a tartalom. A formai, poetikai szempontok sem maradnak ki, azonban érintőlegesebb a tárgyalásuk, alkalmazásuk is súlytalanabb – jóllehet, például az 56 utáni korszak éppen a verstípusok felvázolásával kezdődik. A többi tanulmány módszerében azonos a *kötetelemzés* meghatározó volta: valamennyinek gerincét a költő kötetének (Szabó Lőrinc) vagy köteteinek feltáró elemzése adja, különbség a könyvek számában és – a legtöbbször ezzel fordított arányú – elemzés mélységében mutatkozik. Ez a következetesen alkalmazott megközelítési mód szervezi – az első kivételével – az összes írást; így inkább a szerző kétféle tanulmánytípusáról beszélhetünk.

Az utóbbi típus a cél megjelölésével, behatárolásával, a kötet összbenyomásának, a költő „élménykörének, önarcképének, látásmódjának. . ." általános jellemzésével kezdődik. Előre közli kialakult véleményét az alkotó „világlátásáról", magatartásáról, a fogantató élményről; utána bizonyítja tételét úgy, hogy a témákat, motívumokat sorolja-kommentálja; majd kiemeli gondolatmenete szempontjából a legfontosabb – mert azt bizonyító – verseket, és azok rövid – legtöbbször (csak) a tartalmat megvilágító – elemzését nyújtja. A megközelített versek úgy kapcsolódnak egymáshoz, hogy valamennyien a központi tartalom-szempontot mélyítik el és differenciálják különféle aspektusból. Így sok, viszonyításuk miatt árnyalásra is képessé tett fogalom hálójával igyekszik átfogni a verseket. A terminusok jó része szinonim, s emiatt meghatározásait, véleményeit ismételve-tágítva vagy pontosítva többször is megfogalmazza. A rokonértelmű meghatározások eredménye legtöbbször a változatosság és az árnyaltság. A szinonimia csak elvétve indukál homályosságot, akkor például, amikor alig deríthető ki, hogy a téma, a verstárgy és a motívum milyen viszonyban áll egymással. Mégis, mintha a *motívumok* fölsorakoztatása és értelmezése lenne a központi rendező elv. Főleg a frissebb keltezésű írásokban differenciáltabb a gondolatközlés módszere, nem elégszik meg a kutató egy-egy megállapítással, hanem az alaptendenciával ellentétes irányú költeményekre is utal, így a költői világkép életszerűbb, teljesebb leírásáig jut el.

Ebben az ismétlő, a gondolatokat-megállapításokat újrafogalmazó közlésmódban fölismerhető a lelkiismeretes tanár, aki a teljesebb megértésre törekedvén bizonyos redundanciát is beletervez előadásába.

Elvétve vitatkozik nyíltan mások megállapításaival; esetleg hiányol, másutt lényegesebbnek tart egy-egy életmű-szakaszt az irodalmi köztudatban elfogadottnál, például

Kassák Lajos vagy Erdélyi József 1945 utáni líráját.

Bár a szerző téma- és célmegjelölésekor kijelenti – olykor indirekte –, hogy nem lép ki a vizsgált kötetből, a tágabb viszonyítások – főleg az alkotók közötti rezonanciákra való utalások – növelhették volna a kötet (így sem kis számú) érdemeit.

Hangja mérsékelten távolságtartó; az objektivitásra való törekvése nem jelent egyben hideg szenvtelenséget, sőt nyelve sok helyütt (például Juhász Ferencről és Nagy Lászlóról szólván) megszínesedik, érzelemmel telítődik meg. Árnyalásra is képes stílusa amellett, hogy idegen szavakat csak indokolt esetben használ, (ez nem mondható el az utóbbi évek sok tanulmányának nyelvéről). A sportzsargon zavaró beszüremkedése viszont megbontja, szürkíti ezt az egységesülő nyelvet, amely egyéni stílus kialakítása felé törekszik.

A bevezető tanulmány hasznos eligazító ahhoz, hogy felszabadulás utáni líránk vonulatait elkülöníthessük, megfogalmazhassuk; a kötet egésze pedig sokban hozzájárul a korszak költészetének módszeresebb megismeréséhez.

Kovács Kristóf András

Általános nyelvészeti tanulmányok XI. A szöveg megközelítései. Szerkesztette: Telegdi Zsigmond és Szépe György. Bp. 1976. Akadémiai K. 380 l.

Joggal vetődik fel a kérdés, miért érdekelheti az irodalomtörténészt az *Általános nyelvészeti tanulmányok* XI. kötete. A feleletet A szöveg megközelítései alcím adja meg, hisz az irodalomtörténész vizsgálatainak alapvetően a szöveg a tárgya. Ebből következik, hogy „a szövegelmélettel foglalkozó kutatók tekintélyes része irodalomtudós" (198. l. – Kiefer). Igaz ugyan, hogy a felmerülő kérdések elsősorban az irodalomelmélet számára érdekesek, hatásuk jórészt áttételesen jelentkezhet irodalomtörténetírásunkban, van azonban a kötetnek jónéhány olyan tanulmánya, amely a történeti diszciplina módszer- és eszköztárát közvetlenül is gazdagíthatja.

A *poétikai* kutatások szempontjából legfontosabb Csuri Károly *Egy narratív struktúratípus néhány szabályszerűsége* c. tanulmánya, mely a generatív poétika általános problémáit nem oldja ugyan meg – a szerző nem is vállalkozik erre –, de tanulságos módszert kínál a magyar irodalom történetében igen fontos kisepika (pl. anekdota) megközelítéséhez (37–49. l.). Ugyancsak e témakörhöz kapcsolódik Dezső László *Az őszerbhorvát oklevélszövegek szerkezete* (79–92. l.) és Kiss Sándor *Demarkációs jegyek az irodalmi műben* (223–238. l.) c. dolgozata. Mindkét munka a kompozíció egzaktabb leírásához nyújt segítséget.

Az *eszmetörténeti* problémák szövegelemzés útján történő kibontását végzi el egy Tacitus szöveg alapján Borzsák István *Klasszika-filológiai szöveginterpretáció* c. tanulmányában (27–36. l.). A szöveg valóság vonatkozásait érinti Antal László dolgozata *(Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom;* 5–14. l.), általános, szemiotikai problémáit pedig Kelemen János *Szöveg és jelentés* c. munkája fogalmazza meg (183–196. l.), amely egyúttal a jelentős szemiotikai iskolák marxista kritikáját is elvégzi.

Leggazdagabb anyagot a szövegelemzés *stilisztikai* vonatkozásaihoz találunk. Ilyen kérdést érintenek a már említett tanulmányok (Borzsák, Csuri, Dezső, Kiss), s e téren használhatók fel a kötet szorosabban vett nyelvészeti érdeklődésű munkái. Így különösen Pap Mária–Pléh Csaba: *„Hiányos mondat" pronominalizáció és a szöveg* (261–277. l.), Mikó Pálné: *A kommunikációs és szövegszerkezeti egységekről* (247–260. l.), Dezséry Judit–Terestyéni Tamás: *Élő szöveg – studió-szöveg* (51–77. l.) c. dolgozata. A két utóbbi különösen a különböző műfajok stílusának elkülönítéséhez adhat módszertani tanulságokat.

A szöveg statisztikai feldolgozásának korszerű módját ismerhetjük meg az *Automatikus szövegelemzés a legalsó nyelvi szinteken* (Görgey Eszter–Jékel Pál–Papp Ferenc; 115–125. l.) c. munkából, egy viszonylag egyszerű statisztikai jellegű szövegtipológiára pedig Békés Imre *A bekezdésnyi beszédmű tömbösödésének és szinteződésének kísérleti vizsgálatáról* c. dolgozata mutat példát (15–25. l.).

Külön figyelmet érdemel Herczeg Gyula stílustörténeti tárgyú tanulmánya: *A mondatstilisztikai kutatás mint módszer* (127–142. l.). A mondatformák használatának történeti vizsgálata alapján meggyőzővé válik konkluziója, amely szerint a nyelvi forma és kifejezett tartalom vizsgálata során a kettő között ne tételezzünk fel közvetlen, mechanikus kapcsolatot, a mondatformák változása kevésbé függ össze a mondanivalóval, a tartalommal, mint a társadalmilag-történelmileg meghatározott „ízlésbeli mozgásokkal".

Szólnunk kell még arról, hogy néhány tanulmány *a szövegfelfogás általános kérdéseit*

vizsgálja. Így Kiefer Ferenc a szövegelmélet nyelvi indokait keresi *(A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról;* 197–222. l.), Telegdi Zsigmond a szöveg általános nyelvészeti *(A nyilatkozat mint indicium;* 279–287. l.), Kelemen János már idézett tanulmánya pedig nyelvfilozófiai megközelítésére mutat példát. Kanyó Zoltán *Szövegelmélet és irodalomelmélet* c. dolgozata pedig nemcsak a két diszciplína, hanem vizsgálatuk tárgyának különbségeire, hierarchikus viszonyára is rámutat. (167–181) Horányi Özséb *(Adalékok a vizuális szöveg elméletéhez;* 143–165. l.) pedig egy művészeti ágak fölötti „poétika" kérdéseit feszegeti.

Az egyes tanulmányok között szemléletben, színvonalban jelentős különbségek vannak. Célunk azonban nem ezek bírálata, elemzése volt, hanem a figyelemfelkeltés. Meggyőződésünk, hogy irodalomtörténetírásunk a művek értelmezéséhez, irodalomtörténeti tipológiák megalkotásához, a stílustörténeti kategóriák pontosabb kimunkálásához igen sok használható, egzakt módszert, vagy ami még fontosabb, elméleti indítást talál a kötet lapjain, amelynek értékét növeli a hasonló témájú recenziók jelentős száma és színvonala.

A kötetet Telegdi Zsigmond és Szépe György szerkesztette, szerzőgárdája a Nyelvtudományi Intézet munkatársain kívül elsősorban az egyetemek kutatóiból tevődik ki

Horváth Tamás

Vajthó László

(1887–1978)

„Javításra már nem szorulónak csak epigrammáim javát érzem. Egyéb írásaimon folyton javítok, s a megjelentek közt egyetlenegyet sem ismerek, amely javított kiadásra ne szorulna."

Elfelejtett keringők című – 1976-ban, a szerző 90-ik életévében megjelent – kötetében írta le ezt Vajthó László. Lényegében ezt ismételte meg nem sokkal azután, egy tévéműsorban. Tegyük hozzá, hogy e képernyőn több volt tanítványa – köztük Vas István – egybehangzóan vallotta, hogy mint magyartanár Vajthó olyan egyedülálló volt (és nemcsak a régi világban), hogy hajdani kedves diákjain – még azokon is, akik nem irodalmi vagy irodalmár pályára mentek – még évtizedek múltán is állandóan „javított".

Valóban másokkal össze nem hasonlítható, – ifjúkori mestere, Riedl Frigyes szavával „a szabálytalanságokat és zaklatottságokat is szabállyá és törvénnyé formáló" – volt a tizedik X. küszöbén távozott tanár-író-filológus életútja és személyisége. Nem volt a tudomány haladását (és a haladás tudományát) nagy művekkel szolgáló kutató, de ő írta az első doktori disszertációt – 1929-ben! – Ady Endréről, 1939-ben könyvben emlékezett meg Reviczky Gyula halálának félszázados évfordulójáról, a *Magyar Irodalmi Ritkaságok* sorozat szerkesztésével egyszerre végzett fontos filológiai és – mert a szerkesztésben részt vettek az egymást követő „berzsenyista" osztályok – pedagógiai munkát s érdemei vannak – például – a Bessenyei-filológia terén. Nem mondható az sem, hogy igazán jelentős író lett volna, bár nemcsak a nem annyira Heine-hatást, mint inkább Heine-i szellemiséget tükröző epigrammái élvezetesek, okosak, s nemesen harcosak, hanem *Jénai diákok* című, 1924-ben napvilágot látott regénye is éppúgy figyelemreméltó, mint több idős – sőt már aggastyán – korában megjelent memoár-könyve. Ezekben – lírát és iróniát egyéni stílussá ötvözve – tanulságosan vall részben arról, hogy a Partium-i protestáns gentry-család fiából miként lett áldozatos és szenvedélyes pedagógus és a társadalmi-erkölcsi haladás (nehéz időkben kiváló taktikai képességeket is mutató) elkötelezettje. Részben pedig a húszas–harmincas–negyvenes évek magyar iskolaügyéről, annak ellentmondásairól, de elfeledett – és nem utolsósorban éppen Vajthó által először felmutatott – értékeiről is.

A memoárok már összefüggnek pedagógiai teljesítményével, amely viszont több, mint példás. Igaz, ezen a téren sem fejtett ki alapvető elméleti munkálkodást és – azok, akiket egykor tanított, tudhatják – középiskolai és főiskolai tanárként sem volt pedáns „mintakép". Sőt, ha van „szórakozott" tanár, akkor ő volt az. De – szinte mellékesen – bevonta diákjait (és nem csupán a legjobbakat) irodalomtörténeti sorozatok anyaggyűjtésébe, antológiák szerkesztésébe, irodalmi műsorok rendezésébe; a maga „rendetlen"-nek tűnő oktatási módszere előképe volt mindannak, amit ma „rendhagyó irodalomórá"-nak szoktak nevezni. Vajthó pályaképéhez (és a kor rajzához) tartozik, hogy a második világháború alatt a *Berzsenyi Dániel reálgimnázium* önképzőköre (amelynek tanárelnöke volt) antifasiszta fórum lett; Kassák Lajos, Ascher Oszkár, Várnai Zseni, Ferenczy Béni és mások bevonásával.

Vajthó számos epigrammája önirónikus. Hadd idézzünk mégis – végül – egy „dicsekvő" négysorosát:

Önképzőkörben Akadémiát
Plántáltam, hogy legyen új élet.
Oly korban történt, amikor az
Akadémia önképzőkörré lett.

Antal Gábor

Bisztray Gyula

(1903–1978)

Az irodalomtörténeti kutatómunkának, a filológiai oknyomozásnak, klasszikus íróink kritikai szövegkiadásainak olyan tudós szakembere távozott el körünkből, akivel kapcsolatban nem véletlen, hanem inkább törvényszerű jelenség, hogy az életről, munkásságáról szóló *első* vázlatos összefoglalások, egyénisége körvonalait rögzítő portrékísérletek csak a halála alkalmából készülnek róla és kurta nekrológok formájában jelennek meg. Szerénysége, rezignált visszahúzódása, a mindenkori jelennel szemben megnyilvánuló kritikus tartózkodása, az a tény, hogy mindennemű szerepléssel szemben mindig inkább a munkát választotta, de még munkájának jellege, az alkotóerejének javát hosszú évekre lekötő szövegkritikai tevékenysége is közrejátszott abban, hogy mindaz, amiben része volt és amit létrehozott, inkább elrejtette, mintsem hangsúlyozta egyénisége legsajátosabb vonásait. Vaskos tévedés volna azonban olyan következtetést levonni, mintha Bisztray Gyula a filológiai munka személytelen képviselője lett volna. Inkább az volt rá jellemző, hogy nagyon is tudatosan alakította, vállalta és őrizte meg mindvégig egyéniségét. Mindez nemcsak az emberre, hanem irodalomtörténetírói habitusára is érvényes. 1937-ben egy körkérdésre válaszolva azt vallja, hogy pályája alakulásában a legerősebb inspirációt Gyulai Pál kritikai műveitől kapta. A szellemtudományos irányzatok, a lélekelemző iskolák, valamint a „népi" terminológia jegyében újraéledő faji-nacionalista törekvések virágzása idején a Gyulai Pál példájára való hivatkozás szinte kihívó gesztus volt és könnyen kelthette a tüntető különállás vagy éppen eltökélt konzervativizmus látszatát. De ismét csak felületes és elhamarkodott következtetés volna vele kapcsolatban maradiságot emlegetni. A Gyulaival kezdődő, Arany János, Péterfy Jenő, Ambrus Zoltán, Horváth János és Szekfű Gyula munkásságában folytatódó magyar esszé és kritikai irodalom örökségéhez kívánt a maga munkásságával csatlakozni, de nem zárkózott el az új lehetőségeket ígérő törekvések elől sem. Szerb Antallal, Kerecsényi Dezsővel, Halász Gáborral, Szentkuthy Miklóssal a harmincas évek elején ő is szervezője a rövidéletű Irodalomtudományi Társaságnak, amely arra lett volna hivatott, hogy fiatal tudósok fórumaként elősegítse a magyar irodalomtörténetírás frissebbé, elevenebbé, európaibbá válásának folyamatát. Azok pedig, akik 1945-től hallgatói voltak az egyetemen, arra emlékezhetnek, hogy előadásaiban és szemináriumain erős hangsúlyt kaptak az irodalom szociológiai vonatkozásai. Ha rövid négy esztendő után, 1949-ben nem küldik nyugdíjba (együtt Laziczius Gyulával, Zolnai Bélával), ha tanítványai továbbfejlesztették volna értékes kezdeményezéseit, könnyen lehet, hogy olyan problémakörök vizsgálatával, mint például az olvasóközönség, a könyvkiadás, a népnevelő irodalom és az irodalmi ponyva kérdése, ma már nálunk is nagy tapasztalattal rendelkező irodalomszociológiai iskolák és kutatócsoportok foglalkoznának. Katedráját elveszítve, az ötvenes évek nyomasztó légkörében egzisztenciáját újra meg kellett teremtenie. A passzív rezisztencia és a kompromisszum helyett életének ebben a fordulójában is a munkát választotta, mégpedig aszkétikus szorgalmat és önfeláldozást kívánó feladatokat: Tompa Mihály, Sárosi Gyula, Petelei István műveinek sajtó alá rendezését, a Mikszáth-sorozat több mint harminc kötetének gondozását. Egy-egy kötet jegyzetanyagába évek munkáját, nemegyszer megíratlan monográfiák mérhetetlenül gazdag nyersanyagát rejtette szaktudományunk hasznára és a fogékony olvasók ismereteinek gyarapítására.

Vargha Kálmán

Sólyom Jenő

(1904–1977)

Kolozsváron született, apja Sólyom János itt volt polgári iskolai igazgató. Sólyom Jenő az 1923-ban Sopronba telepedett Erzsébet Tudományegyetem Evangélikus Hittudományi Karán folytatta tanulmányait, és korán eljegyezte magát a magyar egyháztörténettel.

Sólyom Jenő magyar egyháztörténeti munkásságában az irodalomtörténet és egyháztörténet összekapcsolódó szálait kereste. Ez jellemző a *Luther és Magyarország* (1933) című könyvére, melyben Luther tanítványi körét elemezve sikerült portrét rajzol Sylvester Jánosról, Dévai Bíró Mátyásról,

Ozorai Imréről, Gálszécsi Istvánról, kinek *A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* című 1538-as kátétöredékét is közzéteszi könyvében.

Payr Sándor 1937-ben bekövetkezett halála után Sólyom Jenő a magyar egyháztörténet tanára lett a soproni evangélikus teológiai karon, és az egyetem Budapestre költözése után is e tárgykört adta elő. 1957-től működött levéltárosként.

1933-ban megjelent Luther könyvét több kisebb-nagyobb XVI. századi tanulmány követte, a Beythe Istvánról szóló *Csepregi vitatkozás* (Ker. Igazság 1941.) írása a vizsolyi bibliáról számbavette a bibliakiadás jubileumi irodalmát (ProtSz 1941), majd megemlékezett Sylvester János 400 éves Ujtestámentomáról (KerIgazság 1941). Luther magyarországi kapcsolataival későbbi tanulmányaiban is foglalkozott. Igy Dévai Bíró Mátyás tiszántúli működéséről írt forráskritikai dolgozata (Egyht. 1959) és *Új adatok Dévai Mátyás tiszántúli működéséhez* c. írása (ItK 1960), ide tartozik könyvtörténeti dolgozata Honterus 1548. évi kátékiadásáról (MKsz 1964). Részt vett a Luther-kutatás II. nemzetközi kongresszusán *Melanchtonforschung in Ungarn* c, tanulmányával (Referate und Berichte, Göttingen 1961).

Élete utolsó éveiben Huszár Gál teológiai nézeteinek vizsgálatához gyűltek jegyzetei, a tervezett könyvet azonban már nem tudta megírni. 1977 karácsonyán ragadta el a halál. Utolsó kívánsága szerint Kolozsváron, a házsongárdi temetőben helyezték örök nyugalomra. Sólyom Jenő munkáját a XVI. század kutatói folytatják, emlékét barátai, tisztelői megőrzik.

Kovács József László

Az Irodalomtudományi Intézet 1976–77-ben megjelent kiadványai

Irodalomtörténeti Könyvtár

Bíró Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai. (IK 31.) Bp. 1976. Akadémiai K. 351 l.

Szabolcsi Miklós: Érik a fény. (József Attila élete és pályája 1923–1927. IK 32.) Bp. 1977. Akadémiai K. 801 l.

Irodalom – Szocializmus

„Az újnak tenni hitet". Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. V. Szerk.: *Illés László* és *József Farkas.* Bp. 1977. Akadémiai K. 649 l.

„Wir stürmen in die Revolution". Studien zur Geschichte der ungarischen sozialistischen Literatur. Hrsg.: *Miklós Szabolcsi, László Illés, Farkas József.* Bp. 1977. Akadémiai K. 473 S.

Kovács József: A szocialista magyar irodalom dokumentumai az amerikai magyar sajtóban. 1920–1945. Bp. 1977. Akadémiai K. 438 l.

Irodalomtudomány és kritika

Fenyő István: Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830. Bp. 1976. Akadémiai K. 540 l.

Kortársaink

Borbély Sándor: Gellért Oszkár. Bp. 1976. Akadémiai K. 160 l.
Fenyő István: Vas István. Bp. 1976. Akadémiai K. 284 l.
Laczkó András: Takáts Gyula. Bp. 1976. Akadémiai K. 182 l.
Fülöp László: Pilinszky János. Bp. 1977. Akadémiai K. 243 l.
Görömbei András: Sinka István: Bp. 1977. Akadémiai K. 187 l.

Irodalomtörténeti Füzetek

Bán Imre: A Karthausi Névtelen műveltsége. (It. Füz. 88.) Bp. 1976. Akadémiai K. 137 l.
Czigény Lóránt: A magyar irodalom fogadtatása a viktóriánus Angliában. 1830–1914. (It. Füz. 89.) Bp. 1976. Akadémiai K. 287 l.
S. Sárdi Margit: Petrőczy Kata Szidónia költészete. (It. Füz. 90.) Bp. 1976. Akadémiai K. 138 l.
Sípos Lajos: Babits Mihály és a forradalmak kora. (It. Füz. 91.) Bp. 1976. Akadémiai K. 152 l.
Kollin Ferenc: A Prager könyvkiadó története. (It. Füz. 92.) Bp. 1977. Akadémiai K. 170 l.
Szuromi Lajos: József Attila: Eszmélet. (It. Füz. 93.) Bp. 1977. Akadémiai K. 151 l.

Régi Magyar Költők Tára XVII. sz.

Bethlen Gábor korának költészete. (RMKT XVII. sz. 8.) Sajtó alá rendezte *Komlovszki Tibor* és *Stoll Béla.* Bp. 1976. Akadémiai K. 651 l.
A két Rákóczy György korának költészete. (1630–1660) (RMKT XVII. sz. 9.) Sajtó alá rendezte *Varga Imre.* Bp. 1977. Akadémiai K. 795 l.

Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum (Series nova)
Bonfini Antonio: Rerum ungaricarum decades. Sajtó alá rendezte *Kulcsár Margit* és *Kulcsár Péter.* Bp. 1976. Akadémiai K. 285 l.
Petrus Ransanus: Epithoma rerum hungararum. Curam gerebat: *Kulcsár Péter.* Bp. 1977. Akadémiai K. 232 l.
Sorozaton kívül
Széles Klára: Versminőség és irodalomtörténeti érték. Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra. Bp. 1976. Akadémiai K. 240 l.

1828–1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. III. 17 Terjedelem: 11.2 (A/5 ív)
78.5616 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

Немешкюрти, И.: Хронологический порядок стихотворений Балашши об Анне 145
Рейтё, И.: Как Миксат стал депутатом от местности Ийешфалва 157
Помогач, Б.: Первый этап в поэзии Пала Гуйаша 173

Краткие сообщения

Блазович, Л.: Рансанус и гунно-венгерское родство 182
Хорват, И.: «Одеваются леса в зеленый убор?» 184
Харгиттаи, Е.: Состояние филологии по изучению эпистолярного наследия Пазманя 185
Пал, И.: Канова и Казинци 187
Фрид, И.: Произведения Шандора Кишфалуди на словацком и сербском языках 194
Надь, М.: Журналы Яноша Араня и жанр романа 201
Гёнци, Й.: Дружба Яноша Араня и Пала Гёнци 207

Диссчуосии

Бернат, А.: Драматическое действие — эпическое действие 210
Бечи, Т.: Ответ на выводы Арпада Берната 221

Творческая лаборатория

Бойтар, Э.: Значение литературного произведения (Дьёрдь Конрад: *Посетитель*) 227

Обзор

Аладар Комлош: Критический отчет *(Лёринци, Х.)* 239
Вопросы революции 1948 года *(Эрдеди, Г.)* 243
Калман Ковач: Идеи и литература *(Чюрёш, М.)* 247
Шандор Иван Ковач: Из Паннонии в Европу *(Шаркёзи, П.)* 250
Клара Селеш: Поэтика Дюлы Ревицки и новая венгерская лирика *(Сабо, З.)* 252
Ласло Ронаи: Верные хранители *(Надь С., П.)* 254

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 66,— Ft

1 szám ára: 13,— Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 13 Ft
Előfizetés egy évre: 66 Ft

INDEX: 25.401
ISSN 0021—1486

SOMMAIRE

Nemeskürty, I.: La chronologie des poésies de Balassi écrites à Anna 145
Rejtő, I.: Comment Mikszáth est devenu le député d'Ilyefalva 157
Pomogáts, B.: La première période de la poésie de Pál Gulyás 173

Bulletin

Blazovich, L.: Ransanus et la parenté hunno—hongroise 182
Horváth, I.: "Est-ce que les forêts s'habillent en vert?" 184
Hargittay, E.: La situation de la philologie se rapportant à la correspondance de Pázmány 185
Pál, J.: Canova et Kazinczy 187
Fried, I.: Sándor Kisfaludy en slovaque et en serbe 194
Nagy, M.: Les revues d'Arany et le genre du roman 201
Geönczy, J.: L'amitié de János Arany et de Pál Gönczy 207

Discussion

Bernáth, Á.: Action dramatique — action épique 210
Bécsy, T.: Réponse aux conclusions d'Árpád Bernáth 221

Atelier

Bojtár, E.: La signification de l'oeuvre littéraire (György Konrád: *Le visiteur*) 227

Revue

Aladár Komlós: Kritikus számadás (Un compte rendu critique) *(Lőrinczy, H.)* 239
A negyvennyolcas forradalom kérdései (Les problèmes de la révolution de 48) *(Erdődy, G.)* 243
Kálmán Kovács: Eszmék és irodalom. (Idées et littérature) *(Csürös, M.)* 247
Sándor Iván Kovács: Pannóniából Európába (De la Pannonie en Europe) *(Sárközy, P.)* 250
Klára Széles: Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra (La poétique de Gyula Reviczky et la poésie lyrique hongroise nouvelle) *(Szabó, Z.)* 252
László Rónay: Hűséges sáfárok (Des gérants fidèles) *(Nagy Sz., P.)* 254

Chronique